

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA SOSYAL ve
EKONOMİK DURUM

(1800-1877)

Hazırlayan

Nesrin YILDIRIM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

Kars-2016

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA SOSYAL ve
EKONOMİK DURUM

(1800-1877)

Hazırlayan

Nesrin YILDIRIM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

Kars-2016

Tez Onay Sayfası

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Nesrin YILDIRIM tarafından hazırlanan “XIX. Yüzyılda Batum Sancağı’nın Sosyo-Ekonomik Durumu (1800-1877)” başlıklı tez çalışması, 21.01.2016 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan-Danışman : Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA

İmza:

Üye : Yrd. Doç. Dr. Nurhan AYDIN

İmza:

Üye : Yrd. Doç. Dr. Cengiz ATLI

İmza:

ONAY

Bu Tez, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../ 201.. tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım *XIX. Yüzyılda Batum Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan ve dolaylı olarak yaptığım her alıntıda kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Scientific Ethic Statement

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled *XIX. Yüzyılda Batum Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum* as a Master Thesis I prepared, that I obtained my education in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the written rules and Works which I used have been shown in the bibliography.

21/04/2016

İmza

Nesrin YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	iii
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
ÖNSÖZ.....	ix
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
I.II. BATUM’UN XIX. YÜZYILA KADAR KISA TARİHÇESİ.....	3
I.III. OSMANLI İDARESİNDE BATUM.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

1.XIX. YÜZYILDA BATUM EYALETİ.....	18
1.1. FİZİKİ YAPI.....	18
1.1.1 Batum Kalesi.....	18
1.1.2 Batum Limanı.....	21
1.1.3 Batum Sancağı’nda Bulunan Tabyalar.....	24
1.1.4 Mahalleler ve Evler.....	25
1.1.5 Batum Beylerbeyi Sarayı.....	28
1.2. DİNİ ve SOSYAL YAPILAR.....	29
1.2.1 Dini Yapılar	29
1.2.1.1 Batum Sancağı’nda İnşa Edilen Camiler	31
1.2.1.1.1. Gorcom Cami.....	33
1.2.1.1.2. Aziziye Cami.....	33
1.2.1.1.3. Orta Cami.....	33
1.2.1.1.4. Batum Sancağı’ndaki Kiliseler.....	34
1.2.2. Sosyal Yapılar.....	35
1.2.2.1. Hamamlar.....	38

1.2.2.2. Çeşmeler.....	39
1.3. BATUM SANCAĞI'NDA EĞİTİM.....	40
1.3.1. Medreseler.....	43
1.3.2. Rüştîyeler.....	44
1.4.Ticari Yapılar.....	45
1.4.1. Bedesten.....	46
1.4.2. Pazarlar.....	46
1.5.ULAŞIM VE HABERLEŞME.....	47

İKİNCİ BÖLÜM

2.XIX. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA İDARİ YAPI.....	50
2.1. SANCAK İDARESİ.....	50
2.1.1. Vali ve Mutasarrıflar.....	58
2.1.2. Kapı Kethüdası.....	58
2.1.3. Voyvoda.....	59
2.1.4. Mal Müdürü.....	60
2.1.5. Sancak Tahrirat Müdürü ve Katibi.....	60
2.1.6. Sancak Muhasebecisi.....	60
2.1.7. Evkaf Müdürü.....	60
2.1.8. Sancakta Görevli Diğer Memurlar.....	61
2.2. SANCAK İDARESİNDE YER ALAN MECLİSLER.....	66
2.2.1. Sancak İdare Meclisi.....	67
2.2.2. Temyiz Meclisi.....	67
2.2.3. Belediye Meclisi.....	68
2.3. SAĞLIK İŞLERİ.....	68
2.3.1. Batum Karantinahane Müdürlüğü.....	69

2.4. ADLİ İDARE	70
2.4.1. Kadı ve Naib.....	72
2.4.2. Müftü.....	74
2.4.3. Mahkemeler.....	74
2.5. KAZA İDARESİ.....	76
2.6. ASKERİ İDARE.....	77
2.6.1. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusunun Kurulması ve Batum Sancağında Kışla Tahsisi.....	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.BATUM SANCAĞI'NIN NÜFUS DURUMU VE GÖÇ HAREKETLERİ...81	
3.1. SANCAĞIN NÜFUSU.....	81
3.2. GÖÇ HAREKETLERİ ve İSKAN ÇALIŞMALARI.....	85
3.2.1. Batum'a Gelen Göçmenlere Yardım Faaliyetleri.....	86

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.XIX. YÜZYILDA BATUMDA SOSYAL HAYAT.....	87
4.1. SOSYAL DURUM.....	87
4.2. BATUMDAKİ SOSYAL GRUPLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER.....	89
4.3. SOSYAL HAYATI ETKİLEYEN OLAYLAR.....	91
4.3.1. Asayiş Olayları.....	91
4.3.2. Eşkiyalık Olayları.....	93

BEŞİNCİ BÖLÜM

5.BATUM'DA EKONOMİK ve TİCARİ FAALİYETLER.....	95
5.1. TARIM.....	95
5.1.1. Üretilen Tarım Ürünleri.....	95

5.1.2. Meyve ve Sebze Üretimi.....	96
5.2. ORMANCILIK.....	96
5.3. HAYVANCILIK.....	97
5.4. TİCARET.....	97
5.5. VERGİLER.....	100
SONUÇ.....	102
KAYNAKÇA.....	106
EKLER.....	122
ÖZGEÇMİŞ.....	169

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI
XIX. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA SOSYAL ve EKONOMİK
DURUM
YÜKSEK LİSANS TEZİ
NESRİN YILDIRIM
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
2016

ÖZET

Bu tezin hazırlanmasındaki amaç 19. yüzyıl'ın başından 93 Harbine kadar ki süreç içerisinde Batum'un siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve demografik durumunu incelemektir. Genel olarak bakıldığında yukarıda bahsedilen süreç içerisinde Batum her manada önemli bir liman kenti olup Osmanlı ile Rusya arasında paylaşılamayan bölgedir. Bu tezin giriş bölümünde şehrin kısa tarihçesi, Batum'un adı, M.Ö ve M.S hangi devletlerin hakimiyetinde kaldığı Osmanlı Devleti'ne dahil oluşu ve bölgenin Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar neticesinde Rusya'ya dahil oluşu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde şehrin fiziki yapısı, tabyalar, dini ve sosyal yapılar, ticari yapılar, eğitim, ulaşım ve haberleşme hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölümde Batum Sancağının idaresi şehir yönetimindeki meclisler, sağlık işleri, adli idare, kaza yönetimi ve askeri idare hakkında bilgiler bulunmaktadır. Üçüncü bölümde sancağın nüfusu, göç ve iskan çalışmaları yer almaktadır. Dördüncü bölümde Batum'daki sosyal hayat ve sosyal gruplar arasındaki ilişkiler ve sosyal hayatı etkileyen olaylar yer almaktadır. Beşinci bölümde ise tarım, ormancılık, hayvancılık, ticaret ve vergilere yer verilmektedir. Bu bilgilerin toplanmasında kullanılan kaynaklar genel olarak Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri, Trabzon Vilayet Salnameleri, Ansiklopediler, makaleler, kitaplar, süreli yayınlar ve bazı tezlerden yararlanılarak meydana getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Batum, Trabzon, Sancak, 93 Harbi, Vilayet, Vati, Kukarina, Tabya, Gönye

**T.C.
KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
FIELD OF MODERN TIMES' HISTORY
MASTER'S THESIS ON SOCIAL AND ECONOMICAL SITUATION IN
BATUMI
REGION IN XIX. CENTURY
NESRİN YILDIRIM
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
2016**

ABSTRACT

The purpose in the preparation of this these is is to investigate Batumi's political, administrative, social, economical and demographic situation from 19th century's beginning till Russian-Ottoman war. When seen generally Batumi has always been an un sharableregion as a harbour city in all issues between Ottomans and Russia. In the introduction part of this thesis, the in formation is given on the city's short history, Batumi's name, by which states the city is governed B.C and D.C, itsin volvementin to the Ottoman stateand city'sin volvementin to the Russia after wars between Ottomans and Russia. In the first part, there is given in formation about the city's in frastructure, bastion, religious and social buildings, education, commercial buildings, transportation and communication. In the second part, there is information about the management of Batumi flag, assemblies in city administration, heal thissues, judicial management, city management and military management. In the third part, there is population of region, migration and in habiting works. In the fourth part, there is social life and relation samong social groups and events that affectsocial life. In the fifth part, there is agriculture, forestry, stockraising, tradeandtaxes. Resourcesused in gathering thisin formation is generally from Prime Ministry Ottoman Archieve documents, Trabzon cityyearbooks, Encyclopedias, articles, boks, periodical and same these is.

Keywords: Batumi, Trabzon, Region, Ottoman – Russian War, City, Vati, Kukarina, Bastion, Square

ÖNSÖZ

1800-1877 Yılları Arası Batum Sancağı'nın siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve nüfus bakımından gerek arşiv belgeleri gerek salnameler ve gerekse önemli kaynaklar ışığında incelenmeye çalışılmıştır.

Gerek lisans eğitimim boyunca gerekse Yüksek lisans eğitimim boyunca engin bilgilerini benden esirgemeyen ve bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA'ya ve hayatım boyunca yetişmemde katkısı olan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Çalışmamı tamamlamam konusunda moral ve dikkatimi üst düzeyde tutmama yardımcı olan ayrıca bana çalışma ortamı yaratan ve de her türlü desteği sağlayan sevgili annem Zeynep YILDIRIM'a ve üzerimde çok emeği olan sevgili ablam SİBİLA YILDIRIM TAŞ'A sonsuz teşekkür ederim.

21/01/2016

Nesrin YILDIRIM

KISALTMALAR

A.g.e	Adı geçen eser
A.DVN.DVE	Düvel-i Ecnebiye Belgeleri
A.MKT	Mektubi Kalemi Belgeleri
A.MKT.MHM	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrakı
A.MKT.MVL	Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT.NZD	Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı
A.Ü	Atatürk Üniversitesi
C.AS	Cevdet Askeriye
C.EV	Cevdet Evkaf
C.SH	Cevdet Sıhhiye
C.ZB	Cevdet Zaptiye
HAT	Hattı Hümayun
HR.MKT	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
İ.DH	Dahiliye Nezareti
İ.HR	İrade-i Hariciye
İ.MSM	İdare Mesail-i Mühimme
İ.MVL	İrade Meclisi Vala
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
s.	Sayfa
S.	Sayı

TTK	Türk Tarih Kurumu
Vb.	Ve benzeri
Km	Kilometre

GİRİŞ

I. BATUM'UN ADI ve TARİHÇESİ

II. BATUM'UN ADI ve COĞRAFYASI

Batum, Acaristan Özerk Cumhuriyeti'nin başkentidir ve nüfusu 1991 yılı sayımlarına göre 137,500 kişiden müteşekkildir.¹ Bölge Gürcistan'a bağlıdır ve Türkiye'ye 15 km. uzaklıktadır. Karadeniz'in doğu yakasında yer alan Batum şehri, Rusya'nın Karadeniz'deki önemli liman kentlerinden biridir.²

İki ülkenin arasında bulunan Çoruh Irmağı, Batum şehrine çok yakın bir mesafede olup Türkiye'de Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Erzurum ili ile Doğu Karadeniz bölgesinde Artvin şehrinden geçmektedir. Şehirlerarası taşımacılık hususunda önemli bir yere sahip olan Çoruh Irmağı'nın uzunluğu 466 km olup³ Gönye kalesine yakın bir bölgeden Karadeniz'e dökülmektedir.⁴ Bugünkü Gürcistan'a bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti, konum olarak doğusunda Susam Dağları, batısında Karadeniz, güneyinde Şavşat Dağları ve kuzeyinde Acara Dağları'yla çevrili olup başkenti Batum'dur.⁵ Apsaros bölgesi, bazı kaynaklarda Gonio ve Gönye olarak adlandırılmaktadır. Bu bölge ,Acara Özerk Cumhuriyeti'nin dâhilinde olup Batum'a çok yakın bir mesafededir. Bölgenin geçmişi MÖ.3000 yıla kadar uzanmaktadır.⁶

Batum Şehri'nin içinde bulunduğu Gürcistan ülkemizle sınır komşusudur. Batum'un tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Batum, İlkçağlardan günümüze kadar çeşitli devletlerin hakimiyetine geçtiğinden dolayı bölgede her hakimiyet kuran devlet şehre farklı isimler vermiştir. Tarihi süreç içerisinde anıldığı isimlere bakılacak olunursa Milâttan önce bu şehre "Bathys" adı verilmiştir. Ortaçağ döneminde "Vati" adı verilmiştir. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethinden sonra bölge Osmanlı himayesine geçmiş ve bu süreç içerisinde "Batum -بطوم-" ismiyle

¹ Özhan Öztürk, **Karadeniz Ansiklopedik Sözlük Cilt 1**, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, s. 171.

² İdris Bostan, *"Batum"*, **İslam Ansiklopedisi Cilt 5**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 210.

³ Saliha Koday, Zeki Koday, Zerrin Karakuzulu, *"Gürcistan'da Batum-Poti Arasında Coğrafi Gözlemler"*, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:10, Sayı:2, Erzurum, 2007, s.21.

⁴ Osman Aytakin, *"Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerinde Bir Değerlendirme"*, **Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 6, S. 25, s. 59.

⁵ Özhan Öztürk, **Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi**, Genesis Kitap, Ankara, 2012, s. 806.

⁶ Öztürk, **Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, s. 809.

anılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Batum'u fethinden sonra şehir Canet ismiyle anılmıştır.⁷ Günümüzde ise Gürcistan'daki Araca bölgesinin önemli bir şehri olan Batum, bölge halkı tarafından "Batumi" olarak adlandırılmaktadır.⁸

Batum Şehri, Osmanlı idaresinde olduğu dönem içerisinde Rusya ile yapılan savaşlar ve bu savaşların neticesinde imzalanan antlaşmalar sonucunda zaman zaman Batum Osmanlı himayesinden çıksa da özellikle 19. yüzyılın ilk başlarında Osmanlı topraklarında kapsadığı toplam alan 4,300 km² olup dönemin bölge nüfusu ise 165.000 kişidir.⁹ Batum, Karadeniz'in öte yakasındaki önemli bir liman kenti olmasının yanı sıra Türkiye ile Acaristan arasındaki Çoruh Irmağı'nın Batum yakınından Karadeniz'e ulaşması da şehri önemli hale getirmektedir.¹⁰

Batum Şehri'nin bulunduğu Doğu Karadeniz, konum itibariyle dağlar ve deniz arasında şerit şeklinde uzanan engebeli bir konuma sahiptir.¹¹ Batum Şehri bulunduğu konum itibariyle bol yağışlı ve sıcak bir iklime sahiptir. Bu durum Batum Şehri'nin iklim örtüsünü çeşitli kılan en önemli faktördür. Hemen hemen her mevsim yağış alması Batum'da çeşitli ağaç türlerinin yetişmesine katkıda bulunmaktadır.¹² Batum ve çevresindeki kıyı kesimlerde ılıman ve yağışlı bir ilkim hâkim iken Kafkas dağlarının zirvelerine doğru çıkıldıkça karla kaplı soğuk bir iklim varlık gösterir. Ayrıca Kafkas dağlarındaki karlı gün sayısı kıyı kesimlere nazaran daha fazladır. Bu durum şehrin ikliminin ve bitki örtüsünün çeşitliliğini göstermektedir.¹³

⁷ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s.93.

⁸ Nihat Kaşıkçı- Hasan Yılmaz, **Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası**, Ankara, Türkar, Ağustos 2000, s.40. ; Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın No: 21, 2006, s. 67. ; **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi Cilt 3**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1973, s. 1402.

⁹ Yılmaz Öztuna, **Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2009, s.81.

¹⁰ Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, Ankara, 2001, s. 9.

¹¹ Kamil Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 175.

¹² Bostan, **"Batum"**, **İslam Ansiklopedisi Cilt 5**, s. 210.

¹³ Emrullah Güney, **Komşu Ülkeler Coğrafyası**, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 222.

I.II. BATUM'UN XIX. YÜZYILA KADAR KISA TARİHÇESİ

Batum; gerek jeopolitik konumu itibariyle gerekse civar devletlerin çıkarlarına binaen Milattan önce başlayıp günümüze kadar birçok devletin himayesine girmiştir. Bölgenin en önemli ticari gelir kaynağı olan liman kenti olmasının yanı sıra Batum, MÖ'den günümüze değin gerek stratejik gerekse ticari açıdan son derece önemli bir konumdadır. Bu durum bölgenin zaman zaman çeşitli devletlerin istilasına uğramasında en önemli etkindir.¹⁴

Batum Bölgesi'nin tarihte hangi devletlerin hâkimiyetinde varlıklarını devam ettirdiklerine bakılacak olunursa; M.Ö 750-550 yılları arasında Akhalı adı veriler denizcilerin istilasına uğramış olmakla beraber bu durum Batum tarihinin ne kadar eski olduğunu da ortaya koymaktadır.¹⁵ Pers İmparatorluğu, bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesini ele geçirmiş ve bölgeyi eyalet birimlerine ayırarak yönetmiştir. Pers İmparatorluğu'nun sahip olduğu bölge batıda Samsun'dan başlayıp doğuda Batum'un dahil olduğu bölgeye kadar uzanmaktadır.¹⁶

M.Ö yaklaşık olarak 8. yüzyılda Doğu Karadeniz ve Kafkasya'da hüküm süren ayrıca günümüze dek tarihçesi hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılan Kimmer Türkleri; İskitlilerin zorlaması neticesinde göç etmek durumunda kalmış ve istikametleri Anadolu toprakları olarak belirlenmiştir. Nitekim bu göç esnasında ilk uğradıkları güzergâh noktası güney Kafkasya bölgesindeki Batum Şehri'nin de içinde bulunduğu Gürcistan topraklarıdır. Kimmerler, Batum Şehri'nin civarındaki Kolhis adı verilen yerdeki krallığı ortadan kaldırmışlar¹⁷ ve bölgedeki uzun hâkimiyetinden sonra bölge hâkimiyeti Med İmparatorluğu'nun hâkimiyetine geçmiştir.¹⁸

M.Ö 7.yüzyılda İberya Krallığı hâkimiyeti altına giren Batum, daha sonra Pers İmparatorluğu'nun himayesindeki Pontus Krallığı'na bağlı olan ve ekonomik açıdan oldukça büyük önem taşıyan bir liman şehridir. Ayrıca bir dönem Bizans

¹⁴ **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt: 3, Ana Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 513.

¹⁵ M. Taner Tarhan, "*Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler*", **Türkler**, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 607.

¹⁶ Yusuf Gedikli, **Pontus Meselesi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss. 16-17

¹⁷ İbrahim Tellioğlu, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Serander Yayınları, Trabzon, 2004, s. 16.

¹⁸ Haşim Karpuz, **Rize**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 8.

hâkimiyetinde kaldığı da bilinmektedir.¹⁹ M.S 1. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar yani Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz fethine kadar bölgeye Roma İmparatorluğu hükmetmiştir.²⁰ Diğer yandan Batum'un Milattan sonra süreci incelendiğinde ortaya çıkan veriler şunlardır; Batum, M.Ö başlayan Türk kavimlerinin Orta Asya ve Kafkasya göçlerine M.S da rastlamak mümkündür. Nitekim Milattan sonra 350 tarihinde Hun Türkleri, Kuzey Kafkasya'yı işgal etmiş ve daha sonra da Anadolu'ya akınlar gerçekleştirmiştir.²¹

395 senesinde Roma, doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılınca Doğu Karadeniz bölümü Bizans hâkimiyetine girmiştir.²² Bu akınlar Kafkasya'dan Anadolu istikametine doğru ilerlerken izlenilen yol güzergâhı içerisinde Batum Şehri de bulunmaktadır. 500'lü yıllara gelindiğinde ise Bizans İmparatorluğu ile Sasaniler arasındaki savaşlar, ekonomiyi olumsuz yönde etkileyince ticaret güzergâhı değiştirilmiş ve Batum Şehri'nin yakınındaki Çoruh havzası istikametine İpek yolu Doğu Karadeniz'e ulaşmaya başlamış bu da Doğu Karadeniz'deki limanları daha da önemli hale getirmiştir. Bölge hem stratejik hem de ekonomik açıdan önemli olması münasebetiyle Sasani Devleti ile Bizans Devleti arasında sürekli savaş sebebi olmuştur. Bölge hâkimiyeti için iki devlet arasında 527 senesinde meydana gelen ve Lazika adıyla anılan savaşlara sebep olmuştur.²³

7. yüzyılda Batum ve çevresinin dahil olduğu Çoruh Nehri'nin çevresinde hüküm süren Bagratlı Krallığı, hükümdarlığı süresince bölge halkını etnik açıdan asimile etme çabası içine girmiş ve buradaki halka Ermeni kültürünü empoze etmeye çalıştığı bilinmektedir.²⁴ Hazar Türkleri, 600'lü yıllarda Kafkasya'nın Kuzey bölgesinde hâkimiyet sürmüşlerdir. Bu tarihten sonra bölge hâkimiyeti Araplarla Türkleri karşı karşıya getirmiştir. 628 yılında Bizans İmparatorluğu'nun kurduğu

¹⁹ Kaşıkçı-Yılmaz, **Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası**, s. 40.

²⁰ Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535-1566)**, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 15.

²¹ Mustafa Kafalı, "*Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi*", **Türkler**, Cilt: 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 177.

²² Haşim Karpuz, **Trabzon**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 7.

²³ Ender Savcı, "*Gürcistan Tarihi*", **Lider Dergisi**, Sayı:12, İstanbul, 1987

²⁴ Muzaffer Arıcı, **Her Yönüyle Rize**, Odak Ofset Matbaacılık, Ankara, 1993, s. 52.

ittifak sayesinde, Batum ve Gürcistan'a hâkim olmuş, diğer yandan Hz. Osman zamanında Müslümanlar bu bölgeyi ele geçirmiştir.²⁵

Müslümanlar ile Bizans arasındaki iktidar savaşı yüzünden en büyük zarar ekonomide yaşanmıştır. Çin'den Karadeniz sahilleri arasındaki ipek ticareti sekteye uğramış bu arada 705 yılında Türklerin Batı istikametindeki istikrarlı ilerleyişi dönemine denk gelen önemli hususlardan biri Müslümanların Trabzon'u ele geçirmesi olmuştur.²⁶ Tarih 724'ü gösterdiğinde Karadeniz'in kuzeyinde Gürcistan'ı da içine alan büyük bir coğrafyada Arap vilayeti kurulmuştur.²⁷

Bölge'deki Türklerin hâkimiyeti, 1048 Hasankale Savaşı'nın kazanılmasıyla kendini göstermeye başlamıştır. Zamanında bölge, Araplarla Bizanslılar arasında sorun teşkil ederken 11. yüzyıldan itibaren Selçuklu Devleti, Bizans ve Danişment'liler arasında sorun olmuştur. 1049 yılından itibaren Gürcistan ve Batum'un da içinde bulunduğu Güney Kafkasya bölgesinde, Selçuklu Devleti'nin etkileri görülmekle beraber bahsedilen bölge yaklaşık 40 yıl sonra Selçukluların kesin hâkimiyetinin sağlandığı bir bölge haline gelmiştir.²⁸ Büyük Selçuklu devleti zamanında 1054 senesinde Tuğrul Bey, Çoruh Nehri'nin civarındaki yerleri Selçuklu Devleti'ne fetih yoluyla dahil etmiştir. 1064 yılına gelindiğinde ise Sultan Alparslan, Gürcistan Seferi'ni gerçekleştirerek bölgeyi hakimiyeti altına almıştır.²⁹

1071 senesinde kazanılan Malazgirt Muharebesi'nden sonra büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah'ın hükümdarlık süreci içerisinde, Anadolu'da birçok yer Selçuklu Devleti hakimiyetine girmiş öte yandan yine bu dönemde Gürcistan ve Batum'u kapsayan Karadeniz sahilleri ve Kafkasya coğrafyasının büyük bir bölümü Selçukluların idaresi altına geçmiştir. Özellikle 1088 senesine gelindiğinde, Doğu Karadeniz bölgesinde hüküm süren Gürcü Krallığı'nın siyasi hakimiyetine son verip bugünkü Batum Şehri'nin başkentliğini yaptığı Acara Özerk Cumhuriyeti'nin

²⁵ Öztürk, **Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi**, s. 731.

²⁶ Abdurrahman Okuyan, **19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat**, Kalem Yayınevi, Trabzon, 2013, s. 40.

²⁷ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, Doktora tezi, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı yayınları No:1, İstanbul, 1979, s. 21.

²⁸ Okan Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.114.

²⁹ Ali Sevim- Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler dönemi**, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 6-8.

topraklarına Sultan Melikşah sahip olmuştur.³⁰ Bu dönemden evvel 1204 yılında haçlılar tarafından istila edilen İstanbul'da daha fazla siyasi varlığını sürdüremeyen Bizans İmparatoru Kommen, Karadeniz'de Gürcü kraliçesi Tamara'nın da desteğiyle Kuman ordusuyla birlikte Trabzon merkezli Rum İmparatorluğu kurmuş³¹ fakat Köseadağ Savaşı'yla bu saltanatlık sona ermiş ve savaş neticesinde imparatorluk Moğolların eline geçmiştir.³²

Doğu Karadeniz'de, bu dönemde yeni bir devlet kurulmuş adına da Pontus Devleti denilmiştir. I. Alaaddin Keykubat döneminde, Karadeniz'deki önemli liman kentleri ele geçirilmiştir. Selçuklular ile Harzemşahlar arasında meydana gelen husumetten faydalanma yoluna giden Andronikos, bir süre Selçukluların varlığını tanıdıysa da daha sonra Moğollardan yardım talep etmiş, yıl 1266'yı gösterdiğinde, Doğu Karadeniz'de kolonizasyon yayılmaya başlamış ve Cenevizliler ile Pontus Devleti arasında vergi sorunu meydana gelmiştir. 1267 senesinde ise Kıpçak Türkleri, Rize ilinin Ardeşen bölgesinden Batum Şehri'ne kadar ki bölümü içine alan ve civardaki bazı bölgelerine kapsayacak şekilde büyük bir hâkimiyet kuran Kıpçak Türkleri yaklaşık 12 yıl sonra dönemin en güçlü devleti olan Osmanlı Devleti'nin idaresine dâhil olmuşlardır.³³

1277 senesinde Moğolların Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi varlığını zedelediği dönemde Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli etkisi olan Çepniler, Moğolların hâkimiyetini kırıp Karadeniz'de üstünlük sağlamıştır. 14. yüzyılın ilk yarısında Doğu Karadeniz'de Akkoyunlu Devleti'nin etkileri görülmektedir. Diğer yandan bahsi geçen yüzyılın sonunda yeni bir devlet olma yolunda ilerleyen Osmanlı beyliği, bölge de istikrarlı bir şekilde ilerleyerek Samsun'u topraklarına katmıştır. Her ne kadar Yıldırım Bayezid ile Timur arasında meydana gelen savaş neticesinde bir dönem Karadeniz üzerinde yapılan seferler sekteye uğrasa da II. Murat zamanında devam eden seferler Fatih'in 1461 yılında Trabzon'u fethiyle daha kalıcı hale gelmiştir.³⁴

³⁰ Arıcı, **Her Yönüyle Rize**, s. 43-44.

³¹ Okuyan, **19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat**, s. 42.

³² Karpuz, **Trabzon**, s. 7.

³³ Tellioğlu, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, s. 126.

³⁴ "Trabzon", **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt: 10, s. 7184-7186.

Bu dönemde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Koyunluhisar'ı zorla ele geçirdikten sonra Trabzon Rum İmparatorluğu ile akrabalık aracılığıyla ittifak kurmuştur. Bunun üzerine Fatih, bir ferman göndererek kalenin Uzun Hasan'dan alınmasını emretmiş ve bunun üzerine kale Osmanlı himayesine geçmiştir. Bölge Uzun Hasan'ın inadına Hamza Bey tarafından tahrip edilmesi akabinde Uzun Hasan, halkı Osmanlı'ya karşı doldurmuştur. Fakat daha fazla Osmanlı karşısında direnemeyeceğini anlayan Uzun Hasan, annesinin aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne barış teklifinde bulunmuştur ve teklif Osmanlı Devletince kabul edilmiştir. Batum, Müslümanların eline geçmeden evvelki en görkemli dönemini Gürcü krallığı döneminde yaşamış ve 15. yüzyıla kadar Gürcü krallığı himayesinde kalmıştır.³⁵ Gürcü kralları bu dönemde bazen Selçuklu Devleti'nin bir kolu olan Şirvanşahlar'a itaat ettiği bilinmektedir. Yani bu durumda bölgedeki önemli bir liman kenti olan Batum, zaman zaman Selçuklu devletinin himayesine de girdiğini göstermektedir.³⁶

I.III. OSMANLI İDARESİNDE BATUM

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren istikrarlı bir şekilde yürüttüğü genişleme politikası ve 1475 yılına kadar yaptığı savaşlar neticesinde Avrupa'daki varlığını koruma altına almasının yanı sıra Karadeniz bölgesinin hemen hemen bütün kıyılarını ele geçirmiştir. Doğu Karadeniz'in Osmanlı himayesine geçiş sürecine bakılacak olursa; Doğu Karadeniz'deki en önemli sahil kentlerinden biri olan Trabzon, ilk olarak Osmanlı Devleti'nin eline geçişi Bizans İmparatoru İoannes döneminde gerçekleşmiştir. II. Murat döneminde kısa süreli de olsa Trabzon, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un Fethi'nden sonra yönünü Karadeniz'e çevirmiş olması en çok Bizans'ın çıkarlarını zedelemiş çünkü bu dönemde Bizans'a bağlı Trabzon merkezli Rum İmparatorluğu bulunmaktaydı. Bizans, Karadeniz'deki çıkarlarını koruma altına alabilmek adına ilk olarak Akkoyunlu Devleti ile ittifak girişiminde bulunmuş ancak muvaffak olamayınca Papa'ya başvurarak yeni bir haçlı seferi isteği üzerine Fatih Sultan Mehmet, 15

³⁵ Kaşıkçı-Yılmaz, **Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası**, s. 40.

³⁶ Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, s. 22.

Ağustos 1461 yılında Trabzon'u fethetmiş³⁷ ve bu fetih ortalama 42 günlük bir mukavemetin nihayetinde gerçekleşmiştir.³⁸

29 Mayıs 1453 yılında İstanbul'un Fethi'ni gerçekleştiren Fatih Sultan Mehmet, yönünü ticari ve stratejik açıdan oldukça önemli olan Karadeniz istikametine çevirmiş ve bölgeye 3 kez akın düzenlemiştir. Bu dönemde Karadeniz bölgesinde Ceneviz kolonileri ve Rum İmparatorluğu siyasi varlığını aktif bir şekilde devam ettirmekteydi. Diğer yandan Candaroğulları beyliği de Kastamonu mevkiinde siyasi bir varlığa sahipti.³⁹

Trabzon Rum İmparatoru İonnes ölünce durum Fatih Sultan Mehmet'e haber edilmiş, bu esnada İmparatorluğu'nun başına David Kommen geçmişti. Fatih, Karadeniz fethi için hazırlıklara başlamış ve fetih için toplanan askerler Edirne mevkiinde bir araya getirilmiştir.⁴⁰ Rum İmparatorluğu'nun başına geçen David Kommen, Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak arayışında bulunmuştur. Bir yandan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile akrabalık yolu ile ittifak sağlamış diğer yandan Papa'ya haber göndererek türlü bahanelerle Osmanlı Devleti'ne karşı bir haçlı ittifakı teklifinde bulunmuştur.⁴¹

Fatih Sultan Mehmet, ilk olarak Ceneviz kolonilerinden Amasra ilini hâkimiyetine almış, daha sonra Kastamonu ilini ve Sinop'u Candaroğulları'ndan alarak Orta Karadeniz bölgesine kadar ki bölümü yani Antik çağlarda Paflogonya olarak adlandırılan Zonguldak Ereğli'den Kastamonu, Sinop, Bolu, Çorum, Samsun gibi illeri içine alan Orta Karadeniz bölgesi Osmanlı himayesine geçmiş; daha sonra Doğu Karadeniz istikametinde ilerleyişini sürdürmüştür. Bu dönemde Rum İmparatoru David Kommen, devlet sınırlarını Batum'a kadar genişletmiş bulunmaktaydı. David Kommen, Karadeniz bölesinin büyük bir bölümünün Osmanlı himayesine geçtikten sonra Osmanlı devletine ödemesi gereken vergiyi ödememesi ve akrabalık yoluyla kendine siyasi bir dayanak olarak gören Akkoyunlu hükümdarı

³⁷ Mehmet Bilgin, **Trabzon**, T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996, s. 70-74.

³⁸ Öztürk, **Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi**, s. 582.

³⁹ Yaşar Yücel- Ali Sevim, **Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih- Yavuz- Kanuni**, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. 46.

⁴⁰ Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't Tevarih 3**, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s.9.

⁴¹ Johan Wilhem Zinkelsen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (145-1574)**, Çev.: Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s.237.

Uzun Hasan'la işbirliği içine girmesi üzerine Fatih Sultan Mehmet, yönünü Rum İmparatorluğu'nun merkezi konumunda olan Trabzon'a çevirmiştir.⁴²

Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz fethinden evvel Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Batum ve çevresinin idaresini Kızıl Ahmet adına birine verdiği bilinmektedir.⁴³ Uzun Hasan, bölgedeki hakimiyetini artırmaya başlamış ve Koyunluhisar hükümdarını tuzağa düşürerek kale kapısını açtırması ve bölge halkının refahı tehlikeye düşmesi üzerine Fatih Sultan Mehmet, yönünü Karadeniz'e çevirmiştir.⁴⁴ Fatih Sultan Mehmet, Kazım Paşa ve Yakup Paşa ile birlikte emrindeki büyük bir donanma ile dönemin en önemli limanlarından biri olan Sinop limanından Trabzon'a⁴⁵ Mahmut Paşa gözetiminde hazırlanan 100 adet donanma ile hareket edilmiştir.⁴⁶

1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in emrindeki uç beyleri, Karadeniz'deki önemli limanları ele geçirmiş⁴⁷ Fatih Sultan Mehmet'in karşısında direnemeyeceğini anlayan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, annesi Sara Hatun'u, Şeyh Kürd Hasan'ı ve önemli beyleri Fatih Sultan Mehmet'e sulh yapmak maksadıyla elçi tayin etmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Trabzon'a ulaştığı sırada yanında Akkoyunlu hükümdarının annesi Sara Hatun'da bulunmaktaydı. Durumdan istifade etmeye çalışan İmparator Kommen, akrabalık bağlarını kullanarak Sara Hatun'dan Fatih Sultan Mehmet ile arasında aracı olmasını istemiş bunun üzerine Sara Hatun'da Fatih Sultan Mehmet'in bu fetihden vazgeçmesini istediye de başarılı olamamıştır.⁴⁸ 1461 yılında Trabzon'un Fatih Sultan Mehmet tarafından gerçekleştirilen fethi neticesinde bölge,

⁴² Yücel- Sevim, **Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih- Yavuz- Kanuni**, s. 48.; Zinkelsen, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (145-1574)**, s. 243.

⁴³ Arıcı, **Her Yönüyle Rize**, s. 49.

⁴⁴ Efendi, **Tacüt Tevarih**, Cilt: 3, İstanbul, 1979, s. 48.

⁴⁵ Melek Öksüz, *"Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış(II)"*, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 6, Trabzon, Yaz 2005, s. 97.

⁴⁶ Mehmet Neşri, **Neşri Tarihi II**, (Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 157.

⁴⁷ Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- I**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 20.

⁴⁸ Efendi, **Tacü't Tevarih 3**, s. 51-54.

Osmanlı Devleti'ne bağlı bir sancak konumuna getirilmiş ve Kazım Paşa buraya atanmıştır.⁴⁹

Fatih Sultan Mehmet, Trabzon fethi esnasında aynı yıl içerisinde Kastamonu ve Sinop sahil şehirlerinin de fethini tamamlamıştır.⁵⁰ Karadeniz'deki birçok yer ve kale ele geçirilmiştir. Bu dönemde ele geçirilen evvelce inşa edilmiş olan kaleler genel olarak o dönemdeki kolonilicik yapan Ceneviz, Venedik ve Rumların ticari amaçları kullandıkları yerler olarak inşa edilmiş olup çok geniş çapta yapılmış kaleler değildir.⁵¹ Trabzon fethinden sonra Osmanlı himayesine giren Batum, Yavuz Sultan Selim zamanında meydana gelen Osmanlı-İran savaşları esnasında beylerbeylik konumuna getirilmiştir.⁵² Osmanlı Devleti, bu dönemde yönünü doğu istikametine çevirmiş ve istikrarlı bir şekilde doğudaki bir çok yeri ele geçirmiştir. Lala Mustafa Paşa, doğunun fethi için ordunun başına geçirilmiş ve Osmanlı ordusu ile İran Devleti'nin komutanı olan Tomak Han ile yapılan muharebede Osmanlı Devleti birçok yeri ele geçirmiştir.⁵³

1508 yılında Yavuz Sultan Selim'in emri doğrultusunda Batum şehri fethedilmiş olup bir dönem bölge Osmanlı himayesinden çıkmış fakat tekrar 1545 yılında Gürcü kralının elinden alınarak kesin olarak 93 harbine kadar Osmanlı Devleti himayesinde kalmıştır.⁵⁴ 1545 senesinde Temerrüd Ali Paşa, Gürcistan seferi ile görevlendirilmiş olup Kanlıçemen adlı bölgede yapılan muharebe sonucunda III. Bagrat mağlup edilmiş⁵⁵ ve sefer neticesinde Batum ve Oltu bölgesi idare altına alınmıştır.⁵⁶ Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise Trabzon eyaletine bağlanmıştır. Uzun süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan bu önemli liman şehri Rusya ile yapılan 1877-1878 Osmanlı-

⁴⁹ Öksüz, **Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış(II)**, s. 100; Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Havkal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 202.

⁵⁰ Lütfü Paşa, **Tevarih-i Al-i Osman**, Hazırlayan: Kayhan Atik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 105.

⁵¹ Kafalı, **Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi**, s. 184.

⁵² Hearsh W. Lowry- Feridun Emecen, **"Trabzon"**, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 41, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 301.

⁵³ Mert, **Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan**, s. 116.

⁵⁴ Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, s. 93.

⁵⁵ Sadık Müfit Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 49.

⁵⁶ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535- 1566)**, s. 66.

Rus Harbi sırasında Lazistan Sancağı'na bağlı iken savaş neticesinde Berlin Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır.⁵⁷

Yavuz Sultan Selim dönemine gelindiğinde ise, Güryel ve Açıkbaz bölgeleri haraca bağlanınca Osmanlı'nın sınırları Gürcistan'ın içine doğru ilerlemiştir. 1514 Çaldıran zaferi neticesinde de Gürcistan'ın diğer bölgeleri Osmanlı idaresine geçmesi, Kanuni dönemindeki ilerleyişle pekişince coğrafi yakınlık sebebiyle İran'daki dönemin devleti olan Safeviler ile Osmanlı devleti arasında sorun teşkil etmiştir. Uzun süren çatışmalar neticesinde iki devlet arasında 1590 yılında yapılan İstanbul Antlaşması'yla Gürcistan Osmanlı topraklarına katılmıştır.⁵⁸ III. Murat döneminde, Batum Sancağı ile Trabzon bir araya getirilerek Trabzon eyaleti kurulmuştur.⁵⁹

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki siyasi münasebetler, ilk defa 15. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Daha sonra Rusya'nın tarihi emeli olan sıcak denizlere inme politikası doğrultusunda hareket etmeye başlaması sonucu iki devlet arasında ilk savaş 16.yüzyılda olmakla birlikte I. Dünya Savaşı'na değin bir sürü savaş ve antlaşma yapıldığı bilinmektedir.⁶⁰

Coğrafi konum itibariyle Osmanlı Devleti'nin Rusya ile komşu olması ve Rusya'nın uygulamak istediği siyasi emelleri Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına tamamen ters oluşu iki devleti sık sık karşı karşıya getirmiştir.⁶¹ 16. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'nın en büyük emeli olan sıcak denizlere inebilme arzusu ve Karadeniz'e hâkim olabilmek için her yolu denemiş ve bu dönemde Gürcü kralıyla işbirliği içine girmiştir. İki devlet arasında yapılan 1783 yılındaki antlaşmanın hemen akabinde Gürcüler Batum kalesini (Gonio, Gönve, Apsaros olarak kaynaklarda geçmektedir) işgal etmişlerdir. Durumun Bab-ı Aliye bildirilmesi üzerine Trabzon valisine,

⁵⁷ N. Yücel Mutlu, **Misak-ı Milli'den İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars Ardahan ve Batum**, Ankara, Ekim 2007, s. 23. ; **Solakzade Tarihi**, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), T.C Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989, s. 302-304.

⁵⁸ Hüsamettin M. Karamanlı, " *Osmanlı Hâkimiyeti*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 14, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 314.

⁵⁹ Okuyan, **19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat**, s. 196.

⁶⁰ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, İstanbul, Der yayınları, Haziran 2010, s. 62-63.

⁶¹ Mürsel Köse, **İşgalden Kurtuluşa**, Ankara, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, 2003, s. 1.

durumla alakadar olması için emir verildi. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1787 yılındaki savaş neticesinde 1790'da Zıştovi Antlaşması imzalanmıştır.⁶²

19.yüzyılın başlarına gelindiğinde ise; Osmanlı Devleti uzun süren savaşlardan ve bu savaşların doğal getirisi olan ağır içerikli antlaşmaların yüküyle daha da çıkmaza girmeye başlamıştır. Eski gücüne kavuşabilmek amacıyla çareler arayan Osmanlı Devleti, 1809 yılında İngiltere ile ittifak antlaşması imzalamasına rağmen Rusya'nın Eflak ve Boğdan'dan çekilme ikazını dikkate almaması Osmanlı'nın⁶³ Fransa'ya karşı ittifak halinde olduğu İngiltere ve Rusya ile olan münasebetleri bozulmuş ve bu iki devlet, Osmanlı topraklarının parçalanması amacıyla Osmanlı aleyhinde çalışmalara girişmişlerdir. Rusya, sıcak denizlere inme emellerini hayata geçirebilmek adına Osmanlı aleyhinde Balkanlardaki ayaklanmaları desteklemiş ayrıca Eflak ve Boğdan'ı da himayesi altına alabilmek için çalışmıştır.⁶⁴ Bu arada Fransa ile Osmanlı Devleti'nin münasebetleri bu iki devleti rahatsız etmiş, Fransız elçisi Sebastiyân İstanbul'a gelmiş ve isteği doğrultusunda Eflak ve Boğdan beyleri değiştirilmiştir. Bunun üzerine çıkarları zedelenen İngiltere ve Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir.⁶⁵

Aslında Fransa'nın amacı, iki devlet arasında savaş çıkarmak ve bu savaştan faydalanarak Rusya'ya karşı savaş açtığı anda karşısındaki gücü zayıflatmaktır. İlk etapta savaşa yanaşmak istemeyen Osmanlı Devleti Rusya'nın kendisine savaş ilan etmesi ve Napolyon'un teşvikiyle Rusya'ya savaş ilan etmek durumunda kalmıştır.⁶⁶

1805-1812 yılları arasında yapılan Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki Tatarice meydan savaşı olarak bilinen muharebe de, dönemin Osmanlı Sadrazamı Yusuf Ziya Paşa ve himayesindeki ordunun başarılı mukavemeti ile neticelenmiş bunun üzerine yenilgiyi hazmedemeyen Rusya, Batum ve Batum'un kuzey istikametine doğru yol alıp Poti bölgesini zapt etmiştir. Bu esnada I. Napolyon'un Rusya ile savaşa girmesi üzerine⁶⁷ Rusya, her iki cephede savaşamayacağından Osmanlı Devleti ile arasındaki savaş 1812 Bükreş Antlaşması ile nihayete ermiştir. Fakat Osmanlı Devleti ile Rusya

⁶² Zübeyde Güneş Yağcı, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası", **Türkler**, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 560.

⁶³ Öztuna, **Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut**, s. 57.

⁶⁴ Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 102-105.

⁶⁵ Nazım Tektaş, **Saraydan Sürgüne**, İstanbul, Hayat Yayın Grubu, 2013, s. 304.

⁶⁶ Fahir Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010, s. 150-157.

⁶⁷ Öztuna, **Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut**, s. 58.

arasındaki barış uzun sürmemiş ve takvimler 1828 yılını gösterdiğinde, hiçbir fırsatı kaçırmayan Rusya, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan istifade yolunu seçmiştir. Osmanlı Devleti, bu arada uzun zamandan beri özellikle son dönemlerde her anlamda sorun teşkil eden Yeniçeri ocağı kaldırılmış ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını verdiği yeni bir ordu meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin askeri kargaşasından yararlanmayı fırsat bilen Rusya, saldırıya geçerek ilk etapta Kafkasya istikametinde ilerlemiş ve asıl isteği olan Karadeniz'in doğu ve kuzeyindeki sahil şeridini ele geçirmek olan Rusya, Navarin'deki Osmanlı donanmasını ateşe vermekle kalmayıp diğer yandan da Edirne'ye kadar ulaşmıştır.⁶⁸

Osmanlı Devleti, Navarin olayından Rusya'yı mesul tutmuş bu sırada İran ile savaş halinde olan Rusya, İran ile antlaşma yaptıktan sonra 26 Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Hal böyle iken vezir ağa Hüseyin Paşa'nın komutasında Osmanlı ordusu ile Rusya arasında yapılan savaşın neticesinde 14 Eylül 1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması gereğince Kars, Beyazıt, Erzurum ve Acaristan bölgeleri Osmanlı Devleti'nde kalırken Batum, Ahılkelek, Ahıska ve bazı bölgeler Rusya'ya terkedilmiştir.⁶⁹

Kafkasya ve Balkanlar olmak üzere iki cepheden savaş açan ve savaşı galibiyetle neticelendiren Rusya, Anapa ile Batum arasındaki bölgeyi ele geçirmesi Rusya'nın emellerine ulaşmada önemli bir adım olmuştur.⁷⁰ Diğer yandan bu dönemde Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bölgeler arasında önemli bir yere sahip olan Akdeniz, hem jeopolitik hem de jeostratejik konumu itibarıyla başta Rusya olmak üzere birçok devletin ulaşmayı istediği bölge olmuştur. Dönemin başından itibaren Osmanlı Devleti, Rusya'yla bir dizi savaş yapmak durumunda kalmış ve bahsi geçen dönemde ise önemli antlaşmalar yapmak zorunda kalmıştır. Rusya, yine tarihi emellerine

⁶⁸ Cemender Arslaoğlu, **93 Harbinden sonra Kars'ımız**, Posoflular Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları no: 1, Ankara, 1987, s. 6; Öztuna, **Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut**, s. 94.

⁶⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, V. Cilt, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 119-121; Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 276-279; Öztuna, **Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II. Mahmut**, s. 94.

⁷⁰ Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi 2**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2000, s. 743-744.

ulaşabilmek maksadıyla istifade ederek bu sorunu bahane ederek harekete geçmiştir.⁷¹

Bu esnada Osmanlı Devleti, barış sürecine girmiş zaten devlet kendi içerisinde bir takım maddi, idari, askeri ve sosyal sorunlarla uğraşmakta özellikle uzun süren bu savaşlar ve ağır antlaşmalar devletin ekonomik gücünü sarsmış 1851 yılına gelindiğinde askerin maaşlarını dahi aksatır olmuştur.⁷² Diğer yandan ise Osmanlı Devleti, Batılı devletlerle Kutsal Yerler sorunu yaşamaktadır. Mülteciler meselesi ve Kutsal Yerler sorununu bahane eden Rusya, bu fırsatı da kaçırmayarak Hristiyanların kutsal yerlerinin hamisi gibi davranan Rus elçisini Osmanlı Devleti'ne göndermiş isteklerinin Osmanlı Devleti tarafından kabulüne kadar Eflak ve Boğdan'ın işgalinin bildirilmesi üzerine iki devlet arasında savaş sebebi olmuştur.⁷³

Rusya'nın hedefleri arasında Eflak ve Boğdan'ı ele geçirmek, Hristiyanların hamisi olabilmek, sıcak denizlere inebilmek, Karadeniz'in tamamına sahip olabilmek vardır. 23 Ekim 1856 yılında başlayan Kırım harbi karşısında Osmanlı devleti, Boğaz'daki ve Karadeniz'deki önemli kaleleri daha da güçlü hale getirmeye çalışmış ve bu sayede Doğu Anadolu ve Trabzon'a teçhizat takviyesi sağlamıştır.⁷⁴ Savaş devam ederken 30 Kasım 1853 yılında Patrona Osman Paşa'nın kumanda ettiği Türk filosu, Batum'daki kuvvetlere yardım götürmek üzere yola çıktığı sırada hava şartlarından dolayı Sinop limanına demir atmak durumunda kalmış, bunu fırsat bilen Rus Amiral Makhimafun Osmanlı donanmasına saldırmıştır. Sinop Bozgunu'ndan sonra 1854 yılında Çatana Zaferi, Silistre Kuşatması, Yerköyü Zaferinin ardından İnkerman Zaferi kazanılmıştır.⁷⁵

1855 yılına gelindiğinde Sivastapol işgal edilmiş netice de Kırım savaşı 28 Kasım tarihinde Karsın Ruslar tarafından alınmasıyla nihayete ermiştir. Savaş, 1856 Paris Kongresi ve ardından yapılan antlaşma ile tamamen bitmiştir. Osmanlı devleti, Kırım savaşı sonunda ilk defa Londra ve Paris'teki iki bankadan dış borç almak durumunda kalmış bu durum Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu maddi sorunların ve bu

⁷¹ Köse, **İşgalden Kurtuluşu**, s. 1; Nedim İpek, **1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı**, Türkler, Cilt: 13, Ankara, 2002, s. 15.

⁷² BOA.A.MKT.UM. 51/33

⁷³ Arslanoğlu, **93 Harbinden sonra Kars'ımız**, s. 6.

⁷⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, V. Cilt, s. 231.

⁷⁵ Arslanoğlu, **93 Harbinden sonra Kars'ımız**, s. 7.

savaşın devlete yaşattığı maddi zayıflığın ne derece mühim olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁶ Rusya, Kırım Savaşı'ndan sonra işgal ettiği bölgeleri kendi ırkına mensup kişilere tahsis ederek buradaki mevcut ahaliyi slavlaştırma çabası içerisine girmiştir.⁷⁷

Kırım Harbi'nden sonra Anadolu toprakları istikametinde gerçekleşen göçler, çoğunlukla deniz yolu aracılığıyla sağlanmış olup kullanılan güzergâhlardan biri Karadeniz'deki en önemli limanlardan biri olan Batum limanıdır.⁷⁸ Rusya, Kırım Harbi neticesinde imzalanan Paris Antlaşması'ndan kendi lehine bir sonuç elde edememesinden dolayı farklı yollarla Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşürmenin yollarını aramış ve Panislavizm akımını ortaya atarak Balkanlardaki bütün slav ırkına mensup ahaliyi kendi tarafına çekmeyi hedeflemiştir. Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki bu gerilim sebebiyle çıkarları zedelenen Avrupalı devletler arasında 1876 yılında Tersane konferansı ve ardından da Londra protokolü toplanmış ancak Osmanlı Devleti, konferans ve protokolde aleyhinde alınan kararları kabul etmemiştir.⁷⁹

1877'de Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tarihte 93 Harbi olarak bilinen ve Osmanlı Devleti'ni yıkılış sürecine sürükleyen savaş meydana gelince Osmanlı Devleti, 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması'nın maddelerine güvenerek antlaşma imzaladığı devletlere yardım amacıyla başvurduysa da olumlu cevap alamadı. Diğer yandan Karadağ ve Sırbistan karşı safta savaşa dahil olmuş, Yunanistan menfaatleri doğrultusunda Rusya yanlısı bir politika izleyerek savaşa girmek istemiş ancak engellenmiştir.⁸⁰ Savaşın görünen sebebi, Balkan bunalımı gibi görünse de asıl sebebi Rusya'nın Karadeniz'in tamamına sahip olabilmek ve İstanbul ile Boğazları hâkimiyeti altına alarak sıcak denizlere inmek istemesidir. Savaş iki ayrı cephede zuhur etmiştir. Rusya; Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki koldan saldırı gerçekleştirmiş olup, Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki ordusunun başında Muhtar Ahmet Paşa bulunurken Rumeli ordusunun da başında Muşir Derviş Paşa

⁷⁶ Tektaş, **Saraydan Sürgüne**, s. 393-403. ; Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 230.

⁷⁷ Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Sayı: XVIII, 2014, s. 422.

⁷⁸ Güneş, **Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)**, s. 424.

⁷⁹ Köse, **İşgalden Kurtuluşa**, s. 3-4.

⁸⁰ Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 732-733.

komutanlık etmekteydi. Aynı zamanda Muhtar Ahmet Paşa, Batum'daki orduya da komutanlık etmiştir.⁸¹ Rusya, bir yandan İstanbul yakınlarına diğer yandan Erzurum yakınlarına gelmiştir.⁸²

Osmanlı Devleti, savaş başladığı esnada ordu ve teçhizat bakımından pek yeterli durumda değildi. Devlet zaten Kırım Savaşı'nın ağır yükünü kaldıramadığı için dönemin iki büyük yabancı bankasından borç alacak kadar zor bir süreçte iken çok zaman geçmeden Kırım Savaşı'ndan daha da ağır sonuçlar içeren 93 harbiyle karşı karşıya kalmıştır. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, ordunun gerek sağlık gerek iâşe gerekse teçhizat yoksunluğuna rağmen önemli başarılarla imza atmıştır. Savaş başladıktan iki ay sonra Tahir dağı civarında yapılan çatışmada Osmanlı Devleti'nin ordusu muvaffak olmakla birlikte Beyazıt Temmuz ayı içerisinde Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu başarılar üzerine Ahmet Muhtar Paşa'ya Gazi ünvanını kazandıran Gedikler savaşındaki üstün başarısı olmuştur.⁸³

Diğer yandan Rusya, ilk olarak Tuna taraflarına saldırmış 30 Haziran tarihinde Bulgaristan yönünden Balkanlara saldırmıştır. Hainköy Boğazı'nı ele geçiren Ruslar, Temmuz ayı içerisinde Bulgaristan'daki Türk köylerini yakıp yıkmışlar ve buradaki Türkleri öldürmüşlerdir.⁸⁴ Rusya'nın Plevne kuşatması, uzun süren mücadele neticesinde Rusya'nın galibiyetiyle neticelenmiş, diğer cephede ise Kars'ı ele geçirmiştir. Tarih 11 Ekim'i gösterdiğinde Alacadağ baskını ile Ruslar saldırıya geçmiş ve Osmanlı Devleti'nin ordusu büyük bir yenilginin ardından gelen ikinci büyük yenilgi Deveboyu savaşında yaşamıştır. Doğu'da Kars'ın düşmesi ve Batı'da da Plevne'de alınan yenilginin ardından Osmanlı-Rus savaşı, Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmış ve ardından ağır maddeli antlaşmalar yapılmıştır.⁸⁵

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 31 Ocak 1878 yılında Edirne Mütarekesi'nin imzalanmasına karşın Rusya, İstanbul sınırına kadar gelmesi sebebiyle çıkarları zedelenen Avrupalı devletler duruma dahil olmuş ve iki devlet arasında Ayastefanos

⁸¹ Arslaoğlu, **93 Harbinden sonra Kars'ımız**, s. 12.

⁸² Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 381

⁸³ Rifat Uçarol, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu Bildiriler**, Tokat, 2000, s. 216-217.

⁸⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, 8.Cilt, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 44-47.

⁸⁵ Uçarol, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi", s. 219.

Antlaşması imzalanmıştır. Rusya, bu antlaşma neticesinde Doğu'da Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirmiş ve Osmanlı Devleti'nin doğudaki en önemli yerlerin bazıları elinden çıkmasıyla⁸⁶ antlaşmadan sonra emellerine biraz daha yaklaşan Rusya, İngiltere ile gizli bir antlaşma ile ileride yapılacak olan Berlin Kongresi'nde kendisinin fikirlerine arka çıkmasını istemiştir. Antlaşma esnasında Rusya'nın sunduğu görüşler arasında İngiltere'nin Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'da kalmasını kabul etmiş ve Rusya isteğinde muvaffak olmuştur.⁸⁷

⁸⁶ Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.734-738. ; Köse, **İşgalden Kurtuluşa**, s. 5.

⁸⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, 8.Cilt, s. 70.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA BATUM EYALETİ

1.1. FİZİKİ YAPI

1.1.1. Batum Kalesi

Osmanlı Devleti, sınırlarının genişlemesiyle birlikte ele geçirdiği bölgelerde şehrin daha rahat korunması ve savunulması amacıyla kaleler inşa ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nden günümüze kadar intikal eden kalelerin birçoğu 1500'lü yıllara aittir. Bunun yanı sıra devlet, fetih yoluyla ele geçirdiği yerlerde hâlihazırda var olan kaleleri de yine şehrin kendi himayesi altındaki süre içerisinde savunma maksatlı askeri bir üs olarak kullanmıştır.⁸⁸

Osmanlı Devleti kalelerini, genellikle mevcut şehrin sınırına inşa etmekte olup aynı zamanda kalenin askeri mevcudunun büyük bir bölümünü yeniçeri askerleri oluşturmaktadır. Ayrıca yeniçeri askerlerinin yanı sıra yine kalede aktif bir biçimde yer alan yayalar ve atlı askerlerde var olduğu bilinmektedir.⁸⁹ İnşa edilen kalelere gönderilen görevlilere Dizdar adı verilmektedir. Dizdar adı verilen kumandanların yaverine verilen isim ise Kethüdadır.⁹⁰ Batum kalesi farklı isimlerle adlandırılmış olup yaygın olarak kullanılan ismi Gönye'dir. Gönye ismi Türkçe bir isimdir. Kaleye ismini veren kişi Sultan Ahmet'tir. Sultan Ahmet, maddi sorunların yaşandığı dönemde askerlerin maaşlarını ödeyebilmek amacıyla Batum'da ham maddesi deri olan paralar bastırmış ve buradaki kaleye de Gönye kalesi adını vermiştir.⁹¹

Batum Şehri'nin tarihçesinin ne kadar eskiye dayandığı bilinmekle beraber Batum Şehri'nde inşa edilen Batum Kalesi'nin de tarihi bir o kadar eskiye dayanmaktadır. Nitekim, MÖ.63 yılı hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında kaynaklarda Batum Kalesi, farklı isimlerle yer aldığı görülmektedir. Apsaros veya Gonio-Gönye kalesi olarak geçen Batum Kalesi, tarihsel süreç içerisinde birçok devletin himayesinde hizmet vermiş olan önemli bir kaledir. Batum Kalesi, MÖ.63 yılında

⁸⁸ Osman Ülkü, “*Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi*”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 27, Erzurum, 2007 s. 245-246.

⁸⁹ Gülgün Üçel-Aybet, **Avrupa Seyyahlarının Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 298.

⁹⁰ Bilge, **Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih- Toplum- Ekonomi)**, s. 370.

⁹¹ Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, s. 20.

önemli bir Roma askeri karargâhı olarak kullanılmıştır. MS.527 yılına gelindiğinde ise, Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına giren yerler arasında Batum Kalesi de bulunmaktadır. 13.yüzyılın başlarında Doğu Karadeniz bölgesinde kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu'nun hükmü esnasında 1071 yılında meydana gelen Malazgirt Zaferi'nin neticesinde Selçuklu Devleti, hem doğu Karadeniz'e hem de Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Batum dâhil diğer topraklarını ele geçirmiştir.⁹² Batum Kalesi'nin ebatlarına bakıldığında 222 metre uzunluğuna sahip olup 195 metre genişliğindedir. İlk yapımında toplamda 22 adet kuleye sahip olan kalenin bugün ayakta kalan kule sayısı toplamda 18 tanedir. Kale'nin inşası MÖ. 'ye dayanmaktadır.⁹³

Toplamda 4,75 hektarlık bir alana sahip olan kale ismini Truva Savaşı'ndan evvel yaşamış olan denizci Medea ve Apsaros adlı iki kardeşten almaktadır. Kaleye ait arkeolojik kazılar kalenin tarihinin MÖ.8.Yüzyıla kadar dayandığını göstermektedir. Kalenin yüksek duvarlarının yapımı MS. İlk yüzyıla aittir. Birçok devletin korunmasında önemli bir üs olarak kullanılmasının yanı sıra kalenin bir diğer önemi 12 Havarilerden biri olan Aziz Matthis'in mezarının burada olduğuna inanılmaktadır.⁹⁴

Bilindiği gibi 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'un Fethi'nden sonra Doğu Karadeniz sahilleriyle beraber Batum Şehri, Osmanlı Devleti'nin topraklarına dahil olmuş, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon Eyaleti'ndeki Valiliği sırasında ise kendi adıyla anılan dağda Gönnye Kalesi'nin fethine karar verdiği sırada kale muhafızı tarafından işgal edilmeden evvel kaleyi Yavuz Sultan Selim' teslim etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu şehir Trabzon'a bağlı bir sancak konumuna getirilmiştir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bahsettiği üzere, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kazaklar Batum Kalesi'ni zapt etmiş bunun üzerine Batum'un Kazaklardan geri alınması için görevlendirilen Seydi Ahmet Paşa Batum'a sefer düzenlemiştir. Evliya Çelebi, bu sefere paşanın yanında bizzat katılmış olup aktardığı bilgiler üzerine kaleye vardıklarında kale çoktan Kazaklar tarafından istila edilmişti. Bunun üzerine Osmanlı askeri saldırıya geçmiş diğer

⁹² Karpuz, **Rize**, s. 8-10.

⁹³ Öztürk, **Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi**, s. 809.

⁹⁴ Emzar Kakhidze, **PontEuxin et commerce: La genese de la" route de la soie"**, ActesduI Xe Symposium de Vani (Colchide, 1999), Besançon, 2002, s. 251-262.

yandan Batum Sancağı'ndan takviye güçler tedarik edilmiştir. Nihayetinde uzun uğraş sonunda Batum Kalesi tekrar Osmanlı Devleti topraklarına dâhil edilmiştir.⁹⁵

Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz Fethi'nden sonra Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olan Batum Kalesi, 1550 yılında Mustafa Paşa tarafından bakım ve onarımı tamamlanmıştır.⁹⁶ Batum Kalesi'nin stratejik konumunun, öneminin ve askeri bir karargâh özelliğinin yanı sıra bir de ekonomik açıdan da farklı bir öneme sahiptir. Batum Kalesi, 1570 yılında Osmanlı Devleti'nin Karadeniz fetihlerinde önemli bir üs olarak kullanılmıştır.⁹⁷ 19. yüzyılın başına kadar ki süreçte ele geçirilen yerlerde uygulanan İslamlaştırma politikası Trabzon'un Fethi'nden sonra ele geçirilen Batum Şehri'nde de uygulanmış olup Batum Kalesi de Müslüman kalesi olarak anılmıştır.⁹⁸

Gönye Kalesi, stratejik açıdan oldukça büyük öneme sahip olduğu bu dönemde kalenin muhafazası için 300'e yakın muhafızın yerleştirilmesi bunun kanıtı niteliğindedir.⁹⁹ 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Gönye Sancağı'na tabi Batum ve diğer kazaların avarızhane gelir miktarları Gönye Kalesi'ndeki memurlar aracılığıyla kaydedildiği ve toplanıldığı bilinmektedir.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti, himayesi altına aldığı yerlerdeki özellikle şehir savunmasında oldukça büyük önem taşıyan kalelerdeki mevcut askeri durumu ve bu askerlere tahsis edilen ulufelerin nizami bir biçimde ödenip ödenmediğini denetlemek amacıyla mevacib adı veriler defterler eyalet defterdarlığı tarafından düzenli şekilde kayıt altına alındığı bilinmektedir.¹⁰¹

⁹⁵ Evliya Çelebi, **Tam Metin Seyahatname**, Cilt: 1-2, Sadeleştiren: Tevfik Temelkuran- Necati Aktaş, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1996, s. 650-651. ; Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, s. 20.

⁹⁶ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535- 1566)**, s. 258.

⁹⁷ Orhan Naci Ak, **Rize'nin Yönetim Tarihi**, Çınar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Rize, 2008, s. 26.

⁹⁸ Mehmet İnbaşı, *"Trabzon ve Batum Eyalet Valileri (1755-1795)"*, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S: 31, Erzurum, 2006, s. 176.

⁹⁹ A.g.e, s. 176.

¹⁰⁰ M. Hanefi Bostan, **Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı**, Nöbetçi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 398.

¹⁰¹ Orhan Kılıç, *"Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib defterleri"*, **OTAM**, Ankara, 31/Bahar/2012, s. 89.

1.1.2. Batum Limanı

Osmanlı Devleti, devlet sınırlarını genişletmeye başlamasına paralel olarak yeni yerlerin fethi ve bu fetihin neticesinde ele geçirilen yerlerdeki halkın geçimini sağlamak için yaptığı çalışmaların biri de Karadeniz'in fethi ve Karadeniz sayesinde başta İstanbul olmak kaydıyla birçok bölgenin iâşe ihtiyacı deniz yoluyla sağlanmakla beraber deniz ticareti ve taşımacılığında önemli rol oynayan Batum limanı bu bağlamda önemli yer tutmaktadır.¹⁰²

Fatih Sultan Mehmet döneminde Trabzon'un Fethi'nden sonra Osmanlı Devleti himayesine geçen liman kenti olan Batum, Kanuni Sultan Süleyman zamanında sancak haline getirilmiştir. Batum Limanı'nın tarihçesi, Batum şehri gibi eski dönemlere dayanmaktadır. Batum Şehri ve limanı, konumu itibariyle yüzyıllar boyunca birçok devletin çıkarlarına hizmet etmesine binaen hem liman hem de limanın bağlı bulunduğu Batum Şehri sürekli istila edilmiş ve birçok devletin himayesine girmiştir. Birçok açıdan öneme sahip olan Batum Limanı, ticaretin yanı sıra esirlerin bu liman aracılığıyla yapılmasıdır.¹⁰³

15. yüzyıl sonlarına doğru gerçekleştirilen Doğu Karadeniz'in Fethi neticesinde Osmanlı Devleti'nin himayesine geçen ve önemli bir liman kenti olan Batum, birçok açıdan önemli olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Doğu Karadeniz kıyılarındaki ambarlardan birini bünyesinde barındırmaktadır. 16. yüzyıla kadar ki süre içerisinde doğuya özellikle İran dolaylarına yapılan akınlarda kara yoluyla yiyecek taşınmasının külfetli olması hasebiyle Batum Limanı kullanılarak deniz yolu aracılığıyla zahire nakli gerçekleştirilmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca bu dönemde limanın her açıdan önem kazanması sebebiyle Batum'da 1861 yılından evvel iskele yapımına başlanmış bu tarihte de iskelenin masraflarının fazla olması sebebiyle devletten ek tahsilat talebinde bulunulduğu kayıtlarda geçmektedir.¹⁰⁵

¹⁰² Yağcı, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası, s. 554.

¹⁰³ Bostan, " Batum ", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5, s. 210.

¹⁰⁴ Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İâşe ve İkmali; I. Ahmet Devri İran Seferleri Örneği", **Türkler**, Cilt 10, Ankara, 2002, s. 152-154.

¹⁰⁵ Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 265.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilhassa Tanzimat ilanından sonra ticari manada önem kazanan Samsun Limanı'ndan Batum Limanı'na gidip gelen 4 adet ticaret vapurları bu vapurlardan biri Gül-i Sefid ismiyle bilinir.¹⁰⁶

Bu vapurlar, İstanbul ile Karadeniz arasında ticari hareketliliği sağlamakla mükellef olup bu sayede daha evvelden ticari olarak pek bir ehemmiyet teşkil etmeyen Samsun limanı da değer kazanmıştır.¹⁰⁷ Hatta Batum Limanı bu dönemde o kadar önemli hale gelmiştir ki limanda ticaret yapan Müslüman ahalinin yanı sıra yabancı ahalinin de burada aktif bir şekilde ticaretle uğraşması ve bölgeye yerleşmesi sonucu 1846 yılında Batum Limanı'na William Richard Holmes konsolos olarak görevlendirilmiştir.¹⁰⁸ 19. yüzyılın ilk yarısında Batum Limanı'na gidip gelen önemli ticaret vapurlarından biri olan Eser-i Nuzhet vapuru dönemin diğer yabancı ticaret vapurlarının Batum Limanı'na giriş çıkışlarına izin verilmesi hasebiyle ticari zarar etmiş durum Batum Kaymakamı'na iletilmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden yıkılışına dek himayesi altına aldığı halkın her bakımdan refahını her şeyin üstünde tuttuğu ve yönetimin temel prensipleri arasında yer aldığı bilinmektedir. 19. yüzyılın başlarında Batum Limanı'nı kullanarak silah kaçakçılığı yapmak isteyen kişileri durdurabilmek maksadıyla Osmanlı Devleti, dönemin Batum Sancağı'nın sancak beyine bir ferman göndererek gerekli önlemlerin alınmasını istemiş ve olası bir kaçakçılığı engellenmek amaçlanmıştır.¹¹⁰ 1849 yılına ait bir arşiv belgesinde Batum ve diğer limanlarda ticaretle meşgul olan bölge halkının çalışmalarına engel olabilecek aksaklıkları ortadan kaldırabilmek maksadıyla limana gelip giden vapurların denetimi ve limandaki vapur işletmesi ile ilgili yürütmelerin sağlanabilmesi için Batum meclisi tarafından fikir beyanı bildiren evraklar hazırlandığı belirtilmektedir.¹¹¹

Ayrıca bu dönemde Batum Limanı'nda gerek ticaretle uğraşan esnaf gerekse bölgede yaşayan ahalinin asayiş ve güvenliğinin sağlanması hususunda Batum Sancağı'nın ve

¹⁰⁶ BOA.A.MKT.MHM.15/55

¹⁰⁷ M. Emin Yolalıcı, **19. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 86.

¹⁰⁸ BOA.A.DVN.DVE.5/99

¹⁰⁹ BOA.A.MKT.MVL.19/70

¹¹⁰ İdris Bostan, "Rize", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 148.

¹¹¹ BOA.A.MKT.229/96

limanının bağılı olduğu dönemin Trabzon Valisi Mehmet Hayrettin yazdığı bildirge arşiv kayıtlarında mevcuttur.¹¹²

Kırım Savaşı'ndan sonra yine Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1877-1878 savaşından sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması neticesinde Kars, Ardahan ve Batum Vilayetleri Rusya'ya bırakılınca Rusya önemli bir ticaret yolu elde etmiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın ardından, 19 Temmuz 1878 yılında Berlin Antlaşması imzalanmış ve bu antlaşmaya göre Osmanlı; Kars, Ardahan, Batum'u Rusya'ya bırakmış ayrıca Osmanlı'nın en önemli limanı olan Batum limanı serbest liman haline gelmiştir.¹¹³

Bu ticaret yolu ile Rusya, Orta Avrupa ve Asya arasında ticari bir güzergâh oluşturmuştur. Diğer yandan İstanbul ile Trabzon vilayeti arasındaki gemiler Batum Limanı'na kadar gitmektedir. Çalışma günleri şöyledir; Rusya vapurları Cumartesi günleri İstanbul'dan kalkarak Giresun'a giderek oradan Trabzon'daki limana gider ve Pazar günü Batum'dan geri İstanbul'a gelmektedir.¹¹⁴ Osmanlı Devleti, bilindiği gibi hem tarım ülkesi hem de vergilerle ekonomik gelir sağlayan bir devlettir. Nitekim kurulduğu günden yıkılışına kadar ki süreçte vergilendirme sistemi uygulanmış ve bu vergilendirmeden 1846 yılında Batum iskelesine indirilen yada Batum iskelesinden yüklenen eşya, mal ve haraç olmak üzere çeşitli isimlerle alınacak olan vergiler hususunda resmi yazılar mevcut olup arşiv vesikalarında ayrıntılı şekilde beyan edilmiştir.¹¹⁵

93 Harbi'nden sonra Batum'un Rusya'ya bırakılması neticesinde Batum'daki Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göç ettikleri bilinmektedir. Bu göçler deniz yolu aracılığıyla gerçekleştirilmiş olup Batum Limanı ile Trabzon Limanı arasında yapılmıştır. Bu dönemde muhacirlerin taşınabilmesi için dönemin mevcut vapur sayıları yetersiz kaldığından sayılarının çoğaltıldığı bilinmektedir.¹¹⁶

¹¹² BOA.A.MKT.218/52

¹¹³ Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 746.

¹¹⁴ Cavit Akın, "19. Yüzyılın Son Yarisında Trabzon Vilâyeti" **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999, s. 197-199.

¹¹⁵ BOA. HR. MKT 11/70

¹¹⁶ Zehra Arslan, "*Batum Göçmenleri (1914-1930)*", **Bilig**, S:71, Güz 2014, s. 43-44.

1.1.3. Batum Sancağında Bulunan Tabyalar

Tabya kelimesi, Arapça kökenli olup “تَابِي” ta’biye kelimesinden dilimize geçmiş askeri amaçlı teçhizatlarının depolandığı yer bölge olarak sözlüklerde yerini almaktadır.¹¹⁷

Tabya mimarisin geçmişi oldukça eskidir. Osmanlı Devleti, sınırlarının genişlemesi sonucunda tabya mimarisini kullanmıştır. Tabya mimarisi, 1800’lü yıllardan itibaren saldırı kuvvetlerinin gelebileceği güzergahlar üzerinde inşa edilmeye başlanmıştır. Amaç, mevcut bölgenin muhafazası ve de korunmasıdır. Tabyalar genel olarak bulundukları bölgelerin yüksek kesimlerinde inşa edilen, ortalama 200 metre uzunluğunda 100 metre genişliğinde ayrıca bünyesinde birçok oda adı verilen bölmelerden meydana getirilmiş askeri yapılardır. Tabyaların üzerleri topraklarla kaplanarak uzun süre korunması sağlanmıştır. Tabyalar gizli bölmelerle diğer tabyalara geçişi sağlanmış olup ayrıca tabyalarda açılan geniş çukurlara silah ve toplar konulmuştur. Tabyaların çevresinde pençelerden oluşan duvarlar da örüldüğü bilinmektedir. Tabyalar genel olarak hilal adı verilen yarım ay biçiminde inşa edilmiş yapılardır. Tabya mimarisine bakıldığında, Osmanlı Devleti’nin hat sanatı ve süsleme sanatını hemen her mimari eserinde kullanmasına rağmen tabya mimarisinde bu sanatın uygulanmadığı görülmektedir. Tabyaların iç düzeneğine bakıldığında içinde bulunan odaların hepsinin iç avluya baktığı, bünyesinde mutfak ve tuvaletin, ısınmak amacıyla şöminelerin var olduğu bilinmektedir. Ayrıca tabyaların bünyesinde bulunan mevcut askerlerin dini inançlarının gereği olan ibadetlerini yerine getirmeleri için herhangi bir ibadethane bulunmadığı fakat buna nazaran ezan okunduğu ve namazlarını kılmaları için iç avluda çadırlar kurulduğu bilinmektedir.¹¹⁸

Tabyalar, inşa edildikleri bölgelerin coğrafi konumuna göre inşa edildikleri için genelde fiziki olarak aralarında pek benzerlik bulunmamaktadır. Tabyaların ortalama uzunluğu 1 ilâ 10 kilometre arasında değişiklik arz etmekte olup bulundukları coğrafi mekanın merkezinden uzakta bir yerde inşa edilmiştir. Tabyalara ulaşabilmek amacıyla yapılan yol çalışmaları düşman kuvvetlerinden gizli olarak yürütülmüştür. Tabyaların fiziki ortamı incelendiğinde sağında ve solunda olmak üzere iki adet

¹¹⁷ Mehmet Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, Say Yayınları, İstanbul, 2009, s. 3292.

¹¹⁸ Nusret Çam, “*Osmanlı Tabyaları*”, **Osmanlı Kültür ve Sanat**, Cilt:10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 343-346.

malzemesi taş olan merdivenlerin inşa edilmiştir. Tabyalar, kendi içinde belirli kısımlardan meydana gelmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır; engel hendeği, kum torbaları ile oluşturulan gözcü askerlerin bulunduğu bölüm, tabyayı komuta eden komutana ayrılmış bölüm, eğitim alanı gibi bölümlerden müteşekkildir.¹¹⁹

19. Yüzyılda stratejik açıdan oldukça büyük öneme sahip olan Batum Sancağı'nda tabya yaptırıldığı bilinmektedir. Gerek Gönve Kalesi'nin korunması gerekse Batum Sancağı'na tabi bölgelerin düşman kuvvetlerinden korunması maksadıyla limana yakın bir yerde tabya inşası için gerekli mecralara tabyanın yapılacağı bölgeyi teftiş için Mimar Mehmet Tahir Efendi görevlendirilmiştir. 1818 yılında sancağa ait limanda sekiz topluk bir tabya inşası için yer belirlemesi yapıldığı arşivdeki belgelerde mevcuttur.¹²⁰ Batum sancağına bağlı olan Batum Limanı'nda yapılacak olan tabyanın önemi hususunda Trabzon Valisi Hüsrev Paşa tarafından bildirilmiştir.¹²¹

1.1.4. Mahalleler ve Evler

Mahalle kelimesi, Arapça kökenli olup “**مَحَلَّة**” şehirlerin bölümlerini oluşturan küçük yerleşim yeri olarak bilinmektedir.¹²² Mahalle kültürü, ilk olarak medeniyetlerin beşiği olarak adlandırılan Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır. Geçmişe eski çağlara dek dayanan mahalle olgusu, eski dönemlerde daha çok dini liderlerin bir araya gelerek hayatlarını idame ettirdikleri muhit olarak kullanılmıştır. Din adamlarının yanı sıra mahallelerde zanaatkarlar ticaret yapanlar ve köleler gibi kişiler de bulunmaktaydı. Müslüman mahalleleri için geçmişte *mahallat*, *harat*, *ahat* gibi değişik terimler kullanılmıştır.¹²³

Osmanlı toplumuna baktığımızda mahalle kavramı son derece önemli bir yer teşkil etmektedir. Mahalle, Osmanlı Devleti'nin toplum yapısının adeta temel yapıtaşını oluşturan bir unsurdur. Çünkü devletin idaresi altındaki halkın gündelik hayatlarını idame ettirmeleri hususunda mahallenin yeri büyüktür. Mahalle şehrin bir bölümünü

¹¹⁹ Nevzat Karabağ Anadolu Öğretmen Lisesi Proje Ekibi, **Toprağın Altındaki Tarih Erzurum Tabyaları**, Erzurum İl Özel İdare Yayınları, Erzurum, 2008, s. 35-36.

¹²⁰ BOA, C..AS., 198/8503

¹²¹ BOA.C..AS., 2/60

¹²² Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 1979.

¹²³ Adalet Bayramoğlu Alada, **Osmanlı Şehrinde Mahalle**, Sümer Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 117-120.

oluşturur. Kırsal hayatta tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdüren halk geçimlerini sağlayabilmek için yetiştirdikleri mahsulleri şehrin bir bölümü olan mahallelere gelerek satmakta ve burada yaşayan halkta imkanları dahilinde bu mahsulleri yetiştiremeyeceğinden mütevellit bu ürünleri satın almaktadır. Bu durum hem şehirde yaşayan halk için hem de kırsal bölgelerde yaşayan halk için ekonomik açıdan oldukça önemlidir. Bu sirkülasyonun sağlanmasında mahalle olgusunun oldukça önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.¹²⁴

Osmanlı mahalleri, genel itibariyle çok büyük olmamakla birlikte bünyesinde hamam, cami, mescid, Pazar, kilise ve birkaç sokaktan oluşmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısında idari sahada meydana gelen bir takım değişimlerin sonucu olarak kurulan muhtarlık kurumu ile mahallelerin idari yöneticisi konumunda göreve getirilmişlerdir. Muhtarlık kurumundan evvel mahalle idaresi mahalle imamının elinde idi.¹²⁵

Osmanlı Devleti'nin şehirlerinin en küçük idari birimini olan mahallelerde halkın tamamı birbirini tanır ve mahallelerde huzur ve refah ortamını muhafaza edebilmek maksadıyla kefalet usulü adı verilen bir sistemle halk birbirine kefil olmaktadır.¹²⁶ Osmanlı mahallelerinde dikkat çeken hususlardan biri mahalle sakinlerine ait evlerin hiçbirinin camları birbirine bakmaz ve ayrıca bütün mahalleler çıkmaz sokak olarak dizayn edilmesidir. Genel olarak Osmanlı mahallelerinin bir diğer özelliği ise mahallede oturan ahalinin ortak birtakım özelliklerin etrafında toplanmış olmasıdır. Mesela meslektaş veya dindaş kişilerin bir araya gelmesiyle mahalle oluşturulmaktaydı.¹²⁷

Osmanlı evlerine bakıldığında, ev kavramı sadece eşlerin ve çocukların hayatlarını idame ettirdikleri dört tarafı duvarlarla çevrili ve çatısı olan beton yığını olarak düşünülmemelidir. Ev aynı zamanda kültürün yoğun olarak yaşatıldığı, dini vecibelerin yerine getirildiği ve ilk eğitimin verildiği önemli bir mekandır. Osmanlı

¹²⁴ A.g.e; s. 123-124.

¹²⁵ Cem Behar, **Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 27.

¹²⁶ Mehmet Bayartan, **Osmanlı Şehirleri Coğrafi Araştırmalar**, Akademi Titez Yayınları, İstanbul, 2014, s. 31.

¹²⁷ Özer Ergenç, "Osmanlı Düzeni İçinde Mahalle", **Mahallede Hayat Var**, Bildiriler Kitabı, Editör: Necmi Gürsakal, Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2012, s. 13.

Devleti'nin sahip olduğu coğrafya oldukça geniştir. Bu durum Osmanlı döneminde yapılan diğer bütün mimari eserler gibi ev mimarisinin yapılışını da yakından etkilemektedir. Mesela 15. yüzyılda Osmanlı Devleti Karadeniz bölgesinde etkin rol oynamaya başlamış ve zaman içerisinde bölgeye Osmanlı kültürü hakim olmaya başlamıştır. Karadeniz bölgesi konumu itibarıyla yoğun yağış alan bir bölge olup bölgede kurulan evlerin yapılışında ağaç kullanılarak ahşap evler inşa edilmiştir. Yani bölgelerin coğrafi koşulları Osmanlı mimarisine yön vermiştir. Osmanlı Devleti genel itibarıyla İslamiyet'e bağlı kurulmuş bir din olduğundan mimarisinin hemen her zerresinde etkisi görülmektedir. Mesela tahtadan yapılan Osmanlı evlerinin tavan kısmı ve evde kullanılan halılar cenneti ve evrenin birer yansıması olarak kabul edilmekteydi.¹²⁸

Osmanlı evinin iç bölümleri incelendiğinde, misafir için tasarlanan odaya baş oda adı verilmektedir. 1800'lü yıllarda Osmanlı Devleti'nde balkon olarak tabir edilen binanın dışına bina ile ilintili çıkıntıların olmadığı görülmektedir. Bu dönemde balkonlar büyük cam bölmelerle kapatılmıştır. Osmanlı evlerinde bugünkü gibi evler eşyalarla dolup taşmamakta gerekli olan bütün eşyalar duvarlardaki dolaplara istiflenmiş olup ev ahalisi sedir adı verilen kanepelerde oturmaktaydı.¹²⁹

Evlerin odalarının ortak çıkış alanı olarak bilinen bugünkü tabiriyle hol adı verilen bölüm Osmanlılar zamanında sofa adı ile anılmaktadır. Sofa genelde ev ahalisinin bir araya geldiği geniş bir bölmedir. Sofalar kendi içlerinde bir takım bölmelere ayrılmaktadır. Dış sofa olarak bilinen bölüm sofa odaların eşiğindeki bölmedir. Bu tarz evler genellikle Doğu Karadeniz bölgesinde yaygın olarak inşa edilmiştir.¹³⁰ Trabzon Vilayet Salnamelerine göre 19. yüzyılda Batum Sancağı'na bağlı bölgelerdeki hane sayısına bakıldığında yıllara göre farklılık arz etmektedir. 1869

¹²⁸ Tugut Cansever, "*Osmanlı Evi*", **Osmanlı**, Cilt: 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 441-442.

¹²⁹ A.g.e, s. 447-448.

¹³⁰ Haşim Karpuz, "*Türk Evi, Osmanlı Evi*", **Osmanlı**, Cilt: 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 452-453.

yılında 255 adet hane bulunmakta, 1871 yılında 246 adet hane bulunmakta, 1873 yılında 1057 adet hane bulunmakta, 1874 yılında ise 246 adet hane bulunmaktadır.¹³¹

1.1.5. Batum Beylerbeyi Sarayı

Beylerbeyi sarayı diğer adı hükümet konağı olan Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan devlet görevlilerinin var olduğu binaya verilen addır.¹³² Beylerbeyi terimi, Osmanlı Devleti'ne Anadolu Selçuklu Devletinden geçmiş olup bu tabir Anadolu Selçuklu Devletinde başkumandan olarak kullanılırdı. Osmanlı Devleti sınırlarının genişlemesine binaen beylerbeyi terimini kullanmış ve Osmanlı Devleti'nde Hükümdardan sonra idari sahada en çok sözü geçen kişi konumuna getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk Beylerbeyi Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Bey'dir. Her ne kadar idari sahada da söz sahibi olsalar da beylerbeyi kurumu 1800'lü yıllara değin en çok askeri sahada göz önünde olmuşlardır. Bulundukları bölgelerde yetkileri belirli ölçüdedir. Bulundukları bölgede mevcut olan halkın can, mal, namus, huzur ve refahından mükelleftirler. Genel olarak beylerbeyleri sancaklarda ikamet etmekteydiler.¹³³

İlk olarak Rumeli beylerbeyi kurulmuş olup ilk Rumeli beylerbeyi görevine ise Lala Şahin Paşa atanmıştır. Daha sonra Anadolu beylerbeyliği kurulmuş ve Anadolu beylerbeyliği görevine ise Kara Timurtaş Paşa atanmıştır.¹³⁴ Beylerbeylik kurumunda bir adet divan bulunmakta olup aynı zamanda beylerbeyleri idari, siyasi ve askeri birtakım görevleri bulunmaktaydı. Beylerbeylerinin görev süreleri istisnaî durumlar dışında genelde 1 yıldır. Ancak 19. yüzyılın başlarında bu görev süreleri 3 ilâ 5 yıl arasında değişim arz etmektedir.¹³⁵ Beylerbeyleri bulundukları eyalet veya

¹³¹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 201. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 201. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 177. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt: 6, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 183.

¹³² Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 866.

¹³³ Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2002, s. 217-218.

¹³⁴ Orhan Kılıç, *"Klasik Dönemde Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/ Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799), Türkler*, Cilt: 9, Editör: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 887.

¹³⁵ A.g.e ; s. 890.

sancaklarla ilgili herhangi bir şikayet veyahut davalara katılma haklarına sahiptiler. Beylerbeyi geçimini kendisine verilen has, rüsum vergisi ve tekallif hisselerinden elde edilen gelirlerle sağlamaktaydı.¹³⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde ise özellikle Sultan II. Mahmut'un saltanatlığı sürecinde her alanda olduğu gibi idari alanda da birtakım değişiklikler yapılmış, Beylerbeylerine maaş uygulaması getirilmiştir. 1600'lü yılların ilk yarısında Trabzon eyaletine bağlı Batum Sancağı'nda beylerbeylik kurulduğu kaynaklarda mevcuttur.¹³⁷ 1866 yılında Batum Sancağı'nın idari sınırları içerisinde bir Hükümet konağı yapımına karar verilmiş ve inşa edilen hükümet konağının açılış masraflarının divan muhasebesinden karşılanacağı ve ayrıca masraflar için 9834 kuruş bütçe ayrıldığı döneme ait ele alınan belge de yazmaktadır.¹³⁸

1.2. DİNİ VE SOSYAL YAPILAR

1.2.1. Dini Yapılar

Osmanlı Devleti, başta idari teşkilat olmak üzere devletin diğer bütün bölümlerini İslamiyet esaslarına göre düzenlemiştir. Osmanlı Devleti, hemen her kademesinde alınan bütün kararlarda ve yapılan bütün icraatlarda İslamiyet'in izin verdiği hareket etmiş ve bunları yaparken genellikle şeyhülislam efendiye danışarak ve ondan fetva alarak işlerini yürütmüştür. Osmanlı Devleti'nin başına geçen bütün padişahlar, İslamiyet'e oldukça bağlı olup dininin gerektirdikleri ve emrettiklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Osmanlı padişahları, Kur'an-ı Kerim'i çok küçük yaşta okumaya başladıklarından hayatlarının merkezine koymuşlar ve adeta yol gösterici bir klavuz olarak ona riayet etmişlerdir.¹³⁹

Osmanlı padişahları, padişahlık hakkının Allah tarafından verildiğine inandıklarından ve hükümdarlık süresince idaresi altındaki halkın Allah'ın emaneti olarak kabul etmişler ve de hükümdarlık süreleri içerisinde halk arasında asla ayırım yapmamışlardır. Bunda Kur'an'daki ayetlerin etkisi büyüktür. Nitekim Kur'an-ı

¹³⁶ Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* 1, s. 219-220.

¹³⁷ Kılıç, "Klasik Dönem'de Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler / Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", s. 890-892.

¹³⁸ BOA.İ..MVL. 566/25470

¹³⁹ Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunda İslam", *Osmanlı Din Devlet İlişkileri*, Hazırlayan: Vecdi Akyüz, Ayışığıkitapları, İstanbul, 1999, s. 91-92.

Kerim'in Yunus süresinin 99. Ayetine önem vermişlerdir, ayette” *Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündeki insanların hepsi hakkı benimseyip iman ederlerdi. Yoksa sen imanları için insanlara zor mu kullanacaksın?*” buyuruyor.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren ele geçirdiği bölgelerdeki mevcut halkın arasında hiçbir şekilde dil, din, ırk, mezhep ayrımı yapılmaksızın himayesi altındaki halka eşit davranmış ve hemen her alandaki çalışmalarının temelinde bu prensibi barındırmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki bu prensip, İslam inancının bir getirisi olmakla beraber padişahlığın Allah tarafından kendisine verilen bir görev sayıp himayesi altındaki halkın Allah'ın emaneti olarak görmektedir. Bu inanış, sadece Osmanlı devletinde olmayıp kendinden evvel kurulmuş olan diğer Türk devletlerinde de bu inanış mevcuttur. Hatta İslamiyet öncesi Türk devletlerin de mevcut olan Gök Tanrı inancı ile İslamiyet birçok açıdan uyduğu bilinmekle beraber o dönemlerde de halk yaratıcının yeryüzündeki hükümdara en kıymetli emaneti olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'ne bağlı bölgelerde var olan halka genel olarak reaya “رعايا” denilmektedir. Reaya kelimesi, raiyyet kelimesinden türemiştir. Yani mevcut hükümete bağlı olan ve vatandaşlık görevlerini yerine getiren kişi manasındadır.¹⁴¹

Osmanlı Devleti idaresi altındaki bütün bölgelerde, mevcut olan halkın hayatlarını idame ettirebilmesi amacıyla hamam, cami, mescit, bedesten, medrese, han, sağlık kuruluşları gibi birçok sosyal ve dini çalışmalar yapmıştır. Osmanlı devleti, ele geçirdiği bölgede ilk olarak imar faaliyetlerine hız vermektedir. Devletin topraklarına kattığı bölge Müslüman bir bölge değilse bölgede var olan kilise ve diğer dini yapılar evvela camiye çevrilmekle imar faaliyetlerine başlamaktaydı. Osmanlı Devleti, halk için yaptırdığı okul, hastane, cami gibi önemli imarethanelerin açılışında İslami inancın gereği olarak kurban kesme adetini yerine getirmekteydi.¹⁴²

Osmanlı Devleti'nin dini ve yönetiminin temelinde İslam dininin emirleri olmakla birlikte Osmanlı Devleti aynı zamanda himayesi altına aldığı halka karşı son derece

¹⁴⁰ Ali Arslan, **Kur'an-ı Kerim ve Meali**, Okusan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 219.

¹⁴¹ Mustafa Alkan, “*Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı*”, **Osmanlı Devlet Teşkilatı Tarihi El Kitabı**, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012,s.17;Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, s. 14.

¹⁴² Necdet Öztürk, **14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 37.

hoşgörülü davranmış ve Kur’anda Bakara suresi 256. Ayette geçen dinde zorlama yoktur sözlerinden mütevellit Osmanlı Devleti himayesi altındaki halkın içerisinde bulunan farklı dinlere mensup kişileri İslamiyet’i seçmeleri için herhangi bir zor kullanmamış bilakis kendi dinlerini özgürce yaşama hakkı tanıyarak ibadethanelerinin inşasına izin vermiştir.¹⁴³

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, himayesi altındaki halkın ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için hazineden bütçe ayırarak ibadethane inşasına katkıda bulunmuştur. 1863 yılında Trabzon Vilayeti’ne bağlı olan Batum Sancağı’nda yaşayan Rum halkı için bir kilise inşa edilmiş olup ayrıca Batum’da bulunan Aziziye şehrinde de Hristiyan teba için kilise inşa edildiği bilinmektedir.¹⁴⁴

1.2.1.1. Batum Sancağı’nda İnşa Edilen Camiler

Cami, İslam dininin gereklerini yerine getirebilmek maksadıyla inşa edilmiş dini yapı olmasının yanı sıra aynı zamanda da bir eğitim yuvası olarak kullanılmıştır. Talebe adı verilen günümüzdeki öğrenciler camilerde hem dini eğitimlerini tamamlamakta hem de camilerin belirli bölmelerinde özellikler Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarında medrese eğitiminin daha başlamadığı süreçlerde bu bölmelerde eğitim hayatlarını sürdürmekteydiler.¹⁴⁵

Osmanlı Devleti, her milletin kendi dini liderini seçme özgürlüğü tanımakla beraber her millete dinlerini özgürce yaşayabilme hakkını tanımış ve tamire ihtiyaç duyulan ibadethaneler ile ilgili kendisine beyanatta bulundukları takdirde tamir işlerinin mümkün olacağını da belirtmiştir.¹⁴⁶ Osmanlı Devleti, Trabzon’un Fethi’nden sonra zaman içerisinde Karadeniz sahillerinin tamamını ele geçirmekle kalmamış Karadeniz’in diğer yakasında da hâkimiyet sürdürmüş ve Batum’u topraklarına katarak idaresi altına almıştır. Osmanlı Devleti, idaresi altına aldığı yerlerdeki halkın hayatlarını idame ettirebilmeleri için bütün olanakları sağlamakla mükellef olup halkın hangi dine ya da mezhebe bağlı olursa olsun herkese eşit şekilde dinlerinin gerektirdiği gibi yaşama özgürlüğü tanımıştır. İslam devleti olan Osmanlı Devleti bu

¹⁴³ Arslan, **Kur’an-ı Kerim ve Meali**, s. 41.

¹⁴⁴ BOA.İ.HR..222/12950; BOA.İ.HR.. 224/13081

¹⁴⁵ Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1**, s. 436.

¹⁴⁶ Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, s. 45.

dini yönünü şehirleşme sisteminde de ortaya koymuş ve Osmanlı Devleti şehirleri genelde inşa ettiği camilerin etrafında kurmuştur.¹⁴⁷

Batum, Osmanlı Devleti'nin himayesine girdikten sonra bölgede birçok imarethane ve ibadethane inşa edilmiştir. Bunlara örnek verilecek olunursa;1813 yılında Batum kazasına bağlı olan Batocor karyesinde mevcut olan mescit camiye dönüştürülmüş olup bu işlemin duyurulması Mustafa Halife tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁸ 1819 yılında Batum Kalesi'nde de bir adet cami inşa edilmiştir.¹⁴⁹ 1834 yılına ait arşiv belgesinde Gönye Sancağı'na bağlı olan Batum karyesinde Hacı Şahinzade tarafından bir camii inşa edilmiştir ve bu caminin hitabetinin de Yusuf ve Hurşid bin Ahmet'e verilmesi için izin istenildiğinden bahsetmektedir.¹⁵⁰ Batum'da yaptırılan diğer bir cami 1842 yılında Batum kasabasında Todokar İsmail Ağa tarafından yaptırılmış ve bu camide Cuma namazları ile bayram namazları bu camide kılındığı bilinmektedir.¹⁵¹

Yine bu dönemde 1866 senesine ait arşiv belgesine göre Batum Sancağı'na bağlı Aziziye kasabasında Hristiyan ahalinin ibadetlerini yapabilmeleri için Lazistan mutasarrıflığına gönderilen emirname ile kilise inşasına başlandığı bilinmektedir. Ayrıca bu kilisenin yanı sıra bu muhitte bir de camii inşa edilmiş ve Müslüman ahalinin ibadetlerini yapabilmelerine olanak sağlanmış olup bu durum Osmanlı Devleti'nin adaletinin ve hoşgörü politikasının uygulandığının bir nevi kanıtıdır.¹⁵²

Osmanlı Devleti, halkına karşı dil, din, ırk, mezhep ayrımı yapmaksızın hoşgörüyle yaklaştığı bilinmektedir. Nitekim halkının hangi dine mensup olursa olsun dini vecibelerini rahatça yerine getirebilmeleri için her türlü yardımı yapmıştır.1869 yılında Batum sancağında inşa edilen cami için eşiklikler tespit edilmiş olup gereken malzemeler tedarik edilerek gönderilmiştir.¹⁵³ Osmanlı Devleti, cami ve diğer din görevlilerini bizzat merkezden atamasını yapmaktaydı.1853 yılında Batum

¹⁴⁷ Nagehan Üstündağ, "Osmanlı'da "Şehir" ve Şehri Getiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)", **Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Sayı: 2, Bahar 2005, s. 155.

¹⁴⁸ BOA. HAT. 1524/15

¹⁴⁹ BOA. HAT.1552/54

¹⁵⁰ BOA.HAT.1589/52.

¹⁵¹ BOA.C..EV..288/14663

¹⁵² Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 271.

¹⁵³ BOA. İ..DH. 596/41482

Sancağı'na müftülük görevini yerine getirmesi için Ömer Efendi atanmış olup ve bu şahıs maaşa bağlanmıştır.¹⁵⁴

Vilayet salnameleri, Osmanlı Devleti idaresindeki birçok yerde devletin yaptırdığı hayır kurumları, imarethaneler, ibadethaneler, yol, okul, şifahane vb. konularda net bilgileri günümüze ulaştıran en önemli kaynaklardır. Batum Sancağı'nın bağlı bulunduğu Trabzon'a ait salnamelerin geneline bakıldığında; 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre 3 adet cami bulunmaktadır. Batum'da bulunan bu üç caminin adı sırasıyla Aziziye Camisi, Orta Camii diğer ismi Müftü ve Gorcom Camiidir. 1873 Trabzon Vilayet Salnamesi incelendiğinde ise cami sayısı 2 olarak verildiği görülmektedir.

1.2.1.1.1. Gorcom Camii

Gorcom Camii, Batum Şehrinde bulunan ve 19. yüzyılda Osmanlı himayesinde iken de bölgede bulunan Müslüman halk tarafından kullanılmak üzere ibadete açılmış bir camidir. Gorcom Camisi, bir ibadethane olmasının yanı sıra oldukça önemli bir eğitim yuvası olarak kullanılmıştır. Dönemin en önemli alimleri bu camide eğitim görmüşlerdir. Bu cami de 1989 yılında bölge halkı tarafından tamir edilerek aktif hale getirmişlerdir.¹⁵⁵

1.2.1.1.2. Aziziye Camii

Aziziye camisi, Batum Sancağı'na ait Batum limanına yakın bölgede bölgenin Müslüman halkının ibadetini yapabilmesi için Sultan Abdulaziz zamanında Trabzon Valisi tarafından dönemin padişahının adına itafen yapılmış bir camidir. 9. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Valisi tarafından yaptırılan cami günümüze kadar ulaşamamıştır.¹⁵⁶ Aziziye Cami'sinin minaresi bulunmaktadır fakat Rusların komünist rejim sürecinde yıkılmıştır.¹⁵⁷

1.2.1.1.3. Orta Camii

Orta Cami, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bölgeyi himayesi altına aldığı dönemde yaptırılmış olan bu cami günümüzde Batum'da aktif olarak

¹⁵⁴ BOA.A.MKT.NZD.100/32

¹⁵⁵ Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, s. 22-23.

¹⁵⁶ **Batum**, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5, s. 210.

¹⁵⁷ A.g.e; s. 22-23.

kullanılmaktadır. Orta Camin'in minaresi ise yoktur. Bu camiye yaklaşık 1992 yılında caminin avlusuna bir minare inşa edilmiştir.¹⁵⁸

1.2.1.1.4. Batum Sancağı'ndaki Kiliseler

Osmanlı Devleti, siyasi varlığını İslamiyet inancına göre şekillendirmiştir. Fakat bu durum devlet himayesindeki diğer dinlere mensup ahalinin dinlerinin gereklerini yaşamalarına engel teşkil etmemiştir. Bilakis, Osmanlı Devleti diğer dinlete mensup ahaliye dinlerini yaşama hususunda özgürlük tanımış olup kendi dini liderlerini seçme özgürlüğünü tanımıştır. Bu dini liderler halkın ibadetlerinde öncülük etmenin yanı sıra sosyal alandaki birtakım sorunların çözümünde hâkimlik yetkilerine de sahip olduğu bilinmektedir.¹⁵⁹

Devlet, Fatih Sultan Mehmet zamanında Karadeniz fethini gerçekleştirdikten sonra başta Trabzon olmak üzere Karadeniz'deki birçok bölgede İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır. Bu esnada bölgede yaşayan halkın dini inanışlarına karışılmamış ve bölgedeki Müslüman halk ve gayri müslim halk arasında hoşgörü ve refah ortamı sağlanmış zaman içerisinde bazı gayri Müslimlerin İslamiyet'i seçtiği bilinmektedir.¹⁶⁰ Karadeniz'in öte yakasında bulunan Batum Şehri'nin Osmanlı hâkimiyetine girene kadarki süreçte zaman içerişimde hâkimiyetleri altına girdikleri devletlerin de etkisiyle birçok dine mensup oldukları bilinmektedir. Bölge halkı genel olarak tek Tanrı inancına sahip dinlere tabii olduğu bilinir.¹⁶¹ Batum ve Batum'un bağlı bulunduğu Gürcistan'da en yaygın din Hristiyanlıktır. Bölgedeki bu inanışın tarihçesi M.S. ilk yüzyıla kadar uzanmaktadır.¹⁶² Gürcistan'ın tamamında Hristiyanlık dini resmen 337 senesinde kabul görmüş ve bu tarihten itibaren devletin kayıtlı dini Hristiyanlık olarak anılmıştır.¹⁶³

Batum Şehri'nde 19. yüzyılda farklı dinlere mensup ibadethaneler inşa edilmiştir. Bunlardan biri Batum'da Zubalashvili adlı kardeşlerin inşa ettirdiği katedraldir. Ayrıca yine Batum'da bu dönemde St.Nicolas kilisesi yapılmış ve bu kilise Ortodoks

¹⁵⁸ A.g.e: s. 22-23.

¹⁵⁹ Paul İmbert, **Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri**, Çeviri; Adnan Cemgil, Havas Yayınları, İstanbul, 1981, s. 120.

¹⁶⁰ Okuyan, **19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat**, s. 118.

¹⁶¹ Ender Savcın, **Gürcistan Tarihi**, Lider Dergisi, Sayı:13, İstanbul, 1987

¹⁶² Ender Savcın, **Gürcistan Tarihi**, Lider Dergisi, Sayı:14, İstanbul, 1987

¹⁶³ Ender Savcın, **Gürcistan Tarihi**, Lider Dergisi, Sayı:11, İstanbul, 1987

mezhebine mensup ahalinin hizmetine sunulmuştur.¹⁶⁴ 1875 yılında Batum Sancağı'ndaki Gayrimüslim ahalinin dini liderlik görevini Kolorancıoğlu Hacı Ohannes Efendi yürütmüştür.¹⁶⁵ Osmanlı Devleti, Müslüman halkının dini vecibelerini yerine getirebilmesi için camiler inşa ettiği gibi gayrimüslim ahali içinde kiliseler inşa etmiştir. 1866 yılında Batum Sancağı'na bağlı olan bölgede Rum halkına kilise inşa etmelerine izin verilmiştir. Yine aynı yıl içerisinde Batum Sancağı'na bağlı Aziziye Şehrinde de kilise inşa edilmiştir.¹⁶⁶

1.2.2. Sosyal Yapılar

Osmanlı Devleti, diğer Türk devletleri gibi aynı ırktan gelen soy tarafından meydana getirilmiş ve zamanla dünyanın büyük bir kısmına hükmetmiş bir imparatorluktur. Osmanlı Devleti, aynı ırka ve dine sahip kişilerce kurulmasına rağmen zamanla sınırları genişledikçe idaresi altına farklı din, mezhep ve ırktan topluluklar dahil olmuş ve devletin yönetimine de yön vermiştir. Osmanlı Devleti'nin yönetiminin temelinde İslamiyet dininin temel anlayışı yatmaktadır. Devlet inancına göre, hareket ettiğinden idaresi altındaki halka karşı hep hoşgörü ve korumacı bir politika ile yaklaşmış bu da devletin 6 asır boyunca ayakta kalmasının en önemli etkenlerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti, yürüttüğü politika neticesinde halkın kendisine bağlılığını sağlam temellerle sağlamış olup halkın arasında hiçbir ayrım gözetmeksizin hayatlarını idame ettirebilmeleri için bulundukları bölgede imar çalışmaları için emirnameler çıkartarak bölgenin vali, kaymakam ve kadısına yapılması gerekenler bildirilmiştir. Bu da halkın devlete olan sevgi sadakat ve bağlılığını arttıran önemli bir unsur olmuştur.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren istikrarlı bir şekilde uyguladığı fetih ve iskân politikası neticesinde ele geçirdiği yerlerde kısa sürede kendi izlerini yaşatacak olan imar çalışmalarına hız verdiği bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde, şehir kavramı ve şehirleşme sürecine bakıldığında; şehir kavramı daha çok Batı'da kullanılmakla beraber sözlükteki açılımlara göre tarımın dışındaki maddi kazanç elde

¹⁶⁴ Öztürk, *Pontus Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in etnik ve Siyasi Tarihi*, s. 817.

¹⁶⁵ Okuyan, *19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 105.

¹⁶⁶ BOA.İ.HR.. 222/12950; BOA.İ.HR.,224/13081

¹⁶⁷ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin Kurumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 82-83.

edilen yani ticaretin yapıldığı, içinde mutlak surette kalesinin, pazarının ve mahkemesinin olduğu toplumsal bir mekân olarak açıklanabilir.

Osmanlı Devleti'ndeki şehirleşme incelendiğinde, din ve vicdan hürriyetinin yaşandığı bir yer olarak görülmektedir. Şehirlerde her dinden her mezhepten ve ırktan bir araya gelmiş tebaa refah içerisinde birlikte şehirlerde yaşamıştır. Bunda Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikasının çok büyük rolü vardır. Yapısal olarak Osmanlı Devleti'ndeki kentler ile aynı dine mensup diğer kentler arasında konumlandırılma ve şehir planlama usulü birbirine benzemektedir. Mesela; İslam kentlerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'ndeki şehirlerde de mezarlıklar şehrin uzağında olmayıp İslamiyet'in getirdiği inanın neticesi olarak yaşam ile ölüm bir arada olduğunu ahaliye her daim yansıtmaktadır. Her devlet kendinden evvel kurulmuş olan devletin sosyo- kültürel yapısından etkilenir ve kendi bünyesinde bu izleri taşır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hemen her alanında nasıl ki Büyük Selçuklu devletinin izleri görülmüşse şehircilikte de bu izleri görmek mümkündür. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin kurduğu şehirleşme planı Asya ve Avrupa şehirlerinin bir nevi aynı potada eritilmiş halidir. Tabi Osmanlı Devleti bu etkilemenin yanı sıra şahsına münhasır bazı yenilikleri de meydana getirdiği bilinmektedir. Şehirleşmenin olmazsa olmazlarının başında vakıflar gelmektedir. Şehirde yaşayan ahalinin birçok yönden ihtiyaçlarına cevap veren vakıflar şehrin ekonomisinde de önemli söz sahibidir.¹⁶⁸

Vakıf, Arapça kökenli bir kelime olup maddi durumu iyi olan şahısların hiçbir şekilde maddi kazanç ummadan Allah rızası için bölge halkına bağışta bulunma sistemine denir. Vakıflar, bölge halkı arasında hiçbir ayırım yapmaksızın maddi olarak her türlü ihtiyacını karşılayan hayır kurumlarıdır. Vakıflar maddi durumu olan kişilerin yanı sıra padişahın ve padişah eşlerinin ayrıca devlet erkânının da kendi adına açtığı sosyal hayır kurumlarıdır. Vakıflar sayesinde toplum arasındaki maddi ekonomik fark çok büyük olmaktan çıkar ve halk arasında maddiyattan ötürü tabakalaşma oluşmamaktadır.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Üstündağ, **Osmanlı'da “Şehir” ve Şehri Getiren Unsurlardan Biri Olarak Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl)**, s. 151-156.

¹⁶⁹ Mustafa Güler, *”Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi”*, **Osmanlı Devlet Teşkilatı El Kitabı**, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 317.

Batum'da, Osmanlı Devleti zamanında yapılan şehrin kalkınmasında oldukça önemli yer tutan ve bölgede yaşayan halkın ekonomik, adli, eğitimsel, dini, sosyal vb. ihtiyaçlarına cevap verebilecek birçok kurum oluşturulmuştur. Batum Sancağı'nın bağlı bulunduğu Trabzon Eyaleti'nin salnamelerine bakıldığında Batum Sancağı'nda kurulan kurumlar hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. 1869 yılına ait vilayet salnamesine bakıldığında, Batum Sancağı'na bağlı Batum kasabasında 200 tane hane, 2 adet camii, 2 adet medrese, tek hamam ve 400 adet dükkandan müteşekkil olduğu görülmektedir.¹⁷⁰

1871 Trabzon Vilayet Salnamesinde Batum Sancağı'nda; 1 postane, 1 gümrük binası, 1 fener, 1 telgrafhane, 2 karakol hane, 3 çeşme, 1 şadırvan, 2 medrese, 4 mekatib-i islam, 1 rüştiye, 38 oda, 2 hamam, 15 fırın, 35 mağaza, 350 dükkân, 1 hükümet konağı ve 246 tane hane bulunmaktadır.¹⁷¹ Ayrıca yine aynı Salnameye göre; 1 Rum kilisesi, 28 İslam mezarlığı, 2 kuyu, 2 bağçe, 31 kahvehane, 84 değirmen, 205 arsa, 6 ahır, 1 meygede, 1 kayıkthane, 14 mera, 4056 tarla, 484 çalılık bulunmakta olup bunlar nefis-i Batum ile Batum kazası kurasının toplam sayılarıdır.¹⁷² 1872 Vilayet Salnamesinde de yukarıdaki mekânların mevcut sayısı aynı olup 1873 Vilayet Salnamesinde bunlara ek olarak karantina hane ve 1 postahane açılmış, medrese sayısı 4'e çıkmış.¹⁷³

Osmanlı Devleti, sınırlarına dahil ettiği bütün bölgelerde ilk etapta imar çalışmalarına başlamış ve bölgeyi yaşanılacak hale getirmeyi amaçlamıştır. Ele geçirdiği bölgede, dini yapılar başta olmak üzere sağlık ve eğitim gibi halkın her türlü ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla binalar inşa edilerek bu alanlarda ehil kişiler yetiştirilmek üzere okullar açılmıştır. Ayrıca döneme ait arşiv belgelerine bakıldığında 1853 yılında daha evvelden Trabzon ile Erzurum arasında yol yapımına kara verilmiş ancak Batum'dan daha yakın olması münasebetiyle Trabzon yolundan vazgeçilerek Batum Limanı'ndan Erzurum iline kadarki mesafede bir yol inşa edilmesine karar verilmiş daha sonra 1854 yılında Batum Şehri'nden Kars'a kadar olan güzergahta bir yol inşa edilmiştir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 269.

¹⁷¹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 207.

¹⁷² **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, 106-109.

¹⁷³ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, 1995, s. 207; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s.181.

¹⁷⁴ BOA.MVL, 58/16; BOA.MVL. 226/13

1.2.2.1. Hamamlar

Hamam kelimesi, dilimize Arapça'dan dahil olmuş kökü ise “Hamm”dır. Hamam kültürü, her ne kadar eskiye dayansa da Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlanması Bursa ilinin fethi neticesinde şehrin imarı esnasında yapılan mimari yapılardan birini oluşturmuştur.¹⁷⁵

Hamam kültürünün geçmişi oldukça eskidir ve M.Ö'ye dayanmaktadır. Hamam, sadece kişinin yıkanmak için kullandığı mekanlar olmayıp aynı zamanda bulundukları çevrelerdeki sosyal hayatı da yakından etkileyen bir mimardır. Hamam kültürü Osmanlı Devleti'nde de diğer Türk devletinde olduğu gibi oldukça büyük yer kaplamaktadır. Hamam mimarisi incelendiğinde, yerden ısıtmalı bir zemin inşa edildiği görülmektedir. Fiziki şartlarına bakıldığında bünyesinde derin su hazinelerinin bulunduğu, aralık, sıcaklık, ılıkılık gibi kısımlardan meydana getirilen yapımında bölgenin vakfiyelerinin büyük emeği olduğu halkın hizmetine sunulan mimari yapılardır. Hamamlar, kadınlar ve erkekler için farklı formatlarda tasarlanmıştır. İnanç gereği her iki bölmenin çıkışı birbirinden farklı alanlara doğru dizayn edilmiş böylece hamamdan çıkan erkek ve kadınlar birbirlerini görmemektedir.¹⁷⁶

Osmanlı Devleti'nde hamamlar, vakıfların genellikle mali destek verdiği imarethaneleri içinde barındıran külliyelerin içerisinde yer almakla beraber çarşıda tek olarak ta inşa edilmekteydi. Külliyelerin inşası esnasında ilk olarak yapılan imarethane hamamdı. Bunun sebebi külliye inşasında çalışacak olan kişilerin temizliklerini rahatça yapabilmeleri ve de hamamdan elde edilen gelirlerle diğer imarethanelerin yapımına finansal destek sağlamaktır.¹⁷⁷ Hamamlarda kullanılacak suyun temininde genellikle hamamın bulunduğu bahçelerde kuyular eşilmekte ve buradan çıkarılan su odun ile ısıtılmaktaydı. Fakat bu durum Anadolu'daki mevcut birçok ormanlık alanın tahrip edilmesine yol açmıştır. Ancak Güneydoğu'da ve

¹⁷⁵ Orhan Yılmazkaya, **Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi**, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2002, s. 15.

¹⁷⁶ Birsan Erat, “*Anadolu'da Türk Hamam Mimarisi*” **Osmanlı**, Cilt: 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 396-397.

¹⁷⁷ Yılmazkaya, **Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi**, s. 17.

Arabistan bölgesinde hamamın bulunduğu kentteki çöplerin yakılması sonucu suların ısıtıldığı bilgisi de mevcuttur.¹⁷⁸

19. yüzyıl vilayet salnamelerine bakıldığında, Batum Sancağındaki hamam sayıları senelere göre farklılık göstermektedir. Bu dönemde, Batum Sancağındaki devlet ve vakıflar tarafından yaptırılan imarethanelerin sayısı hakkında teferruatlı bilgiye Trabzon vilayet salnamelerinde bulunmaktadır. 1871 yılında Batum Sancağında, 2 adet hamam, 1875 ve 1877 yıllarında 9’şar adet hamam yapılmıştır.¹⁷⁹

1.2.2.2. Çeşmeler

Çeşme kelimesi dilimize Farça’dan geçmiş olup “چ شومۀ” su kayağı olarak tabir edilmektedir.¹⁸⁰ Çeşme mimarisi, Osmanlı Devleti’nden evvelki Türk devletlerinde de mevcut olup Osmanlı Devletinde, kuruluştan itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Bölge halkı evlerinde günümüzdeki gibi su şebekesine sahip olmadığından dolayı halk su ihtiyacını en yakın inşa edilmiş olan çeşmelerden tedarik etmekteydiler.¹⁸¹

Fiziki açıdan birbirlerinden farklı motiflerde dizayn edilmiş olan çeşmeler, Osmanlı mimari sanatının ve işlemeciliğinin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Çeşmelerde vakfiyelerin bünyesinde inşa edilen imarethanelerden biridir. Her ne kadar Osmanlı Devleti kendi mimari sanatını doğrultusunda çeşmeler inşa etse de zaman zaman Avrupa tarzı mimarinin de etkileri görülmektedir.¹⁸² Osmanlı Devleti’nin idaresi altında bulunan bütün bölgelerde, halkın hayatlarını idareme ettirebilmeleri için gerekli olan binaların inşasına son derece önem verdiği kaynaklarda mevcuttur. 19. yüzyıla bakıldığında diğer bölgelerde olduğu gibi Trabzon eyaletine bağlı Batum Sancağında da bölge halkı için imarethanelerin yapıldığı ve bu imarethaneler içinde yer alan çeşmelerin yıllara göre yapılış adeti

¹⁷⁸ A.g.e, s. 21.

¹⁷⁹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 207 ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt: 7, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 263; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1877**, Cilt: 9, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 203.

¹⁸⁰ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle**, Doğu Matbaası, Ankara, 1970, s. 190.

¹⁸¹ Nur Urfalıoğlu, “*Osmanlı Mimarisinde Sebiller*”, **Osmanlı**, Cilt: 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 464.

¹⁸² A.g.e, s. 467.

şu şekildedir; 1871 yılında 2 adet, 1873 yılında 3 adet, 1874 yılında 6 adet bulunmaktadır.¹⁸³

1.3. Batum Sancağında Eğitim ve Öğretim

Eğitim, insanlık hayatının varoluşundan günümüze dek en büyük ihtiyaçlardan birini teşkil etmiştir. Gerek Osmanlı devleti gerekse Osmanlı Devleti'nden evvelki devletlerde hem dini hem de pozitif bir eğitim süreci muhakkak yaşanmıştır. Bilindiği gibi Peygamber efendimiz Hz. Muhammed'e gelen ilk vahiy "*İkra*" yani oku idi. Osmanlı Devleti de İslam dinine dayalı bir devlet olduğundan mütevellit devlet dini eğitim başta olmak üzere eğitimin diğer dallarına da oldukça önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarına ait dönemde, devletin kurduğu eğitim kurumları hakkında günümüze pek sağlam bilgi ulaşmamıştır. Osmanlı Devleti klasik dönemde kendinden evvel kurulmuş olan Selçuklu Devleti'ni hemen her alanda olduğu gibi eğitim alanında da kendine model almış ve 1331 yılında Bursa'da ile medrese inşa edilmiştir.¹⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde, eğitim hayatına oldukça büyük önem verilmiştir. Kuruluştan yıkılışa kadarki süreçte Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumlarının ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış ve sonraki süreçlerde de açılan vakıflar eğitim kurumlarının eksikliklerini gidermeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti, gerçekleştirdiği fetih politikaları neticesinde idaresi altına aldığı bölgelerdeki halk arasında hiçbir ayırım yapmaksızın gayrimüslim halk arasında eğitim çağı gelmiş çocuklara da eğitim hakkı tanımıştır. Osmanlı Devleti'nde eğitim sıbyan mektebi adı verilen günümüzde ise ilköğretime tekabül eden temel eğitimin verildiği kurumdur. Ayrıca rüştiye, idadi ve medrese olmak üzere de kademe kademe ayrılmış eğitim alanları bulunmaktadır.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti, 15. ve 16. Yüzyıla geldiğinde birçok alanda Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eder olmuş ve Avrupa'dan getirttiği uzmanlar sayesinde

¹⁸³ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 207. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 181. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt: 6, s. 187.

¹⁸⁴ Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19.

¹⁸⁵ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitim'in Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 35-36.

eksiklikleri giderme yoluna gitmiştir.¹⁸⁶ Osmanlı Devleti, eski gücünü kazanabilmek için çareler ararken eksikliklerin çoğunluğunu askeri alanda yapılacak ıslahatlarla giderileceğini düşünerek 1750’lilerden itibaren askeri alandaki ıslahatları gerçekleştirebilmek maksadıyla bazı mektepler açılmıştır. II. Mahmut döneminde ise, askeri akan dışındaki mekteplerde yenilikler yapılmış ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. Sultan Abdülmecid, Avrupa’daki eğitim sisteminden haberdar olan bir grup kimseler ile “geçici eğitim meclisi” oluşturulmuş ve bu mecliste alınan kararlar neticesinde bütün kademelerdeki okulların ıslahı kararı alınmış ayrıca Akademi açılması kararlaştırılmıştır. Tanzimat dönemine kadar eğitim alanında birtakım ıslahatlar yapıldıysa da etkili olamadı sebebi ise eğitim kurumlarının Evkaf Nezaretine tâbi oluşu ve bu kuruma bağlı üyelerinin bu dönemde yapılan ıslah çalışmalarına karşı çıkmasıdır.¹⁸⁷

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu sıkıntılı süreçten kurtulmak maksadıyla özellikle 19. yüzyılda eğitim alanına ağırlık vermiş ve bu dönemde tıp okulu açılmış bunun yanı sıra Avrupa’ya öğrenci gönderilmiştir. 1847 yılında açılan Rüştîye okulundan sonra bu okulların sayısı artmış ve 1858 yılında kız öğrencilere de bu okullarda okuma hakkı verilmiştir. 1847 yılında Öğretmen okulu, 1862 yılında Sıbyan öğretmen okulu ve 1870 yılında kız öğretmen okulu kurulmuştur.¹⁸⁸

19.yüzyılda yapılan ıslahat çalışmalarından Batum Sancağı da nasibini almıştır. Batum Sancağında açılan mekteplere toplamda 7200 tane ders kitabı ve dini eğitimlerini tamamlayabilmeleri için toplamda 3200 tane de cüzün oluşturulması için devlet hazinesinden 10500 kuruş tahsis edildiği bilinmektedir.¹⁸⁹ Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra yaptığı ıslahatlar neticesinde Batum Sancağında da eğitim alanında birçok gelişme yaşanmıştır. Batum Sancağında açılan eğitimhanelere bakıldığında 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre, Batum Sancağında Rüştîye okulu açılmış olup bu okula öğretmen ataması yapılmadan evvel okulun hocalık görevini Hafız Ragıp Efendi yürütmekte olup mektebin Şakird adı

¹⁸⁶ M. Emin Yolalcı, “Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayetin ’de Eğitim ve Öğretim Kurumları”, OTAM, Sayı:5 (Ocak 1994), s. 435.

¹⁸⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Cilt VI Islahat Fermanı Devri 1856-1861**, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 168-171.

¹⁸⁸ İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim Ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, TTK Basımevi, 1999, s. 60-66.

¹⁸⁹ Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 267.

verilen toplam talebe sayısı 40 kişiden müteşekkildir ayrıca Hafız Ragıp Efendi hocalık görevine 1872 ve 1873 yıllarında da devam etmiş olup mektebin talebe sayısında bir değişiklik olmamaktadır.¹⁹⁰

Anadolu'daki eğitim yerleri Tanzimat döneminde yaygınlaşmıştır. 19.yüzyılın ilk yarısında oluşturulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat kurulunda eğitim alanındaki düzenlemeler görüşülmek üzere haftada iki defa bir araya gelinmekteydi. Yine bu dönemde 1846 yılında kurulan Mekâtib-i Umumiye Nezaretinin görevi sıbyan ve rüştiye mekteplerini düzenleyerek çoğaltılmasıydı.1869-1876 yıllarında Trabzon ve bazı merkezlerde kız rüştiye okulları açılmıştır.¹⁹¹ 1869 yılında yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre, her mahalle ve köyde sıbyan mektebi kurulmuştur. Yine bu nizamname neticesinde dini derslerin yanı sıra pozitif bilimlerde okutulmaya ilk kez bu dönemde başlamıştır. Ayrıca nizamname gereği, mekteplerin her türlü masrafı bulunduğu mevkiinin ahalisi tarafından karşılanacaktır.1867'den önce bu okullarda sadece müslim çocuklara okuma hakkı verilmişti.¹⁹²

19.yüzyılda eğitim alanındaki en önemli gelişmelerden bir diğeri meteoroloji sisteminin kurulmasıdır. 1864 Tuna komisyonuna göre Karadeniz'de Trabzon başta olmak üzere birçok bölgede meteoroloji istasyonları kurulmuştur.¹⁹³

19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti, idaresi altındaki halkın eğitimi ile yakından alakadar olduğu gibi bu dönemde kendi topraklarına yapılan Kafkas göçleri esnasında göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Batum'da bu göçmenler için yeni yerleşim alanları oluşturulurken okul yaşı gelen göçmen çocuklar için hocalar tayin etmiştir. Göçmenler için Batum'da kurulan 3 mektebe toplamda 200 tane dini kitap gönderilmiş ayrıca yine burada oluşturulan sosyal yapıların geliri maddi durumu iyi olan ahaliden tahsil edilmiştir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 167. ;**Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 167. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 4, s.145.

¹⁹¹ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 284-289.

¹⁹² Yolalcı, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 440

¹⁹³ Tekeli- İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim Ve Bilgin Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, s. 73.

¹⁹⁴ Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, s. 176-177.

1.3.1. Medreseler

Medrese, “مدرسة” genel itibariyle Arapçadan dilimize dahil olmuş olup kelime anlamı şimdiki üniversitenin yerine kullanılan bir kelimedir. Medrese adı verilen eğitim yeri İslam tarihinde ilk olarak meydana getiren şahıs Emir Nasr B. Sebüktekin’dir. Osmanlı Devleti’nde ise medrese, ilk olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde kullanılmış olup medreselerden evvel talebeler eğitim süreçlerini genellikle camilerin belirli bölmelerinde tamamlamaktaydı. Devletin sınırlarının genişlemesine binaen yapılan çalışmalardan eğitim sektörü de nasibini almış ve medreseler açılmaya başlanmıştır. Medrese eğitimi alan öğrenciye genelde *Softa* adı verilmekteydi.¹⁹⁵

Osmanlı Devleti, sosyal hayatta inşa ettirdiği bütün binalarda mimari sanatının en güzel örneklerini meydana getirmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti döneminde yapılan medreseler Osmanlı mimarisinin en nadide eserlerinden birini ortaya koymaktadır. Osmanlı döneminde yapılan medreseler sadece der verilen bir bina değil aynı zamanda bünyesinde medrese öğrencilerinin yararlanabileceği kütüphane bulunmakla beraber medreseler 19 adet oda ve bir adet derslikten müteşekkildir.¹⁹⁶

Medrese eğitimi bilindiği gibi, Fatih Sultan Mehmet zamanında tam anlamıyla kurulmuş olup II. Bayezid döneminde ise yenilenmiştir. II. Bayezid pozitif bilimlere olan ilgisinden mütevellit İstanbul’da medrese inşa ettirmiş aynı zamanda da Edirne’de Ruh ve Sinir hastalıkları için bir tıp okulu açmış bu okul ileriki dönemlerde bu alanda açılacak olan tıp okullarına örnek teşkil etmiştir.

Medrese, zamanla sadece büyük şehirlerde inşa edilmeyip aynı zamanda kaza ve köylerde de inşa edildiği bilinmektedir. Medreselerde genelde Salı günleri okul olmazdı ancak bazı derslerde başarı sağlayamayan softalar için “koltuk” adı verilen ek dersler verilerek başarılı olmasında yardımcı olunurdu. Medreselerin inşasında en büyük finansal destek devlet erkanından gelmekte olup bunun yanı sıra vakfiyelerin de bu hususta büyük katkıları mevcuttur.¹⁹⁷ 19. yüzyıla gelindiğinde ise hemen her alanda yapılan ıslahat çalışmaları eğitim alanında da yapıldığı bilinmektedir. Yeniçeri ocağının kaldırılmasına mükabil yeni kurulan ordunun ilmi ihtiyaçlarını

¹⁹⁵ Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1**, s. 436-437.

¹⁹⁶ Ahmet Cihan, **Osmanlı’da Eğitim**, Akademik Kitaplar, İstanbul, 2014, s. 42-43.

¹⁹⁷ A.g.e, s. 438.

karşılayabilmek maksadıyla birçok okul açılmıştır. Yeni açılan bu okullarda eğitim vermeleri ve Avrupa'daki eğitim tarzını yakından takip etmek amacıyla Avrupa'dan hocalar getirildiği bilinmektedir.¹⁹⁸ 19.yüzyıl'da Batum Sancağındaki eğitim binalarının sayısı ve öğrenci mevcuduna bakıldığında sayıları yıllara göre değişiklik göstermektedir. 1871 yılında 1 adet medrese, 1873 yılında 4 adet medrese, 1874 yılında 1 adet medrese ve 1875 da 1 tane medrese inşa edilmiştir.¹⁹⁹

1.3.2 Rüştîyeler

Rüştîye, eğitim alanında kullanılmakta olup günümüz eğitim sistemindeki ortaokul derecesine tekabül etmektedir. Rüştîye “رشدیه” kelimesi, Arapça kökenli olup ergin anlamında da kullanılmaktadır.²⁰⁰ Rüştîye Mektebi, ilk olarak 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da açılmıştır.²⁰¹

Osmanlı Devleti, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ki süreç içerisinde başta Rusya olmak üzere birçok devletle siyasi olarak sorunlar yaşamış ve 19. yüzyıla gelindiğinde devlet, hem içerideki sorunları giderebilmek maksadıyla hem de dışarıdaki sorunları giderebilmek için birtakım ıslahatların yapılmasını uygun bulmuştur. 19.yüzyılın en önemli ıslahatlar II. Mahmut döneminde gerçekleştirilmiştir. II. Mahmut dönemindeki yeniliklerden biri de rüştîyelerin açılmasıdır. Bu dönemde kurulacak olan rüştîyeler için bir nezaret oluşturulmuş ayrıca başta İstanbul olmak üzere bazı bölgelerde rüştîyelerde eğitim verecek hocaların yetiştirilmesi için muallim okulları açılmıştır. Bu dönemin eğitim alanındaki en önemli gelişmelerinden biri de kız çocuklarının da rüştîyelerde okuma hakkına sahip olmasıdır.²⁰²

Bu dönemde başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin himayesi altındaki hemen her bölgede rüştîye okulları açılmıştır. Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'ndan sonra eğitim alanında yapılan yenilikler ve açılan okullar Batum Sancağında da açılmaya başlanmıştır. 1856 yılında Batum Sancağında Rüştîye

¹⁹⁸ İlhan Tekeli- Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğun' da Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 60-61.

¹⁹⁹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 203. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt 5, s. 181. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt: 6, s. 187.

²⁰⁰ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 2868.

²⁰¹ Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, s. 65.

²⁰² Türkiye Diyanet Vakfı, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 35, Türkiye Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 300-301.

açılmış ve 1857 yılında bu Rüştîye mektebine memurlar atanmıştır.²⁰³ 1864 yılında Batum Sancağında sıbyan mektebi inşa edilmiştir.²⁰⁴

1.4. TİCARİ YAPILAR

Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu, devletin hem siyasi hem sosyal hem de ekonomik alanlarında etkili olmuştur. Osmanlı'nın hem karadan hem de denizden gelebilecek saldırılara karşı topraklarını genişletme yoluna giderek düşmanlarının saldırı seçeneklerini en aza indirmeye çalışmıştır. Nitekim Osmanlı'nın Karadeniz'e hakim olması Rusya'nın siyasi emellerine bir barikat gibi engel oluşunun neticesinde Rusya bazı beylikleri Osmanlı aleyhine kışkırtmaya çalışmış bu durum ise Osmanlı'nın ekonomisini, sosyal hayatını ve siyasi durumunu etkilemiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethiyle başlayan Karadeniz istikametindeki seferler neticesinde ,Osmanlı ekonomisine önemli katkıda bulunan limanlar ve sahil kentleri ele geçirilmiştir. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde ve 16. yüzyılda Rusya ile devam eden ticari ilişkilerde ele geçirilen limanlar aracılığıyla dönemin en kaliteli kürkleri Osmanlı Devleti ithal olarak tedarik etmekteydi.²⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi, tarım ve ticaret en önemli ekonomik gelirdir. İdaresindeki halkın ihtiyaçlarına olanak sağlamak adına devlet ticaretle uğraşan halk için pazarlar, çarşılar ve bedestenler imar etmiştir. Halk devletin güvencesi altında ürettikleri malları şehir halkına satarak gelir elde etmekte şehir halkı ise ihtiyacı olan başta sebze ve meyve olmak üzere bütün ihtiyaçlarını bu ticari yapılar sayesinde karşılamaktadır. Osmanlı Devleti, hemen her alanda İslam dinin gereklerine göre bir yönetim biçimi sergilemiştir. Bu ise Osmanlı toplumuna ve Osmanlı ticaretine de yansımıştır. Osmanlı Devleti, ticaret yapan esnafın mallarını gereğinden fazla paraya satmamaları, çürük mal satmamaları, harama el uzatmamaları hususunda oldukça önem vermiş ve bunun için lonca teşkilatını kurmuştur.²⁰⁶

²⁰³ BOA.İ.DH..599/41771; İ.MVL.. 375/16448; A.}MKT.MHM..126/29

²⁰⁴ BOA.İ.MVL.530/23776

²⁰⁵ Metin Tuncel, "Karadeniz" **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 24, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 387.

²⁰⁶ Abdullah Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Derya Kitabevi, Trabzon, 1999, s. 352-353.

1.4.1. Bedesten

Bedesten kelimesi, dilimize Farça'dan geçmiş olup “ب د س تآن” çarşı anlamındadır.²⁰⁷ Bedesten bünyesinde çeşitli malların satıldığı birden fazla girişi olan geniş ve büyük çarşılardır. Bedesten adı verilen büyük çarşının üstü kubbe şeklinde örülmüş ve küçük camlardan oluşan bölmelerden inşa edilmiştir.²⁰⁸ Bedesten, değerli malların satıldığı bir bina konumunda olduğundan binanın dışı taş gibi daya dayanıklı malzemelerden yapılmıştır.²⁰⁹ 19.yüzyıl'a ait Trabzon Vilayet Salnameleri'ne bakıldığında Batum Sancağına ait bölgelerde bedesten bulunmamaktadır.

1.4.2. Pazarlar

Osmanlı Devleti, sosyal hayata önem veren bir toplumdur. Sosyal hayatın sağlıklı işleyebilmesi amacıyla devlet hazinesinden ve vakıflarında büyük desteğiyle halk için han, hama, bedesten, sebil ve pazarlar kurulmuştur. Osmanlı toplumunda, kuruştan yıkılışa kadar halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi amacıyla çarşılar ve pazarlar kurulmuştur. Batum Sancağının idaresinde bulunan bölgelerde de pazarların mevcut olduğu Vilayet Salnamelerinde yazmakta ve genellikle de Cuma günleri pazarların kurulduğu bilinmektedir. Batum konum itibarıyla Karadeniz'in özellikle doğu kesimindeki vilayetlerle arasında yakın ilişkiler yaşanmıştır. Özellikle Batum ile Rize arasında hem sosyal hem de ekonomik açıdan sıkı bir ilişki olduğu görülmektedir. Batum Limanı'nın maddi olarak getirisinin fazla olması sebebiyle Rizeli halk zaman zaman Batum'a yerleştiği bilinmektedir.²¹⁰ 1871-1872-1873 Trabzon Vilayet Salnamelerine göre Lazistan Sancağına tabi olan Batum kasabasında Cuma günleri Pazar kurulmaktadır.²¹¹

²⁰⁷ Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle**, s. 95.

²⁰⁸ A.g.e, s. 187.

²⁰⁹ Oktay Kızılkaya, **XIX. Yüzyılda Kars Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877)**, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2011, s. 51.

²¹⁰ Gümüş, “**Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler**”, s. 67.

²¹¹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 181. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 181. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 161.

1.5. ULAŞIM ve HABERLEŞME

Ulaşım ve haberleşmeyi sağlayan en önemli etken olan yol, bulunduğu coğrafyaya ve dönemin şartlarına göre fiziki açıdan farklılıkla içermektedir. Tarihin hemen her devresinde hangi bölgede olursa olsun kurulan devletler için yol ve güzergah devletin sınırları dahilinde bulunan halkın ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla bölgenin asayiş ve güvenliğini sağlayabilme noktasında oldukça büyük önem taşımaktadır. Diğer tüm devletler gibi Osmanlı Devleti de tarih sahnesinde kaldığı süre içerisinde topraklarını genişletmesine paralel olarak yolların yapım çalışması, güzergahın güvenilirliği gibi hususlara ayrıca önem vererek çalışmalarını sürdürmüştür. Osmanlı Devleti ,Anadolu yol şebekesi istikametinde yollarla Batum’unda içinde bulunduğu Kafkaslar ve Doğu Karadeniz bölgesindeki yönetim birimlerine ulaşımı sağlanmaktaydı.²¹²

Anadolu, yol şebekesi sağ, orta, sol olmak üzere 3 ana koldan oluşmaktadır. Sağ kol; İstanbul, İzmit, Yenişehir, Eskişehir, Konya, Karapınar, Adana, Antakya ve Şam güzergâhında ilerlemektedir. Orta kol; İstanbul, Bolu, Tokat, Sivas, Diyarbakır, Musul, Bağdat istikametindedir. Sol kol ise Karahisar-ı Şarki, Aşkale, Erzurum, Kars ve Karadeniz istikametindedir. Menzilhane adı verilen tüccarların, askerlerin, halkın ve posta teşkilatının memurlarının ve hayvanlarının dinlendiği ve konakladığı handır. Bünyesinde hamam, han, çeşme, cami, ilkokul, köprü gibi imarethanelerin inşa edildiği geniş bir imarethanedir.²¹³

Nitekim halkın temel ihtiyaçları arasında bulundukları bölgenin yolların yenilenmesi hususunda memurlar tayin edildiği Başbakanlık Osmanlı Arşiv vesikalarında mevcuttur. Bilhassa devlet, Batum’daki açılacak olan yolun kontrolü için Mühendishane-i Hümayun eşraflarından Hüseyin efendi memur tayin edilmiştir.²¹⁴ Ayrıca Batum’da yapılacak yol için mühendis tayin edildiği ve bu tayin hakkında tophane-i Amire’ye ilgili konu hakkında yazı gönderilmiştir.²¹⁵

²¹² Fatih Müderrisoğlu, “*Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Yolları ve Menzil Külliyeleeri*” ,**Osmanlı**, Cilt: 10, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 376-377.

²¹³ A.g.e, s. 377-378.

²¹⁴ BOA. İ. MSM. 87/2476

²¹⁵ BOA. A.MKT.MVL 9/29

Özellikle konum itibariyle oldukça önemli olan Batum Limanı ile Erzurum arasında yapılacak yolun Trabzon'a göre mesafe bakımından yakın oluşu ve coğrafik açıdan ulaşımın daha elverişli oluşu Batum ile Erzurum arası yapılacak olan yol için bölgenin incelenmesi maksadıyla mühendis tayin edildiği bilinmektedir.²¹⁶ 1848 yılında Kars ile stratejik açıdan oldukça önemli olan Batum Sancağı arasında yapılacak olan yolun oldukça mühim olmasına binaen belirtilen yılda devletin emriyle yolun yapılmasına karar verilmiş ve bu yolun yapım aşamasında Avusturyalı bir mühendis tayin edilmiştir.²¹⁷

Osmanlı Devleti, yaptığı fetihler neticesinde ele geçirdiği bölgelerin imar konusunda oldukça hassas davranmıştır. 18.yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlara bakıldığında Osmanlı Devleti'nin Batum Sancağına (Gönye olarak da geçmektedir) ait bazı bölgelerdeki yolların doğal afetler neticesinde harap olması neticesinde bölge halkından durumu zengin olan ahaliden toplanan yardım paralarıyla bakımı yapılmakta olduğu fakat uzun bir süre bu bakımın sağlanamaması bölgede ticaret yapan esnafların işlerini engellemesi ayrıca Batum kalesine de bu yollar vasıtasıyla yiyecek ve türlü ihtiyaçlar gönderildiğinden durum devlet büyüklerine bildirilmiş ve bakımın derhal yapılması için bölge kadısına emirname gönderildiği bilinmektedir.²¹⁸

Osmanlı Devleti'nin bilhassa 19. yüzyılda yaptığı ıslahatlarda, ulaşım ve haberleşme alanında da birçok yenilik yapılmıştır. Bu yeniliklerden birisi de posta teşkilatının kurulmasıdır. Bu dönemde ilk postane kurulmuş ve birçok gölge de posta teşkilat sistemi kurulmuştur. 1865 yılında Batum Sancağının olduğu bölgede, telgraf hattı kurulmasına karar verilmiş ve bölgede yapılacak olan telgraf hattı için gerekli malzemeler ve gerekli bütçe bölge ahalisi ve esnafından temin edilmiştir. Ayrıca Trabzon- Batum arasında yapılacak olan telgraf hattı için gerekli olan direkler bölge halkı tarafından tedarik edilmiştir. ²¹⁹ 1871 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Batum Sancağının bağlı bulunduğu Lazistan Sancağının telgrafhane müdürlüğüne Mukbil Efendi atanmıştır.1872 yılında Telgraf memurluğuna Şakir Efendi

²¹⁶ BOA.MVL.58/16

²¹⁷ Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 235.

²¹⁸ Yıldıztaş, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, s. 183.

²¹⁹ BOA.MVL.711/112; BOA.MVL.714/45

getirilirken 1873 yılında müdürlüğe Hasan Efendi atanmıştır.²²⁰ 1874 yılında Batum Sancağındaki posta ve telgraf müdürlüğü görevi Hasan Efendi'ye verilmiştir.²²¹

²²⁰ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 155. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s.157; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 143.

²²¹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt: 6, s. 149.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA BATUM SANCAĞI'NDA İDARİ YAPI

2.1. SANCAK İDARESİ

Osmanlı Devleti, yaptığı fetihler neticesinde sınırları genişlemiş ve bu durum idare biçimini şekillendirmiştir. Devlet, himayesi altına aldığı bölgeleri birimlere ayırarak yönetme şeklini seçmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz Fethi neticesinde Trabzon ele geçirilmiş ve Erzurum beylerbeyliğine bağlanmıştır daha sonra 1538 yılında ise Batum ile birleştirilerek merkez haline getirilmiştir. Batum ise bu süreçte Trabzon'a bağlı bir sancak konumuna getirilmiştir.²²²

Sancak, Osmanlı Devleti'ndeki başa gelen her padişahın hükümdarlık alametleri arasında yer alan bayrak'a verilen isimdir. Sancak adı verilen bu bayrağı sancakbeyi veya beylerbeyi adı verilen görevliler taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının büyümesi ile birlikte ele geçirilen bazı bölgelere idari birim olarak sancak adı verildiği bilinmektedir.²²³

Sancak, Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında Eyaletten sonra gelen en önemli birimdir.²²⁴ Osmanlı Devleti, sahip olduğu toprakları ilk etapta iki ana bölümde yönetmiş olup bunlar eyalet ve taşra teşkilatı olarak adlandırılmaktadır. Taşra teşkilatı kendi içinde bazı birimlere ayrılmaktadır. Taşra teşkilatının en küçük bölümünü oluşturan karye 'de yaşayan halkın askeri davalarının dışındaki davalarına bölgesel kadılar bakmaktaydı.²²⁵ Taşra teşkilatının en önemli birimi eyalet diğer bir adıyla Beylerbeylik bazı sancakların bir arada yönetilmesiyle oluşturulan bir kurum olup yöneticisine de mir-i miran adı verilmektedir.²²⁶

III. Murat'ın saltanat döneminde, Trabzon-Batum eyaleti oluşturulmuş olup bu dönemde eyaletin başına ilk görevlendirilen vali Ali Bey'dir. Ali beyden sonra sırayla göreve getirilen valiler Hüseyin Paşa, Vezir Mehmet Paşa olduğu

²²² Nurcan Yazıcı, *Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 1/5 Fall 2005, s. 945.

²²³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2002, s. 223.

²²⁴ Fatih Kocabaş, *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İdare Teşkilatı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul, 1987, s. 17.

²²⁵ Fahmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihati (1717-1730)*, TTK basımevi, Ankara, 1997, s. 1.

²²⁶ Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihati (1717-1730)*, s. 3.

bilinmektedir.²²⁷ Evliya Çelebi'nin 1640'da Trabzon valisi Ketenci Ömer Paşa ile beraber geldiği Trabzon'daki notlara bakıldığında Trabzon Eyaleti'nin sancaklarından birini Batum'un oluşturduğu bilinmekle beraber bu dönemde Batum'a ait has miktarı 10299, zeamet miktarının 13, tımar miktarının ise 72 olduğu görülmektedir.²²⁸ 1550 senesinde Batum Sancağına atanan ilk sancak beyi Emir beydir.²²⁹ Askeri sevkiyatın önemli duraklarından olan Batum ve Trabzon iskelelerine stratejik önem taşıdığı için 1580 yılının kasım ayında Batum eyaleti kurulmuştur.²³⁰ 1583 senesinde kaleme alınan tapu defterlerindeki kayıtlara göre Batum sancağının sancak sınırları Arhavi Atina, Hemşin bölgelerini kapsamaktadır.²³¹

Osmanlı Devleti 'ne bağlı olan 1600'lü yıllarda Trabzon eyaleti, Eyalet-i Batum nâm-ı diğer Trabzon adıyla, 1700'lü yıllarda ise Trabzon'a bağlı Trabzon ve Batum Sancağı bulunmaktadır.²³² 1700 senesinde beylerbeylik konumuna getirilen Batum Sancağında vali olarak atanan Abdi Efendi 30 gün süreyle görevini icra etmiş olup sancak tarihinde en kısa yetkili olan kişi olarak anılmıştır.²³³ Bu dönemdeki savaşların yoğun olduğu süreç içerisinde bu iki sancak paşa sancağı olarak konumlandırılmıştır.²³⁴ Yani bir başka deyişle 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ki sürece bakıldığında Doğu Karadeniz bölgesinin idari taksimatı Trabzon Sancağı, Gönnye Sancağı ve Gümüşhane Sancağından müteşekkil olup yaklaşık 1850'lerden itibaren bu taksimata Batum Sancağı da dahil olmuştur.²³⁵

Osmanlı Devleti, 1700'lü yılların başından beri Avrupa'daki gelişmeleri izleyerek kendi bünyesindeki aksaklıkları giderebilme yoluna gitmiş ve bu amaçla birtakım

²²⁷ Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi Fetihten Kurtuluşa Kadar**, Serander Yayınları, Trabzon, 2000, s. 52.

²²⁸ Usta, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, s. 51.

²²⁹ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535- 1566)**, s. 282.

²³⁰ M.Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, Eren, İstanbul, 2005, s. 64. ; Fahrettin Kırzioğlu *Osmanlıların Kafkas Ellerin Fethi* adlı kitabında 13. Sayfada Batum Sancağından Gönnye Sancağı olarak bahsetmektedir.

²³¹ Ak, **Rize'nin Yönetim Tarihi**, s. 28.

²³² Süleyman Demirci- Hüseyin Saraç, "XIX. Yüzyılda Trabzon Eyaleti'nin İdâri Birimi olarak Atina/Pazar Kazası", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:27, (Aralık 2012), s. 4.

²³³ İnbaşı, **Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)**, s. 315.

²³⁴ **Trabzon**, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 41, s. 301.

²³⁵ Bostan, **Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı**, s. 398.

ıslahat girişiminde bulunmuştur.²³⁶ Osmanlı Devleti'nin hemen her alanındaki bozulmalar neticesinde, bilhassa 1700'lü yılların sonlarına doğru daha da gün yüzüne çıkmış bu durum birçok alanda ıslahatın yapılması görüşünü ortaya çıkarmıştır. İlk etapta çoğunluğun fikri doğrultusunda askeri alanda birtakım yeniliklere gidilmiş ancak kesin çözüm elde edilememiştir. Nitekim yapılacak ıslahatların idari alanda oldukça ihtiyaç duyulmakta çünkü idari alandaki birçok aksaklık ekonomiyi de etkilemektedir. Bu durum ise dış ülkelerle olan hem ticari hem de siyasi ilişkilerimizi etkilemekteydi. İdari bozulmaların ve ıslahat ihtiyacının en çok hissedildiği yerlerden biri önemli bir ticaret kavşağı olan Trabzon Eyaletidir.²³⁷ 17.yüzyıla gelindiğinde, Batum ve Trabzon Sancakları birlikte anılmaya başlamış, sonraki yüzyılda ise Batum Sancağı bir dönem malikane olarak kullanılmakla beraber daha sonra Ahmet Bey'in görevlendirildiği yurtluk haline getirilmiştir.²³⁸

Osmanlı Devleti, III. Selim devrinden evvel başta Rusya olmak üzere bazı devletlerle siyasi sorunlarla uğraşırken kendi içinde de birtakım sorunlarla uğraşmaktaydı. Avrupa'daki gelişmelerden uzak kalmış olması devleti daha da zor duruma sokmuştur. III. Selim, tahtta bulunduğu süreç içerisinde devletin içinde bulunduğu sıkıntılara son verebilmek adına birtakım önlemler almayı uygun bulmuş ve devlet erkânı ile yaptığı görüşmeler neticesinde Nizam-ı Cedit adı verilen bir dizi yeniliklerle devleti içinde bulunduğu durumdan kurtarmayı hedeflemiştir. Bu dönemde Anadolu ve Rumeli eyaletleri toplamda 20 tane olup biride Trabzon vilayetidir ve bu dönemde Batum Trabzon Vilayeti'ne bağlı sancak konumundadır.²³⁹

19.yüzyıl'da Trabzon Vilayeti 4 sancaktan, kaza ve karyelerden oluşmaktadır. Diğer eyaletlerde olduğu gibi Trabzon eyaletlerinde de eyalete bağlı Genel İdare Meclisi ve Belediye Meclisleri bulunmakta ve valiler her türlü çalışmalarında bu meclislerin kural ve hükümlerine uymakla mükelleftir.²⁴⁰ Trabzon Eyaleti, Doğu Karadeniz

²³⁶ Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.328

²³⁷ Abdullah Saydam, "*Trabzon'un İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)*", **OTAM**, Sayı: 18, Ankara, 2005, s. 286.

²³⁸ İnbaşı, **Trabzon ve Batum Eyalet Valileri (1755-1795)**, s. 166.

²³⁹ Necdet Hayta- Uğur Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2003, s. 81.

²⁴⁰ Akın, "**19.Yüzyılın Son Yarısında Trabzon Vilayeti**", s. 193.

bölgesinde Ordu Sancağından Batum Sancağına kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.²⁴¹

19.yüzyılın ilk yarısında Trabzon eyaletine bağlı sancaklara bakıldığında Batum, Gönve, Canik, Trabzon ve Karahisar-ı Şarki'den müteşekkıl olup dönemin kaymakamlık görevine Ahmet Paşa getirilmiş²⁴² ayrıca 1846 yılında yazılan belgelere bakıldığında Batum sancağına mutasarrıflık görevine Mirliya Yusuf Paşanın getirildiğı ve bu dönemde Trabzon valiliğı görevinin ise Halil paşa tarafından yürütüldüğü görölmektedir.²⁴³ Canik Sancağı ise 1856 yılındaki salnameye göre Ordu, Karahisar-ı Şarki, Trabzon, Gümüşhane ve 1852 yılında ismi Lazistan olarak değıştirilen Batum'dan ibarettir.²⁴⁴

Osmanlı Devleti sınırları genişledikçe topraklarını eyaletlere bölerek yönetmeyi tercih etmiştir.1600'lü yıllara kadar eyaletler ve onların alt kademelerini oluşturan sancak yönetimi bu tarihlerde gelişmeye başlamıştır. Birçok alanda yaşanan bozukluklar Tımar sisteminde de kendini göstermiş ve neticede bölge yöneticileri ehil olmayan, rüşvet ve iltimas ile göreve gelmiş kişilerdir. Zamanla görevinin başında olması gerekirken yerine tayin ettikleri kişileri göndermeleri bölgenin usullere göre yönetilmemesine yol açmıştır. III. Selim tahta çıktığında bu sıkıntılara son vermek maksadıyla birçok girişimde bulunmuş hatta yoklamacı adıyla anılan görevlileri eyalet ve sancaklara göndererek bölgedeki yöneticilerin görevlerini layıkıyla yapıp yapmadığı kontrol edilmiştir. Lâkin yapılan ıslahat girişimleri yetersiz kalmıştır.²⁴⁵

19.yüzyılın başlarında tahta çıkan II. Mahmut; yeniçeri ocağını kaldırmış ve bu dönemde yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun bünyesindeki önemli subaylarından bazılarını Münşir olarak bazı Eyaletlere göndermiş ve bu eyaletlerin askeri ve ekonomik olarak istikrarını sağlamaya çalışmıştır.²⁴⁶ Diğer yandan II. Mahmut döneminde nazırlıkların kurulması, eyalet, sancak, kaza ve köyler olmak üzere yeni idari birimlerin oluşturulması idari alanda yapılan ıslahatların

²⁴¹ Trabzon ,**Yurt Ansiklopedisi**, Cilt 10, s. 7188.

²⁴² BOA.HAT.1233/48014

²⁴³ BOA.A.MKT.49/66

²⁴⁴ Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri" **Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu**, Cilt 1, Samsun, 2006, s. 36.

²⁴⁵ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 10-11.

²⁴⁶ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 17.

bazılarıdır.1833'te sancak konumuna gelen Lazistan, bir dönem Göye ile birlikte kullanılmıştır.1850'li yılların sonlarına doğru Batum'un Osmanlı'ya dahil olmasından sonra Lazistan Sancağının merkezi olmuştur.²⁴⁷ Yine bu dönemin önemli yeniliklerinden bir diğeri de ilk muhtar atamalarıdır. Bu atamalar ilk olarak, 1844 yılında yapılan nüfus sayımı sırasında olmuş ve müslim ahalinin yaşadığı mahallelerde görevlendirilmişlerdir. Gayrimüslim ahalinin yaşadığı mahallelerde ise bu görevi Kocabaş adı verilen memurlar icra etmişlerdir.²⁴⁸ II. Mahmut; dönemin aksaklıklarını giderebilmek maksadıyla sadrazam Alemdar Mustafa Paşanın çalışmaları doğrultusunda Sened-i İttifakı imzalamıştır. Sened-i ittifak, Osmanlı padişahının kendi yetkilerini bir bakıma kağıt üzerinde kısıtlamasıdır.²⁴⁹ Sened-i ittifak, Padişah ile ayanlar arasında imzalanan ve karşılıklı çıkarların korunmasına dayandığı halde ayanların ittifak şartlarına riayet etmemesi üzerine II. Mahmut tarafından yürürlükten kaldırılmıştır.²⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin önemli bir birimi olan taşra, Valiler yani beylerbeyi tarafından yönetilmekteydi. Zamanla sınırların genişlemesi neticesinde taşra birimine bağlı olan sancakların sayısı da artmıştır. Valilerin atandıkları bölgenin her türlü sorumlusu ilân edilir ayrıca sancak beyleriyle de bilhassa askeri alanda istişare halinde idi. 1500'lü yılların ikinci yarısından sonra tımar sisteminin bozulması akabinde Valiler idari mekanizmanın zayıflamasını fırsat bilerek kendi hâkimiyetlerini güçlendirmiş ve tabi bu duruma en çok ta iltizam sisteminin etkisi olmuştur. 19.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin önemli birimlerindeki yöneticiler rüşvet ve adam kayırma ile göreve gelmiş ve neticede görevlerini layıkıyla icra edemeyen kişilerdir. Bu durumlar sık sık ayaklanmaya sebep olmuştur. Osmanlı Devleti ise içerideki ve dışarıdaki sorunları çözebilmek maksadıyla Tanzimat Fermanını yayınlamıştır.²⁵¹

Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid döneminde yayınlanan ve devletin içinde bulunduğu siyasi, adli, mali, sosyal alandaki bozulmaları giderebilmek adına ilân

²⁴⁷ Demirci- Saraç, "XIX. Yüzyılda Trabzon Eyaleti'nin İdâri Birimi olarak Atina/Pazar Kâzası" s. 5-8.

²⁴⁸ Abdülkadir Gül- Salim Gökçen, **Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, s. 49.

²⁴⁹ Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ocak 2012, s. 91.

²⁵⁰ İnalçık- Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, s. 97.

²⁵¹ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2(1), s. 30-33.

edilen bir fermandır. Tanzimat Fermanı Avrupa'daki hukuk alanındaki yeniliklerden esinlenerek oluşturulmuştur.²⁵²

*“Tanzimat’ın bir özelliği de şu oluyor ki, bizde, anayasalı rejimin gerçekleşmesi yolunda atılmış bir ilk adımdır. Bundan önceki reform veya yenileşme hareketlerinin hiçbirinde bu özelliği görmek mümkün değildir. Padişahın kendi otoritesini, tek taraflı da olsa, kendisinin sınırlaması ilk defa vâki olmaktaydı.”*²⁵³

Osmanlı Devleti’nin her kademesindeki yaşanan sorunları nihayete erdirebilmek adına 3 Kasım 1839 tarihinde Mustafa Reşit Paşanın hazırlanmasında büyük katkısı olduğu ve Sultan Abdülmecid’in tuğrasının bulunduğu Tanzimat Fermanı Gülhane’de ilân edilmiş bu sayede padişah mahiyetindeki dil, din, ırk, mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlı tebaasının can, mal ve ırzını korumasına almış ve her türlü kademede usullere uygun şekilde hareket edileceği beyan edilmiştir.²⁵⁴

Fermanın içeriğindeki maddeler kapsamında merkez ve taşra teşkilatının çağın gereklerine uygun vaziyette düzenlenmesi ayrıca eğitim, sağlık, ordu, ekonomi, sosyal alanda yenilikçi fikirler yer almaktadır. Yine bu dönemde etkin bir biçimde görev icra eden Meclis-i Vâlâ danışma meclisi vasfının yanı sıra çalışma sistemi açısından anayasal sürece adım atılmasına öncülük etmiştir.²⁵⁵ Tanzimat Fermanı’nın ilânı ayan, eşraf, din adamları, Müslim-gayrimüslim halk tarafından tepkiyle karşılandı. Müslüman tebaa kendilerini gayr-i Müslimlerle bir tutulmasına, ayan ve eşraflarının çıkarlarının zedelenmesi, gayr-i Müslim din adamları ise kendi içlerinde mezheplerin eşit hale gelmesi hasebiyle tepki göstermişlerdir. Ayrıca bazı Avrupa devletleri de ilân edilen fermana karşı çıkmakla beraber fermanın ilânından en memnun olan İngiltere’ydi.²⁵⁶

Bilindiği gibi Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra ferman gereği Eyaletler birimlere ayrılarak yönetilmeye başlanmış, Batum sancak olmuş ve Atina kazası Batum Sancağına bağlanmıştır. 1852 yılında ise Batum Lâzistan Sancağının merkezi

²⁵² Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 200-203.

²⁵³ Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 335.

²⁵⁴ Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 173.

²⁵⁵ Çadircı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, s. 58-59.

²⁵⁶ Türkiye Gazetesi Yayınları Ansiklopedi Grubu, **“Osmanlı Devlet Teşkilatı-2”**, İstanbul, Türkiye Gazetesi Yayınları, 2006, s. 272-273.

olmuştur.²⁵⁷ Tanzimat Fermanı'ndan sonra yapılan yeniliklerin başarısızlıkla neticelenmesinin ardından 1853'te meydana gelen Kırım Harbi'nin sebepleri ardından Rusya'nın Hristiyan ahalinin haklarını koruma bahanesi yatmaktaydı ve akabinde Viyana görüşmeleri yapılmıştı. Osmanlı aleyhine kararlar alınmasını engellemek amacıyla Paris barış görüşmelerinden evvel 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı'nın yayınladı.²⁵⁸ Islahat Fermanı'yla gayr-i müslimler ile Müslümanlar eşit hale gelmesiyle birlikte bazı meclislerde aktif yer alabilme hakkına da sahip olmuşlardır. Diğer yandan Islahat Fermanı, Paris antlaşmasında yer alması hasebiyle uluslararası bir görünüme bürünmüş ve ayrıca antlaşmanın 9. maddesi gereğince Avrupalı devletler gayr-i müslim ahaliyi bahane ederek Osmanlının içişlerine karışma yetkisini de elde etmiştir.²⁵⁹

Islahat Fermanı'nın maddeleri, büyük ölçüde gayr-i müslim tebaayı memnun etse de gayr-i Müslümlerin Müslüman tebaa gibi askerlik yapacağı maddesi pek hoş karşılanmamış diğer yandan gayr-i müslim tebaa dini yerlerini inşa ve tamir edebilme hakkına sahip olmuşlardır.²⁶⁰ Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanından farklı olarak tamamen gayr-i müslim halkın haklarını ele almış olması Müslüman ahaliyi devlete karşı küstürmüş neticede Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren mahiyetindeki tüm tebaayı hiçbir ayırım yapmaksızın adilâne bir şekilde yönetmişken 19. Yüzyılın ikinci yarısında imzalanan bu ferman Avrupalı devletlerin zorlaması sonucu ilân edilmiş ve halkın tepkisine sebep olmuştur.²⁶¹

Fermanın ilânından sonra yapılmaya başlanılan yenilikler arasında 1864 yılında Mithat Paşanın önderliğinde oluşturulan Vilâyet Nizamnamesi gereğince eyaletler vilayetlere dönüştürülmüştür.²⁶² Nizamnamenin uygulandığı vilayetlerde her anlamda düzelme görülmüştür. 1871 yılında yayınlanan İdare-i Umumiye-i Vilayet nizamnamesi neticesinde Osmanlı Devleti, 27 vilayet ile 123 sancaktan oluşmaktadır. Bu nizamnamenin en önemli hususlarından birisi halk siyasi alanda söz sahibi olmaya başlamıştır. Ayrıca bu nizamname ile Vilayet → Livâ → Kâza → Nahiye

²⁵⁷ Demirci- Saraç, "XIX. Yüzyılda Trabzon Eyaleti'nin İdâri Birimi olarak Atina/Pazar Kâzası" s. 9.

²⁵⁸ Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 232-233.

²⁵⁹ Karal, **Osmanlı Tarihi IV. Cilt Islahat Fermanı Devri 1856-1861**, s. 5-7.

²⁶⁰ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri(1840-1880)**, Ankara, TTK Basımevi, 2011, s. 46.

²⁶¹ Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, s. 234-235. ; Armaoğlu, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 383.

²⁶² Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s. 53.

→Köy olmak üzere taşra yönetimi birimlere ayrılmıştır. Vilayetlere Valiler başkanlık etmekte ve Valiler, atandığı vilayetin asayişinden, maliyesinden, idaresinden ve güvenliğinden sorumludur. Ayrıca Vilayetlerde yönetim meclisleri oluşturulmuş ve bu meclislerde hakim mektubu, hariciye memuru, defterdar, her iki ahaliyi temsilen dört üye olduğu bilinmektedir. Bu üyeler demokratik yola yani seçimle başa gelmektedir. Bu meclis vilayetin her türlü sıkıntısını görüşmek maksadıyla sürekli toplanmıştır. Fakat bu meclis hukuki alanda söz sahibi değildir.²⁶³

19. Yüzyılda Batum Sancağının idaresindeki görevliler hakkındaki bilgiler dönemin salnamelerinden alınabilmektedir. Bu dönemde Batum Sancağının bağlı olduğu Trabzon Eyaleti'nin salnamesine bakıldığında; 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Batum Sancağının bağlı bulunduğu Trabzon Vilayetinin Valisi Esat Muhlis Paşa'dır.²⁶⁴ 1872 yılında Trabzon Vilayetinin Valisi Ali Rıza Paşa'dır.²⁶⁵ 1873 yılındaki Trabzon Vilayetinin Valisi Vezir Ahmet Rasim Paşa'dır.²⁶⁶

1874 yılındaki Trabzon Vilayetinin Valisi Vezir Mehmet Asım Paşadır.²⁶⁷ 1875 yılındaki Trabzon Valisi Müşir Nusret Paşadır.²⁶⁸ 1876 yılında Trabzon Valisi Müşir Ahmet Rasim Paşadır.²⁶⁹

Osmanlı Devleti, içeride bu çalışmaları yaptıktan bir süre sonra 1876 yılında toplanan Tersane Konferansı'nda aleyhine alınacak kararları engellemek maksadıyla I. Meşrutiyeti ilân etmiş daha sonra da durumu bahane eden Rusya ile 1877 yılında savaşa girilmiş ve savaşın neticesinde yapılan antlaşmalar doğrultusunda Batum ve bazı bölgeler Rusya'ya bırakılmıştır. Batum savaş esnasında Trabzon'a bağlı bir sancaktı. Savaş neticesinde Batum elden çıkınca Rize Batum yerine merkez olmuştur.²⁷⁰

²⁶³ Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", s. 35-38.

²⁶⁴ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt 3, s.71

²⁶⁵ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt 4, s.71

²⁶⁶ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt 5, s.71

²⁶⁷ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt 6, s.73

²⁶⁸ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt 7, s.141

²⁶⁹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1876**, Cilt 8, (Hazırlayan Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 135.

²⁷⁰ Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 37, (2008), s. 248-250.

2.1.1. Vali ve Mutasarrıflar

Vali kelimesi, Arapça kökenli olup “والي” sancağın bağlı olduğu vilayetin yöneticisine verilen addır.²⁷¹ Osmanlı Devleti’nden evvelki İslam devletleri döneminde valilere farklı isimler verilmiş olup bunlardan bazıları emir ve amirdir. Bunun sebebi ise bu dönemde fethedilen yerlere yönetici atarken o bölgenin kimin tarafından fethedildiğine dikkat edilir ve bölgeyi fetheden kişi yönetici vasfıyla görevlendirilirdi. Osmanlı Devleti’nde ise vali tabiri beylerbeyleri için kullanılmıştır.²⁷²

Osmanlı Devleti, sınırlarının genişlemesiyle beraber devletin idaresinde bulunan yerleri eyaletlere, sancaklara, kazalara ve karyelere bölerek yönetmeyi tercih etmiş ve bu idari birimlere farklı yetkileri olan memurlar atanmıştır.

Mutasarrıf kelime anlamı olarak eyalete bağlı sancakların başına yönetici olarak atanan memurdur. Kelime Arapça olup “مُتَصَرِّف” sancak yöneticisi, verilen bölgeden tasarruf eden kimse anlamına gelmektedir.²⁷³

19. Yüzyıldaki idari bölünmelere bakıldığında Batum Sancağının tabi olduğu Trabzon Vilayetinin başına atanan valilerin yıllara göre isim listesi şöyledir;

1871 yılında Vali Esat Muhlis Paşa

1872 yılında Vali Ali Rıza Paşa

1873 yılında Vezir Ahmet Rasim Paşa

1874 yılında Mehmet Asım Paşa

1875 yılında Müşir Nusret Paşa

1876 yılında Müşir Ahmet Rasim Paşa²⁷⁴

2.1.2. Kapı Kethüdası

Kethüda kelimesi, Farsça kökenli olup Osmanlı Devleti’nin sancak idaresinde görevli olan memura verilen addır. Kapı kethüdasının görevi Osmanlı Devleti’ne bağlı sancaklardaki işlerin takibini yürütür. Kapı kethüdasının vali veyahut sancak

²⁷¹ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 3624.

²⁷² Ünal Kılıç, “*Vali*”, **Türkiye Diyanet İşleri Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 494.

²⁷³ Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, S.586; Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 2318.

²⁷⁴ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 71. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 71. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 73. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt: 6, s.73.; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt: 7, s. 141, ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1876**, Cilt: 8, s. 135.

beyleri seçmektedir. Görevde kalma süresi kendisini bu göreve seçen vali veyahut da sancak beyinin görev süresine göre değişmekteydi. 19. yüzyılın ikinci yarısında kapı kethüdaları bizzat merkezden atanan memurluk kurumu haline getirilmiştir. Kethüdalık kurumuna 20. yüzyılın başında son verilmiştir.²⁷⁵

Kethüdalık kurumu, Osmanlı Devleti'ne 1400'lü yıllardan itibaren varlık göstermeye başlamış olup genel olarak sadrazamdan diğer bütün yöneticilerin yardımcılara verilen bir isimdir. Bazı kaynaklarda kethüdaların bulundukları bölgede bazı davalar bakmak amacıyla divanı olduğu bilgisi bulunmaktadır. Kapı kethüdaları ise bulundukları birimlere İstanbul'daki gelişmeleri bildirmekle mükellef tutulmuş devlet memurlarıdır.²⁷⁶

2.1.3. Voyvoda

Voyvoda, kelime anlamı olarak ağa veya subaşı unvanlarının yerine kullanılmaktadır. Voyvoda kurumu Osmanlı devlet teşkilatına 1600'lü yıllarda geçmiş bir kurumdur.²⁷⁷ Voyvoda, bulunduğu bölgeden vekâleten vergi toplayan memurdur. 1500'lü yıllardan itibaren yaygın hale gelen bu kurum 1550'lerden itibaren Osmanlı devlet teşkilatında yer alan vezir ve beylerbeyi gibi önemli şahısların vekâletiyle onların şahsına toplanması gereken vergileri toplamaklar mükellef tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nin bilhassa 1600'lü yıllarda yaşamış olduğu siyasi ve askeri buhranlar neticesinde ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Devlet, bu durumun zararlarını en aza indirmek maksadıyla birtakım çare aramış ve netice itibariyle devlete bağlı defterdarlık kurumlarına son vererek bölgede mevcut bulunan mali gelirleri voyvodalık kurumu aracılığıyla ihale usulüne gidildi. Böylece devlete lazım olan nakit para ihtiyacını bir nebze karşılanmış oldu. Kurumun yükselişi 18. ve 19. yüzyılda da sürmüş olup Tanzimat'ın ilanından sonra devletin hemen her alanında yapılan düzenlemeler neticesinde voyvodalık kurumunun yerini kaza müdürleri almıştır.²⁷⁸

²⁷⁵ Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 172-173.

²⁷⁶ Mehmet Canatar, "Kethüda", *İslam Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 332-333.

²⁷⁷ Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 598.

²⁷⁸ Erol Özvar, "Voyvoda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 129-130.

2.1.4. Mal Müdürü

Mal müdürü, kelime anlamı olarak ilçenin maliyesinden sorumlu devlet memurudur.²⁷⁹ Mal müdürünün görevi; bulunduğu vilayetin nizamnamesi gereğince mal müdürünün bulunduğu kazada nizamname hükümlerinin yerine getirilmesinden sorumludur.²⁸⁰ Osmanlı Devleti'ne tabi olan Batum Sancağında 19. yüzyılda mal müdürlüğü görevine Akif Efendi getirilmiştir.²⁸¹

2.1.5. Sancak Tahrirat Müdürü veya Katibi

Tahrirat kelimesi “تحرير رات” Arapça kökenli olup sancağa ait resmi yazışmalara verilen addır. Tahrirat müdürü ise görevli olduğu sancağa ait resmi yazışmaların yapıldığı yerin müdüründe verilen addır. Sancak tahrirat katibi ise bu yazı işleri için atanan memurdur. 19. yüzyılda Batum Sancağında Sancak Tahrirat müdürlüğü görevine Recep Ferdi Efendi getirilmiştir.²⁸²

2.1.6. Sancak Muhasebecisi

Sancak muhasebecisinin görevi, Vilayet nizamnamesinin maddeleri gereğince vilayete bağlı defterdarlık müdürünün aracılığıyla mutasarrıf adı verilen sancak idare emirine tarifnamelerden mükellef olan memurdur.²⁸³ 19. yüzyılda Trabzon Vilayetinin muhasebesinde Mümeyyiz Osmanlı Hilmi Efendi görevlendirilmiş, sancak muhasebe görevine Kamil efendi görevlendirilmiştir.²⁸⁴

2.1.7. Evkaf Müdürü

Evkaf kelimesi, ”وقف” vakıf kelimesinin çoğulu olup dilimize Arapçadan dahil olmuştur.²⁸⁵ Evkaf müdürünün görevi bağlı bulundukları vilayetlerdeki vakfiyelerden devlete ödenmesi gereken vergilerin toplanmasından sorumlu olup

²⁷⁹ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 2010.

²⁸⁰ Mutullah Sungur, ”*XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi*”, **Türkler**, Cilt: 13, Editör: Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 756.

²⁸¹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 105.

²⁸² **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt 7, s. 189.

²⁸³ Sungur, ”*XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi*”, **Türkler**, Cilt: 13, s.756.

²⁸⁴ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt: 7, s.147

²⁸⁵ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 902.

ayrıca vakıfların düzenli işleyip işlememesini kontrol eden memurdur.²⁸⁶ 19. yüzyılda Batum Sancağına evkaf müdürü olarak Tevfik Bey atanmıştır.²⁸⁷

2.1.8. Sancakta Görevli Diğer Memurlar

1869 yılı ile 1878 yılları arasındaki döneme ait Trabzon vilayet salnamelerine göre Batum Sancağı'na ait görevlilerin isim listesi şöyledir:

1)1869 yılı Trabzon vilayet salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ²⁸⁸	
Trabzon valisi Vezir Esat Muhlis Paşa	/ Vilayet Defterdarı İbrahim Salih Efendi
Hükkam Müfettişi Şerif Rüştü Efendi	/ Mektubi İbrahim Hilmi Efendi
Vali yardımcısı Dimitraki Efendi	/ Evrak Müdürü Tevfik Efendi
Arazi Müdürü Fevzi Efendi	
Temyiz Divanında Yer alanlar ²⁸⁹	
Divan Başkanı Şerif Remzi Efendi	
Başkatip İbrahim Efendi	
Aza Hacı Emin Efendi	/ Aza Hafız Zühdi Efendi
Aza Banika Ağa	/ Aza Milkan Ağa
Aza Kırkar Ağa	
Karantina Memurları ²⁹⁰	
Müdür Hacı Halil Efendi	
Doktor Mösyö Alkardi	
Katip Kamil Efendi	

²⁸⁶ Sungur, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi", **Türkler**, Cilt: 13, s. 755.

²⁸⁷ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1869**, Cilt 1, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 135.

²⁸⁸ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1869**, Cilt 1, s. 63.

²⁸⁹ A.g.e, s. 67.

²⁹⁰ A.g.e, s. 85.

Lazistan Sancağı ²⁹¹	
Mutasarrıf Mehmet Vasfi Efendi / Yardımcısı Mehmet Keramettin Efendi	
Muhasebeci Hayri Efendi	/ Müftü Hasan Efendi
Tahrirat Müdürü Safvet Efendi	
Belediye Memurları ²⁹²	
Reis Hurşit Efendi	/ Aza Mustafa Efendi
Aza Hacı Mahir Ağa	/ Aza Dursun Efendi
Aza Haçibano Ağa	/Katip Ali Efendi

2)1870 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ²⁹³	
Vali Vezir Esat Muhlis Paşa	
Muavin İbrahim Hilmi Efendi- Dimitraki Efendi	
Defterdar İbrahim Salim Efendi	/Müfettiş Şerif Rüştü Efendi
Arazi Memuru Fevzi Efendi	/ Evrak Memuru Tevfik efendi
Lazistan Sancağı ²⁹⁴	
Mutasarrıf Mehmet Vasfi Ağa	
NaibKerameddin Efendi	
Müftü Hasan Efendi	/ Muhasebe Hayri Efendi
Tahrirat Müdürü Edhem Efendi	/ BaşkatipMeded Bey
Belediye Meclis İdaresi ²⁹⁵	
Reis Hasan Behçet Efendi	
Yardımcısı Mustafa Efendi	
Aza Salih Bey	/ Murat Bey
Dursun Efendi	/ Hasan Yazıcı
Haçibano Ağa	/ Ohannes Ağa

²⁹¹ A.g.e, s. 109.

²⁹² A.g.e, s. 111.

²⁹³ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1870**, Cilt 2, (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 59.

²⁹⁴ A.g.e, s. 89.

²⁹⁵ A.g.e, s. 91.

Katip Reşit Efendi

3) 1871 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ²⁹⁶ Vali Esat Muhlis Paşa Muavin Dimitraki Efendi Müfettiş Hacı Muhammet Tevfik Efendi Defterdar Esrar Efendi / Mektubi Nazmi Bey Arazi Memuru Feyzi Efendi / Evrak Müdürü Tevfik Efendi
Lazistan Sancağı ²⁹⁷ Mutasarrıf Mehmet Vasfi Efendi Naib Mahmut Bey Müftü Hasan Efendi / Muhasebe Feyzi Efendi Tahrirat Müdürü Ethem Efendi

4) 1872 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ²⁹⁸ Vali Ali Rıza Paşa Naib Zeynelabidin Efendi Defterdar Muhammed Nazif Efendi / Mektubi Nazmi Efendi Evrak Müdürü İbrahim Efendi / Muhasebe Nuri Efendi
Lazistan Sancağı ²⁹⁹ Mutasarrıf Şükrü Bey Yardımcısı Mahmut Bey Müftü Hasan Efendi / Muhasebe Feyzi Efendi Tahrirat Müdürü Cemal Bey

²⁹⁶ Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, Cilt: 3, s. 71.

²⁹⁷ A.g.e, s. 75.

²⁹⁸ Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, Cilt: 4, s. 71.

²⁹⁹ A.g.e, s.103.

5)1873 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ³⁰⁰	
Vali Vezir Ahmet Rasim Paşa	/ Naib Muhammed Ruhi Bey
Defterdar Süleyman Sudi Efendi	/ Mektubi Abdulhalim Bey
Lazistan Sancağı Belediye Meclisi ³⁰¹	
Mutasarrıf Hasan Hamit Paşa	/ Naib Ataullah Efendi
Müftü Hasan Efendi	/ Muhasebe Feyzi Bey
Tahrirat Müdürü Kemal Bey	
Sancak Belediye Meclis İdaresi	
Reis Hasan Behçet Efendi	/ Yardımcısı Murat Bey
Aza Dursun Efendi	/ Mercan Ağa
Hasan Ağa	/ Haçibano Ağa
Etam Ağa	/ Katip Hafız Ethem Efendi

6)1874 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ³⁰²	
Vali Vezir Mehmet Asım Paşa	
Naib Muhammet Ruhi Bey	
Defterdar Süleyman Sudi Efendi	/ Mektubi Abdulhalim Bey
Zaptiye Alay Ali Rıza Bey	
Lazistan Sancağı ³⁰³	
Mutasarrıf Yusuf Ziya Paşa	
Naib Muhammet Emin Efendi	
Müftü Hasan Refet Efendi	/ Muhasebeci Feyzi Bey
Tahrirat Müdürü Mehmet Pir Efendi	
Belediye Meclis İdaresi	
Reis Murat Hamdi Bey	

³⁰⁰ Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, Cilt: 5, s. 71.

³⁰¹ A.g.e, s. 105-107.

³⁰² Trabzon Vilayet Salnamesi 1874, Cilt: 6, s. 73.

³⁰³ A.g.e, s. 109-111.

Muavin Dursun Efendi	
Aza Muta Ağa	/ Mercan Ağa
Hasan Ağa	/ Hacı Osman Ağa
Karakat Ağa	/ Ohannes Ağa
Katip Hafız Ethem Efendi / Sandık Emmini Osman Efendi	

7)1875 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ³⁰⁴	
Vali Müşir Nusret Paşa	
Naib Süleyman Vehbi Efendi	
Defterdar Ali Efendi	/ Mektubi Abdülhalim Efendi
Zaptiye Alay Beyi Abdi Bey	
Lazistan Sancağı ³⁰⁵	
Mutasarrıf Fikri Efendi	
Sancak Başkatibi Hüseyin Bey	/ Muhasabeci Kamil Efendi
Müftü Hasan Refet Efendi	/ Tahrirat Müdürü Hayri Efendi
Mal Katibi Akif Efendi	
Lazistan Sancağı Belediye İdaresi ³⁰⁶	
Reis Mercan Ağa	
Yardımcısı Dursun Efendi	
Aza Muta Ağa	/ Hacı Osman Ağa
Karakaş Ağa	/ Ohannes Ağa
Katip Hafız Ethem Efendi	

8)1876 yılı Trabzon Vilayet Salnamesine göre;

Trabzon Vilayeti ³⁰⁷

³⁰⁴ Trabzon Vilayet Salnamesi 1875, Cilt: 7, s. 141-145.

³⁰⁵ A.g.e, s.187.

³⁰⁶ A.g.e s.189.

³⁰⁷ Trabzon Vilayet Salnamesi 1876, Cilt: 8, s. 135-139.

Vali Müşir Ahmet Rasim Paşa
Naib Süleyman Vehbi Efendi
Mektubi Faik Efendi / Alay Zaptiye Beyi Abdi Bey
Defterdar Ali Rıza Efendi / Temyiz Divanı Başkatip Arif Efendi

Lazistan Sancağı³⁰⁸
Mutasarrıf Abdülhamit Paşa
Naib Hayrettin Efendi
Müftü Hasan Refet Efendi / Tahrirat Müdürü Hasan Hayri Efendi
Muhasebeci Kamil Efendi / Mal Başkatibi Akif Efendi
Sandık Emni Hüseyin Tahsin Efendi

Lazistan Sancağı Belediye İdaresi
Reis Mercan Ağa
Muavin Dursun Efendi
Aza Musa Ağa / Hacı Osman Ağa
Karakaş Ağa / Ohannes Ağa
Katip Hafız Ethem Efendi

2.2. SANCAK İDARESİNDE YER ALAN MECLİSLER

Tanzimat'ın ilanından sonra eyaletlerde birer meclis oluşturulmuştur. Trabzon Eyalet Meclisi'ne bakıldığında, Rum, Ermeni ve Katolik cemaatinden temsilciler bulunmaktaydı. Fakat zaman içerisinde Trabzon Eyalet Meclisi'ndeki üye seçiminde birtakım sorunlar zuhur etmiş sebebi ise seçilen üyelerin evvel zamanda halka birtakım sıkıntılar yaşatan zatların olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca meclis üyelerinden bazılarının rüşvete meylettği tespit edilerek görevden uzaklaştırılmıştır. 1842 yılına gelindiğinde ise Trabzon Eyaleti'ne bağlı bazı kazalarda meclislerin açıldığı ve bu meclislerin evvelce yaşanan usulsüzlük ve görevi kötüye kullanma

³⁰⁸ A.g.e, s. 183-185.

girişimlerinin önüne geçebilmek adına kefalet uygulamasını gündeme getiren Osmanlı Devleti bu sayede yaşanan sorunların önüne geçmeyi planlamıştır. Tanzimat Fermanı'yla sorunları çözmeyi amaçlayan Osmanlı Devleti sorunların kökenine inmek yerine sürekli reform uygulaması yoluna gittiğinden hedeflediği başarıyı yakalayamamış diğer vilâyetlerdeki gibi Trabzon Eyaleti'ndeki ve eyalete bağlı sancak ve kazalardaki sorunları da çözememiştir. Tabi bu başarısızlığın nedenleri arasında sık sık yönetici değişikliğinin de etkisi büyüktür.³⁰⁹

2.2.1. Sancak İdare Meclisi

Sancak idare meclisi, 19.yüzyılda hazırlanan Tuna vilayet nizamnamesi gereğince oluşturulmuş bir meclistir. Nizamname gereğince idare meclisi mutasarrıfların başkanlığında bağlı bulunduğu sancaktaki idari, mali, eğitim ve ticari alanlardaki sorunları çözmekle mükellef tutulmuş meclislerdir. Sancak idare meclisi bünyesinde kadı, kadı naibi, muhasebeci, müftü, ve tahrirat müdürü olmak üzere 4 üyeden meydana gelmekteydi.³¹⁰ Sancak idare meclisine mutasarrıflar başkanlık etmektedir. 19. yüzyılda Batum Sancağındaki idare meclisine başkanlık yapan mutasarrıfların isimleri şöyledir; 1871 yılında Mehmet Vasfi Paşa, 1873 yılında Hasan Hamit Paşa, 1874 yılında Yusuf Ziya Paşa atanmıştır.³¹¹

2.2.2 Temyiz Meclisi

Temyiz kelimesi, “تميز” Arapçadan dilimize geçmiş olup kelime anlamı ayırt edilmedir. Hukuk alanında kullanılmaktadır ve bu alandaki manası herhangi bir davanın sonucunda istenilmeyen sonuç çıkması durumunda temyiz adı verilen yüksek mahkemeye başvurulmasıdır. Burada bakılan davaya bir daha bakılmaz.³¹²

19. yüzyılda Batum Sancağına bağlı olan Temyiz meclisine başkanlık eden memurların isim listesi şöyledir;

1869 yılı İstanbul Müderrisi Şerif Remzi Bey

1872 yılı Naib Efendi

1873 yılı Abdi Efendi

³⁰⁹ E.Enis Eşmen “Tanzimat’ın İdari Reformlarının Trabzon’da Uygulanması(1839-1859)”, **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998)**, Trabzon, 1999, s. 401-406.

³¹⁰ Kızılkaya, XIX. Yüzyılda Kars Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum (1830-1877), s. 74.

³¹¹ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s.101.; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 105. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt, 6, s. 109.

³¹² Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 2, s. 3450.

1875 yılı Kamil Efendi³¹³

2.2.3. Belediye Meclisi

Osmanlı Devleti, sınırlarının genişlemesine binaen idaresi altındaki bölgeleri birtakım idari kısımlara ayırmıştır. Mahalli idare adı verilen sancaklara bağlı olan kaza ve nahiyelerin idaresinden sorumlu olan küçük idari yapılanmalardır. Bu yapılanmaların içerisinde belediye teşkilatı da yer almaktadır. Osmanlı Devleti belediye teşkilatı uygulamasını 19. yüzyılın ikinci yarısında kullanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanından sonra gerçekleştirilen ıslahatlar neticesinde kurulan kurumdan bir olan belediyelerin yönetimi kadı efendilere verilmiştir.³¹⁴ 19. yüzyılda Batum Sancağına bağlı olan belediye meclisine başkanlık eden memurlar şunlardır; 1869 yılı Feyzi Efendi, 1872 yılı Hacı Halil Efendi, 1873 yılı Ali Rıza Efendi, 1874 yılı Hacı Derviş Ağa, 1875 yılı Mercan Ağa, 1876 yılı Mercan Ağa, belediye meclis idaresine başkanlık etmiş memurlardır.³¹⁵

2.3. SAĞLIK İŞLERİ

Osmanlı Devleti, himayesi altındaki halkın her türlü ihtiyacını karşılamakla mükellef olduğundan her dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda da diğer alanlardaki ıslahat çalışmalarını sağlık alanında da titizlikle uygulamıştır. Nitekim bu dönemde en önemli çalışmalarda birisi Karantina usulünün getirilmesi olmuştur. Bu dönemdeki önemli çalışmalardan biri olan Karantina sisteminin yürütülebilmesi için 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre Batum Sancağına Karantina memuru olarak Hacı Ömer Efendi atanmıştır.³¹⁶

1872 yılında karantina memuru olarak Batum Sancağına Lazar katibi Osman Efendi atanmış, 1873 yılında karantina memuru olarak Osman Efendi görevde kalmıştır.³¹⁷ Yenilik denilince bu dönemde akla ilk olarak II. Mahmut gelmektedir. II.

³¹³ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1869**, Cilt: 1, s. 67. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 73. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875** Cilt: 7, s. 187.

³¹⁴ İlhan Yerlikaya, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", **Osmanlı, Cilt:6, Teşkilat**, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 130-131.

³¹⁵ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1869**, Cilt: 1, s. 75 ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 85. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 87.;**Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt 5, s. 89. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt 7, s. 189. ;**Trabzon Vilayet Salnamesi 1876**, Cilt: 8, s. 185.

³¹⁶ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 153.

³¹⁷ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 155. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt:5, s. 137.

Mahmut'un yaptığı yenilikler arasında posta teşkilatı ve karantina usulü³¹⁸ uygulanmaya başlamış 1849 yılına ait arşiv belgelerinde Batum limanından Abaza ülkesine geçmek isteyen ahalinin sağlık kontrolleri yapıldıktan sonra seyahat yapabileceğine dair doktorlar tarafından verilecek sağlık raporu ile seyahat edebileceği ve bu hususla ilgilenmesi üzerine Batum Sancağı'nın bağlı olduğu Trabzon Eyaleti'nin valisi Mehmet Hayrettin efendi bizzat görevlendirilmesi halk sağlığının ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir.³¹⁹

Ayrıca yine bu dönemde halk sağlığına oldukça ehemmiyet veren Osmanlı Devleti özellikle Batum'da Kukarina adı verilen kuşların avlanması hususunda sınırlama getirmiş haddinden fazla yapılan avcılığın neticesinde halk sağlığının tehlikeye girmesini engellemek için tedbir fazla avlanan kuşların gömülmesini emretmiştir.³²⁰

2.3.1 Batum Sancağında Karantinahane'nin Kurulması:

Karantina hane mevcut bölgeye gelen kişilerin geldikleri yerden salgın ve bulaşıcı hastalığı taşıması ve bölge halkına bulaştırması ihtimaline karşı kurulmuş olan bir şifahanedir.³²¹ Karantinanın tarihçesine bakıldığında geçmiş M.Ö'ki dönemlere kadar uzanmaktadır.³²²

Karantina usulü, Avrupa 'da Osmanlı Devleti'nden evvel kullanılmaya başlanmıştı. Osmanlı Devleti, Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip edebilmek maksadıyla 18. yüzyılda elçilikler göndermeye başlamıştır. Avrupa'ya gönderilen elçilerimizden 28 Mehmet Çelebi Efendi karantina usulünü ayrıntılı şekilde anlatmış olup bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlanmış bir sağlık hizmetidir. Osmanlı Devleti, veba ve benzeri bulaşıcı hastalıklara karşı önlem alabilmek maksadıyla daha evvelden bu hususta Avrupa'da ihtisas yapmış uzmanların Osmanlı Devleti'ne getirtmiş ve uzmanlara geniş salahiyyet vermiştir.³²³

Osmanlı devleti himayesinde bulunan halkın sağlığı hususunda oldukça titiz bir tavır sergilemiş olup 19. yüzyılda oldukça önemli çalışmalar başlatmıştır. 19. yüzyılın en

³¹⁸ BOA.C.SH..1253/62

³¹⁹ BOA.A.}MKT.230/85

³²⁰ Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon, 1999, s. 137.

³²¹ Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, s. 199.

³²² Tahsin Akpınar, *Osmanlı Devletinde Karantina Usulünün Başlaması*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986, s. 2.

³²³ Gülden Sarıyıldız, *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, İstanbul, 1986, s. 8-9.

önemli ve kalıcı ıslahat çalışmalarını gerçekleştiren II. Mahmut devrindeki sağlık alanında en önemli gelişme Karadeniz üzerinden gelen yabancı tüccarların ülkelerindeki salgın hastalıkları Osmanlı ülkesine taşıma tehlikesine karşı karantina kurulunun oluşturulmasıdır. İlk olarak İstanbul’da kurulan karantina hane daha sonra Osmanlı Devleti’ne ait diğer bölgelerde de kurulması için bir komisyon oluşturulmuş ve açılacak olan karantina haneler için devrin şeyhülislam efendisinden fetva alınmıştır.³²⁴

Stratejik açıdan oldukça önemli olan Batum Sancağı ve sınırları dahilinde bulunan Batum limanı, ticari ağın bir kolunu teşkil etmekteydi. Limana belirli günlerde Avrupa’dan ticaret gemileri gelmekte ve gelen tüccarların başta Batum Sancağının sınırları dahilindeki halka ülkelerindeki salgın hastalıkları bulaştırma ihtimaline karşı bu dönemde Batum Sancağına da karantina hane kurulması kararlaştırılmış olup bu hanelerden sorumlu memurların isimleri şunlardır;

1869 yılı Hacı Ömer Efendi

1871 yılı Hacı Ömer Efendi

1872 yılı Doktor Lazar

1873 yılı Doktor Lazar

1874 yılı Hasan Sabri Efendi

1875 yılı Hacı Halil Efendi

1876 yılı Mösyö Vetrif³²⁵

19. yüzyılda coğrafi konumu itibariyle Batum Sancağında bulunan liman ve bölge de, bulunan halkın sağlığını korumak maksadıyla bu dönemde karantinahane kurulmasına karar verilmiştir. 1853 yılında Batum ve Kota bölgesine karantina inşa edilmiş olup, Batum ve Sohum kasabasında inşa edilecek olan karantina haneye memur tayin edilmiştir.³²⁶

³²⁴ Akpınar, **Osmanlı Devletinde Karantina Usulünün Başlaması**, s. 15-17.

³²⁵ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1869**, Cilt: 1, s. 141. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 153. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1872**, Cilt: 4, s. 155. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s. 137. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1874**, Cilt: 6, s. 91. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt: 7, s. 219.; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1876**, Cilt: 8, s. 215.

³²⁶ BOA.İ.HR..56/2618; BOA.İ.DH..246/15011;BOA.HR.MKT..111/44

2.4. ADLİ İDARE

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu topraklarda, kendinden evvel kurulmuş olan diğer Türk devletlerinden siyasi, sosyal, idari, dini ve hukuki alanlarda bir hayli etkilenmiştir. Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi hukuki alanda da çıkardığı yasalar ve uyguladığı politikada Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletleri'nin etkisini görmek mümkündür. Bu etkileşimin fazlasıyla yaşanmasının iki önemli etkeni vardır. Birincisi Osmanlı Devleti'nin diğer bu iki Türk devletiyle aynı coğrafyada kurulması ikincisi ise bu devletlerde aynı dine mensup oluşudur.³²⁷

Osmanlı Devleti, kendinden evvel kurulmuş olan Türk Devletleri gibi din olarak İslamiyet'e inanmıştır. Kurulduğu günden itibaren devlet yönetimin bütün kademelerinde ve diğer bütün alanlarda İslam dinine uygun şekilde kararlar almaya çalışmıştır. Adli işlerde de adil bir tutum sergileyebilmek ve sınırları dahilindeki halkın güvenini sarsmamak amacıyla İslam dininin adilliğine inanarak hukuk alanındaki kuralları Kur'an ve şeriat kanunlarına göre düzenlemiştir. Osmanlı Devleti'nde hukuk genel olarak 2 gruba ayrılmaktadır. Şer'i hukuk ve örfi hukuk. Şer'i hukuk temelinde tamamen İslam dinin kurallarından meydana gelmektedir. Örfi hukuk ise padişahın kısıtlı da olsa kendisinin meydana getirdiği kurallar topluluğudur.³²⁸

Osmanlı Devleti'nde hukuk sisteminin sağlam zeminde oturmasında İslam dininin etkisi büyüktür. Osmanlı Devleti'ne ait mahkemelerde İslam dinine aykırı bir karar almamak için mahkemelerde genellikle dönemin üniversitesi olarak bilinen medreselerdeki öğrencilere ders kitabı olarak verilen fıkıh kitaplarından büyük ölçüde yararlanılmıştır. Diğer yandan örfi hukukun temelinde ise kanunnameler ve nizamnameler yatmaktadır. Kanunnameler sayesinde halk güven ve adil bir şekilde yönetilmekte olup bu durum halkın devlete olan inancını ve bağlılığını yakından etkilemektedir. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafya, oldukça geniş olduğundan idaresi altındaki bölgelerde memurlar ve yöneticiler atamıştır. Zaman içerisinde merkez bu yönetim birimlerinin daha sağlıklı şekilde yönetilmesi ve de bu

³²⁷ M.Akif Aydın "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", **Türkler**, Cilt:10, Editör: Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 15.

³²⁸ Murat Şen, "Osmanlı Hukukunun Yapısı", **Osmanlı**, Cilt: 6, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 327-328.

yerlere atanan görevlilerin halka kendi inisiyatifine göre bir yönetim tarzının uygulanmasının engellenmesi için kanunnameler hazırlanmıştır.³²⁹

19. yüzyıla gelinceye kadar yakın süreçte hemen her alanda yaşanan sorunlar adli idarede de kendini göstermiştir. Kazalara atanan ve bölgenin adli işlerinden mükellef tutulan kadılar ilk zamanlar kendilerine ayrılan mahkemeleri keyfi surette uzun süre boş bırakamayacaklarından uzak yerlerdeki davalara yardımcısı olan naibleri görevleri olarak göndermiştir. Zaman içerisinde kadılar çoğu zaman yerlerine naibleri gönderir olmuş bu ise adli idarenin zamanla bozulmasına yol açmıştır. 19. yüzyılda ise Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile bütün aksaklıklar tespit edilerek düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu süreç içerisinde adli idaredeki sorunlar da ele alınarak Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kurulmuş daha sonra ise 1875 yılında Adliye Nezareti kurulmuştur.³³⁰

2.4.1 Kadı ve Naib

Kadı, “قاضی” Arapça bir kelimedir ve din konularında mahkeme eden ve hüküm veren hakimdir.³³¹ Kadı, Osmanlı Devleti'nde tam olarak ne zaman ortaya çıktığı pek bilinmemekle birlikte Osman Gazi zamanında atandığı bilgisi kaynaklarda mevcuttur. Kadılar sadece hukuki manada huzur ve sükûneti sağlayan hakim vasfına sahip olmayıp aynı zamanda bölgeye ait belediye yönetiminden de sorumlu idi.³³²

Kadı, direkt olarak merkezden atanan dini, idari ve sosyal yöneticidir. Kadılar direkt olarak Bab-ı Ali'ye bağlı olup adli kurumun en yetkisi kişisi konumundadır. Osmanlı Devleti'nde, klasik dönemde kadı yetiştirecek temel bir yapının olmamasından dolayı başka ülkelerden getirtilmekteydi.³³³ Kadılık sadece Osmanlı Devleti'nde olmayıp kendinden evvel kurulan Türk-İslam devletlerinde de olan önemli bir teşkilattır. Fakat diğer devletlere nazaran Osmanlı Devleti'nde kadılık teşkilatı daha geniş yetkilerle donatılmış bir kurum haline getirilmiştir. Kadılar ilmiye teşkilatına mensuptur. Osmanlı Devleti'nde kadılık kurumunun ortaya çıkışı ve 20. yüzyıla kadar ki süreç içerisindeki konumu dönem dönem farklılıklar

³²⁹ Aydın “*Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi*”, s. 16-17.

³³⁰ Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, s. 291.

³³¹ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt: 1, s. 1674.

³³² Pakalın, **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, s.120-121.

³³³ Hasan Tahsin Fendioğlu, “*Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı*”, **Osmanlı**, Cilt: 6, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 453.

meydana gelmiştir. Her ne kadar Osman bey zamanında İlk kadının Dursun Fakih olduğu kaynaklarda geçse de, Fatih Sultan Mehmet döneminde Kadılık teşkilatı önem kazanmıştır. Kadılar bizzat Padişah tarafından ataması yapıldıktan sonra diğer bütün işlemleri Anadolu ve Rumeli beylerbeyliği tarafından yürütülerek yapılan bütün işlemler ruzname adı verilen defterlere yazılmaktaydı.³³⁴

Naib kelimesi, Arapça kökenli olup kadının yardımcısına veya vekili olarak atanan memura verilen isimdir.³³⁵ Naibler, tabi oldukları kadı tarafından geçici süreliğine kendi yerlerine vekil tayin edilen yönetici yardımcısıdır. Bu süre tamamen kadı tarafından belirlenmekte olup kadı her zaman sorumlu olduğu mahkemeyi istediği vakit kapalı tutamayacağından uzak yerlerdeki davalar için naibleri görevlendirmiştir. Naibler, daha çok olay yeri tahkikat durumunda veya uzak yerlerdeki davaları çözmekle görevlendirilmiş kimselerdir. Naibler gittikleri bölgelerde kadının kendisine tam yetki vermesine binaen oldukça önemli bir görevi ifa etmekteydiler. Naiblerin göreve gelmesi, kazaskerin kararına bağlı olup kadı seçtiği kişiyi kazaskere beyan eder ve kazasker bu görev için uygunluğuna kanaat getirdiği takdirde seçilen kimse padişah fermanıyla naiblik görevine başlardı.³³⁶

Osmanlı Devleti'nde son söz padişaha aitti. Fakat padişah hiçbir zaman kendi başına kararlar almazdı. Herhangi bir hususta kara vereceği zaman evvela şeyhülislam efendiye yanı kadı efendiye danışır ve vereceği kararın İslam dinine uygun olup olmadığı hususta bildi alırdır. Bu durumda kadı görev itibarıyla oldukça önemli bir mekanizmaya sahipti. Kadıların eğitim süreci oldukça yoğun geçmekle birlikte en yüksek başarı ile eğitim hayatları son bulmaktaydı.³³⁷

Osmanlı Devleti'nde kadı olabilmek için bazı şartlar vardı. Mesela ilk olarak kadı olacak kişinin mutlak surette Müslüman olmak zorundaydı. Zihnen ve bedenen hiçbir özrünün olmaması gerekmekteydi. Ayrıca kadı olacak kişinin sözünün ehli, anlayış sahibi, zeki ve hukuk alanında oldukça bilgili bir şahıs olması gerekmekteydi.³³⁸ Naibler Kadı tarafından görevlendirildikleri yete giderek vekaleten kadının görevini yerine getirdikten sonra görev neticesinde bölgeden aldıkları maddi kazancı kadı

³³⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Kadı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 69-71.

³³⁵ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü** Cilt: 2, s. 2513.

³³⁶ Fendioğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", **Osmanlı**, Cilt: 6, s. 456-457.

³³⁷ Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, s. 104.

³³⁸ Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, s. 284.

efendi ile aralarında bölüşmekteydiler. Fakat zaman içerisinde her alanda olduğu gibi bu alanda da bozulmalar meydana gelmiştir.³³⁹ 19. Yüzyılda Trabzon Vilayetine bağı olan Batum sancağına 1853 yılında kadılık görevini icra etmek üzere Süleyman efendi atanmıştır.³⁴⁰

2.4.2. Müftü

Müftü kelimesi, “مفتی” Arapça kökenli olup camilerde fetva veren yani dini bilgiler anlatan din görevlisine verilen isimdir.³⁴¹ Müftü diğer ismiyle Şeyhülislam ilmiye teşkilatına bağı en önemli din adamıdır. Müftü tabiri, Osmanlı Devleti’nden evvelki İslam Devletleri’nde de din görevlileri için kullanılan bir tabirdir. Bilindiğı üzere ilk Müftü Hz. Muhammed’dir. Müftü ataması Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar yapılmıştır. Müftülerin görevi hemen her alandaki sorunlara İslam dinine göre çözüm üretmektir.³⁴² 19. yüzyılda Batum Sancağı’na atanan müftülerin isimleri şunlardır³⁴³;

Müftü Adı	Görev Süresi
Hasan Efendi	1871-1873
Hasan Refik Efendi	1875-1876
Mehmet Efendi	1877
Hasan Refik Efendi	1878

2.4.3. Mahkemeler

Osmanlı Devleti’nin yönetimi adalet, eşitlik, hukuk, hoşgörü ve tevazuya dayalı bir teşkilatlanmadır. Osmanlı Devleti idaresi altındaki bütün halkı hiçbir ayırım yapmaksızın adaletli bir şekilde yönetmeyi amaçlamış olduğundan alınan bütün kararlar ve çıkarılan bütün kanunlar evveliyatında devlet erkânı bir araya gelerek görüşülerek nihayete erdirilmiştir. Nitekim halkın refah ve huzurunun korunabilmesi ve adaletin sağlanabilmesi için mahkemeler kurulmuştur. Osmanlı Devleti daha

³³⁹ A.g.e, s. 290.

³⁴⁰ BOA.İ.DH..283/17815

³⁴¹ Kanar, **Kanar Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Cilt:2, s. 2363.

³⁴² Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, s. 100.

³⁴³ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 101. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1873**, Cilt: 5, s.105. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt: 7, s. 187. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1876**, Cilt: 8, s. 183. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1877**, Cilt: 9, s. 129. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1878**, Cilt: 10, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 143.

evvelden kurulan İslam devletlerindeki mahkemeleri örnek alarak kendi bünyesindeki mahkemeleri meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti, İslam devleti olduğundan hemen her alanda olduğu gibi mahkemelerde de kur'an ve şeriat kuralları etkin rol oynamaktaydı. Mahkemelerin idari hâkimlik görevini kadılar üstlenmekteydi.³⁴⁴

Osmanlı Devleti'ne ait mahkemelerde davalar bir nizam içinde yürütülmekteydi. Halk istediği her konuda mahkemeye başvurabilme hakkına sahipti. Mahkemelerde dava yürütülürken mahkemenin ilerleyişi ve alınan kararlar kadı sicillieri adlı deftere kayıt edilirdi. Bu sayede bölgeye daha sonradan kadı olarak görevlendirilen kişiler benzer bir durumla karşı karşıya kaldığında kadı sicillerine bakabilmekte ve bu durum işlerin daha sağlıklı vaziyette yürütülmesine olanak sağlamaktaydı. Bu mahkemelere sadece Müslüman halk değil aynı zamanda gayrimüslim halk da başvurabilme hakkına sahip olmaktaydı. Diledikleri takdirde kendilerine ait davalar zaman zaman konsolosluklarda da yürütülmekteydi.³⁴⁵

Mahkemelerde, kadının dışında başka görevli olan memurlar da bulunmaktaydı. Naib; kadı efendinin yardımcısı konumunda olan ve zaman zaman kadının uzak bölgelerde yürütmesi gereken davalara vekil tayin edilerek kadı efendinin tam yetkisiyle hakimlik yapan memurdur. Muhzır; günümüzdeki mübaşirlik görevini yürüten bu memur davalı ve davacı olan iki tarafın şahıslarını kadı huzuruna çağırarakla mükellef tutulmuş memurdur. Subaşı; atandıkları bölgelerdeki suçluların yakalanmasından sorumlu olan ve onları yargılandıktan sonra hapis haneye götüren memurdur. Asesbaşı; mahallelerde özellikle gece yarısı mahalle ve şehrin huzurunu bozan kişilerin yakalanmasıyla görevli memurdur. Bunun dışında mahkemelerde görevli olan çavuş, tercümanlar, müşavirler, mübaşirler, katipler ve kassamlar adındaki memurlar bulunmaktadır.³⁴⁶

³⁴⁴ Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, s. 296-297.

³⁴⁵ A.g.e., s. 298.

³⁴⁶ Abdullah Demir, "*Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatı*", **Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı**, Editör; Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 361-365.

19. yüzyılda Batum Sancağı'nda kurulan ticaret mahkemeleri ve üyeleri şunlardır;

1869 yılı Ticaret Mahkemesi ³⁴⁷
Başkan Şahbazzade Muhammet Efendi Aza Osman ağa zade Ahmet Ağa
Aza Laçinoğlu Mustafa Efendi

1871 Yılı Ticaret Mahkemesi ³⁴⁸
Başkan Şahbazzade Muhammet Efendi Aza Osman Ağa zade Ahmet Ağa
Aza Laçinoğlu Mustafa Efendi

1872 yılı Ticaret Mahkemesi ³⁴⁹
Başkan Şahbazzade Muhammet Efendi Aza Osman Ağa zade Ahmet Ağa
Aza Laçinoğlu Mustafa Efendi

1873 Yılı Ticaret Mahkemesi ³⁵⁰
Başkan Şahbazzade Muhammet Efendi Aza Ahmet Ağa
Aza Mustafa Efendi

2.5. KAZA İDARESİ

Osmanlı Devleti, uyguladığı fetih politikaları ile varlık gösterdiği süreç içerisinde oldukça büyük bir coğrafyaya hükmetmiş olup ele geçirdiği bölgeleri zaman içerisinde daha iyi yönetilmek maksadıyla idari birimlere ayırmış ve merkezden görevliler atamıştır. Bu sayede bölge sürekli kontrol altında tutularak halkın huzur ve refahı sağlanmış bu sayede halkın devlete bağlılığı daim kılınmıştır. Osmanlı Devleti kuruluşunun ilk dönemlerinden beri ele geçirdiği yerlere genellikle kadı ve sancakbeyi atayarak bölgenin idaresini sağlamaktaydı. Kadı genellikle kaza adı verilen sancağa bağlı bölgeye idari amir olarak atanırdı. Kadıların kazalardaki görevleri sadece bölgeyi idari etmek değil aynı zamanda bölgedeki davalara bakmakla, bölgenin belediye hizmetlerinin yürütülmesiyle, vergilerin toplanarak

³⁴⁷ Trabzon Vilayet Salnamesi 1869, Cilt: 1, s. 145.

³⁴⁸ Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, Cilt: 3, s. 157.

³⁴⁹ Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, Cilt: 4, s. 159.

³⁵⁰ Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, Cilt: 5, s. 139.

merkeze gönderilmesiyle ve bölge halkının refah ve huzurunu korumakla mükellef tutulmaktadır.³⁵¹

Sancağa bağlı olan kazalara atanan kadılar görev süreleri içerisinde kaza ile ilgili sorunları genelde evinin bu işler için ayrılan bölümünde yürütür veya da kadılar için ayrılan ve çoğu zamanda camilerde bulunan kadı mahkemelerinde yürütmekteydi. Kadılar kazalara idari amir olarak atanmadan evvel sıkı bir eğitim sürecinden geçmekte ve eğitim hayatları sona erince bizzat merkezden alınan izinle kazaskerler tarafından atanırlardı.³⁵²

Kazalar, sayıları coğrafi büyüklüğüne göre değişen köylerin bir arada yönetilmesiyle oluşan idari bir birimdir. Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemden tâki 19. yüzyıla kadar ki süreç içerisinde kazalar kadılar tarafından yönetilmekteydi. Fakat 19. yüzyılda yaşanan hemen her alanda olduğu gibi idari alanda da birtakım bozulmalar meydana gelmiş ve devlet bu bozulmaların önüne geçebilmek maksadıyla birtakım ıslahat girişiminde bulunmuştur. Yapılan bu ıslahat girişimleri sonucunda kaza yönetimi kaza müdürlükleri tarafından yürütülmeye başlanmış olup bu müdürlükteki görevlere bölge halkının içinden seçilmekteydi. Tabi zaman içerisinde bu kurumda da görev suiistimal edilmiş ve halktan zorla kazanç edilmeye başlanmıştır. Bu durumun daha da artması sebebiyle Tanzimat fermanı neticesinde yapılmaya başlanılan idari çalışmalar ile çıkarılan nizamnameler neticesinde kazalardaki idari merci yeniden yapılandırılmıştır. Bu dönemde yeni bir uygulama başlatılarak kazalara idari yönetim için kaymakam atamaları yapılamaya başlanılmıştır.³⁵³ Kaymakamlar, atandıkları kazalarda kadıların görevlerini aynen üstlenmiş olup kazalarda görülen her türlü davaların neticesinde hazırlanan evrakların nizamından sorumlu idi.³⁵⁴ 19. yüzyılda Batum Sancağına ve Batum Sancağında mevcut bulunan orduda görev yapması için Süleyman Efendi atanmıştır.³⁵⁵

³⁵¹ Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", **Osmanlı**, Cilt: 6, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 86.

³⁵² İbrahim Solak, "Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı", **Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı**, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 88.

³⁵³ Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, s.132-133.

³⁵⁴ Filiz Yazıcıoğlu, **Osmanlı Yönetiminde Bir Rumeli Kazası Kesriye (1868-1913)**, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2015, s. 19.

³⁵⁵ BOA. İ.DH.. 283/ 17815

2.6. ASKERİ İDARE

Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemde tam anlamıyla askeri bir düzen kuramamıştır. Kuruluş döneminde fethedilen yerler tamamen düzensiz birlikler sayesinde tabir-i caiz ise eli silah tutan tüm erkeklerin bir araya gelmesi sonucunda alınmıştır. Yaya ve müselleme adı ile bilinen ilk düzenli ordu birliği Osman Gazi zamanında oluşturulmuştur. Yaya ve müselleme adı verilen bu ordu ileri ki zamanlarda temelini oluşturduğu yeniçeri ordusu gibi ulufe adı verilen maaş veya padişahın tahta çıktığı zaman aldığı cülus adı verilen bahşiş gibi gelirleri olmayıp sadece sefere çıkıldığı vakit elde edilen bir gelire sahiplerdi.³⁵⁶ Devletin sınırlarının genişlemesine binaen ordunun güçlendirilmesi maksadıyla I. Murat tarafından yeniçeri ordusu kurulmuştur. Yeni kurulan bu ordunun teşkilatlanması ve meydana getirilme sürecinde Osmanlı Devleti kendinden evvel kurulmuş olan Türk-Müslüman devletlerin ordu yapısını örnek almıştır.³⁵⁷

I. Murat devrinde, kurulan yeniçeri ocağındaki askerlerinin hemen hemen hepsi devşirme yöntemi ile orduya dahil edilmekteydi. Devşirme; gayrimüslim ahaliden alınan küçük yaştaki erkek çocuklarının Anadolu'da ikamet eden Müslüman ailelerin yanına verilme sistemidir. Müslüman aile yanına verilen devşirmeler evvela Müslüman olurlar sonra İslam dininin gereklerini ve Türk örf adetlerini öğrenirler daha sonra da acemi oğlanlar ocağı adı verilen yeniçeri ocağının temeli olan eğitim ve terbiye ocağına verilerek ilk eğitimlerine burada devam ederler.³⁵⁸

Yeniçeri olarak orduya giren askerlerin kimlik bilgileri kütük adı verilen defterlere yazılır ve aldıkları maaşlar da esame adı verilen cüzdanlarına kayıt edilerek verilirdi. Osmanlı Devleti, son dönemlerde başta Rusya olmak üzere bazı devletlerle siyasi sorunlar yaşamış ve bunun neticesinde uzun soluklu savaşlar meydana gelmiştir. Bu süreç içerisinde ordu teşkilatında bazı bozulmalar meydana gelmiş ve devlet zayıflamaya başlamıştır. Durumun değerlendirmesini yapan ve 19. yüzyılın en önemli ıslahatları meydana getiren II. Mahmut, yeniçeri ocağının eski gücünü

³⁵⁶ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", **Osmanlı**, Cilt: 6, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 551.

³⁵⁷ Nejat Göyünç, "Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni", **Osmanlı**, Cilt: 6, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 558.

³⁵⁸ Özen Tok, "Osmanlı Askeri Teşkilatı", **Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı**, Editör: Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 118.

yitirmiş olması ve yeni bir orduya ihtiyaç duyulduğu gerekçesiyle 1826 yılında orduyu ortadan kaldırmıştır.³⁵⁹

19. Yüzyılda Osmanlı idaresinde bulunan Batum Sancağı, sınırları dahilinde yeni ordu için kışla inşasına karar verilmiş ve 1848 yılında Batum Sancağına asker nakline karar verilmiştir. Ayrıca bu ordu sancağına ait bölgelerdeki asayişin korunmasından da mükellef tutulmuştur. Osmanlı devleti askeri nizamının korunmasına itina göstermiştir. Askeri nizamı bozup uygunsuz davranışlarda bulunan neferlerden evvelce aldıkları madalyaların geri alınması için bir emirname çıkarılarak Batum Kaymakamlığı'na bildirilmiştir. Yine bu dönemde askerlik görevinden kaçan neferlerin yakalanarak görevli bulundukları yerlere teslimine dair yazılan tebligat Batum Kaymakamlığı'na bildirilmiştir.³⁶⁰

2.6.1. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusunun Kurulması ve Batum Sancağında Kışla Tahsisi

Osmanlı Devleti, sınırlarının oldukça genişlemesi hasebiyle düşmanları gün geçtikçe artmış ve devletin zayıf anında saldırıya geçmişlerdir. Osmanlı Devleti yaklaşık olarak 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ki süreç içerisinde uzun süren ve neticesinde başarısızlıkla sonuçlanan bir dizi savaşı karşı karşıya kalmıştır. Bu durum devletin başta ekonomisini bir hayli etkilemiştir. Devlet bu zorlu süreç içerisinde hem devlet sınırlarının haricindeki meselelerle meşgul olmakta hem de içerideki birçok alandaki bozulmalarla meşgul olmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde ordudaki başıbozuk davranışlar ve yeniçeri ocağındaki nizamın kalmayışı sebebiyle 1826 yılında II. Mahmut yeniçeri ocağını kaydırmış bu olay ise vaka-i Hayriye olarak adlandırılmıştır. Aynı sene içerisinde Hz. Muhammed'in aslanları manasına gelen Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını verdiği yeni bir ordu meydana getirmiştir.³⁶¹

Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun başındaki en önemli askere Serasker adı verilmekteydi. Ordu kurulduğunda toplam mevcudu ortalama 12 bin civarındaydı. Ordu belirli sayılara ayrılarak her taburun başına sorumlu olarak binbaşı ünvanıyla asker atandı. Ayrıca askerlerin maaşlarından sorumlu olmak üzere

³⁵⁹ Kemal Beydilli, "Yeniçeri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 43, Diyanet İşleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 460-463.

³⁶⁰ BOA.İ.DH.. 214/12535; BOA.C.ZB..68/3400; BOA.A.}MKT.UM. 8/63; BOA.A.}MKT.UM..8/42 ; BOA.A.}MKT.MHM.21/54

³⁶¹ Abdülkadir Özcan,"Asakir-i Mansure-i Muhammediye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 457.

bu dönemde birtane nezaret açılmış ve nazır atanmıştır. 1833 yılına gelindiğinde ise ordunun mevcudu ortalama 118 bin küşre ulaşmıştı.³⁶²

Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusu sadece yeniçeri ocağının bir uzantısı olan kara ordusunu teşkil etmekle kalmamış aynı zamanda bulundukları eyaletin huzur ve refahından ayrıca yangın veyahut diğer afetlerin yaşanması durumunda halkın güvenliğini koruyan bir asker topluluğudur. Yeni kurulan bu ordu yeniçeri ocağından hemen sonra kurulan Nizam-ı Cedid ordusunun daha da kapsamlı hale getirilmiş şeklidir. Nizam-ı Cedid ordusunun bünyesindeki askeri rütbeler değiştirilmeden yeni kurulan bu ordu da kullanılmıştır.³⁶³ Ordunun hızla kurulması ve eksikliklerinin Ruslarla yapılan savaşta gün yüzüne çıkması sonucunda 1834 yılında yedek bir ordu kurulmuş ve daha sonra da modern Türk ordusu oluşturulmuştur.³⁶⁴ 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Trabzon Vilayeti'ne bağlı olan Batum Sancağı'nda bu ordu için nizamiye inşasına karar verilmiştir ve 1848 yılında bir nizamiye inşa edilmiş olup ayrıca bu orduda kadılık görevine 1852 yılında Süleyman Efendi atanmıştır.³⁶⁵

³⁶² T.C. Milli Savunma Bakanlığı, **Osmanlı Ordu Teşkilatı**, Ankara, 1999, s. 34.

³⁶³ Özen Tok, "*Osmanlı Askeri Teşkilatı*", **Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı**, s. 186-187.

³⁶⁴ Özcan, "*Asakir-i Mansure-i Muhammediyye*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 3, s. 458.

³⁶⁵ BOA.İ.DH.. 283/17815

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUSUN DURUMU VE GÖÇ HAREKETLERİ

3.1. BATUM SANCAĞI'NIN NÜFUSU

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden yıkılışına kadarki süreçte Osmanlı Devleti yaptığı fetihler ve bu fetihler neticesinde idaresi altına bölgedeki ahalinin hayatlarını en iyi şekilde idame ettirebilmesi için türlü olanaklar sağlamış olup diğer yandan ele geçirdiği yerleri listelemiş ve bunların kayıtlarını düzenli bir şekilde muhafaza etmiştir. Gerek nüfus sayımı gerekse ele geçirilen toprakların listesi ve buna benzer önemli hususlar tahrir defterlerine kayıt edilerek bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.³⁶⁶

Osmanlı Devleti, sınırları genişledikçe zaman içerisinde bilhassa 1450'lerden itibaren ele geçirdiği yerlerde birtakım sayımlar yaptığı bilinmekle birlikte yine sadece erkek nüfus temel alınarak yapılmış ve elde edilen veriler tahrir defterlerine kaydedilmiş olup³⁶⁷ sayımın sadece erkeklere münhasır olmasının sebebi ise vergi gelirlerini belirleyebilmektir. 1600'lü yıllara gelindiğinde ise yapılan bu sayımların kayıtları tutulmamaya başlanmış bir bakıma üstün körü bir uygulama ise sayım işlemi gerçekleştirilir olmuştur. 1600'lü yıllar ile 1700'lü yıllar arasındaki nüfus hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır.³⁶⁸

1800'lü yılların başlarında yapılan nüfus sayımında Trabzon Eyaleti; Trabzon Livası ve Gönnye Livasından müteşekkildi.³⁶⁹ 19.yüzyılın başlarında uzun süren savaşlar neticesinde ve yapılan antlaşmaların zaman içerisinde bozulma ihtimaline karşın mevcut asker sayısını saptayabilmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin yaptığı bir takım yenilikler arasında nüfus sayımı' da yer almaktadır. Bilindiği gibi ilk nüfus sayımı II. Mahmut zamanında yapılmıştır. Yapılan bu sayımlar, Temettuat adı verilen defterlerde kayıt altına alınmıştır.³⁷⁰ Yapılan bu sayımlar daha çok askeri amaçla olup yeni kurulan ordunun askeri ihtiyacının ne kadarını karşılanabileceği

³⁶⁶ Orhan Sakin, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, Ekim Yayınevi, İstanbul, 2010, s.167

³⁶⁷ Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi 14/3(2012), Ankara, s.191

³⁶⁸ Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu" , Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım) Bildiriler, Trabzon, 2009, s.429

³⁶⁹ "Trabzon", **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt 10, s. 7188.

³⁷⁰ Sakin, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, s. 178.

saptanmak maksadıyla³⁷¹ sadece erkek nüfusunu tespit amaçlı olup daha sonra da vergilere tabi tutulanların kaç kişi olduğunu belirlemek amacıyla yapılmıştır. Ayrıca bu sayımlar her ne kadar askeri nüfusu saptayabilmek maksadıyla yapılmışsa daha sonraki evrelerde farklı alanlardaki eksiklikleri saptamak için de bu sayımların daha kapsamlı yapıldığı bilinmektedir.³⁷²

Aynı dönemde her fırsattan istifade yolunu seçen gayr-i müslim tebaa nüfus sayımlarından da bir takım çıkarları doğrultusunda sayılarını çok göstermeye çalışmışlar bu çıkarlarından biri de Batum sahilinde türlü bahanelerle bina inşa etmek istemişler lakin buna izin verilmemiş ve dönemin Valisi Mehmet Hayrettin Paşa'ya³⁷³ ve Batum Kaymakamı'na yazı gönderilmiş ve durumun engellenmesi emredilmiştir.³⁷⁴ Yukarıda belirtildiği gibi ilk nüfus sayımının yapıldığı dönemde mevcut nüfus hem müslim hem de gayr-i müslim olmak üzere 3.641.101 olarak belirlenmiştir. Bu nüfus sayımının daha geniş kapsamda yapılmaya başlanması ise 93 harbinden sonraki döneme tekabül eder. 19. yüzyılın ilk yarısında yapılan ilk nüfus sayımına göre genel olarak Karadeniz'de yaşayan tebaanın oldukça büyük bir kısmı Müslümanlara aittir. Yine bu dönemde Trabzon'daki nüfus toplam 136.552 kişiden oluşmakla birlikte bu sayımda çocuk ve bayanlar bulunmamaktadır.³⁷⁵

Doğu Karadeniz'deki nüfus oranlarının dönem dönem azalıp arttığı görülmektedir. Bunun sebepleri arasında göçlerin yaşanması başta gelen unsurdur. 1700'lü yıllar ve akabindeki asırda düşüş yaşanırken 19. yüzyılda Kırım Savaşı esnasında bölgedeki halkın Rusya'nın zorlaması neticesinde Doğu Karadeniz'e hicret etmeleri ile nüfus oranının oldukça arttığı görülmüştür. Ayrıca bundan evvel 1774'te yapılan antlaşma gereği Avrupa gemilerinin Karadeniz'e girmeleri kabul edilmesi üzerine bölgede ticari bir canlılık yaşanmış bu da bölge nüfusunda artışa sebep olmuştur.³⁷⁶ 1849 yılına ait arşiv belgelerinde belirtildiği üzere Batum Sancağı'nın bünyesindeki

³⁷¹ Çimen, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 194.

³⁷² Sakin, **Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu**, s.172.

³⁷³ BOA. A.MKT.MVL 19/70

³⁷⁴ BOA. A. MKT. 232/91

³⁷⁵ Veysel Usta- Mehmet Okur, "Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme", HistoryStudies, Sayı: 1, 2009, s. 37-43.

³⁷⁶ Bostan, **Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı**, s. 438.

nüfusun kaydı için ve Batum Sancağı'na tabi kasaba ve köylerdeki erlerin yani erkek nüfusunun belirlenmesi için memurlar tayin edilmiştir.³⁷⁷

II. Mahmut döneminde yapılan ilk nüfus sayımının halk arasında huzursuzluğa yol açmaması amacıyla dönemin şeyhülislamından fetva alınmış ve bu işi icra edecek olan görevlilerin halkın güvenini kazanmış ileri gelen kişilerden seçilmesine itina edilmiştir.³⁷⁸ Fakat bu dönemde gerek devletin Rusya devletiyle olan husumeti gerekse nüfus sayımı için görevlendirilen şahısların ehil kişiler olmayışı döneme ait net nüfus bilgisine ulaşılmasını engellemiştir.³⁷⁹ Bilindiği gibi Batum, bu dönemde oldukça önemli bir sahil kenti olmakla birlikte Tersane-i amire için, Batum'daki ahaliden asker alınmak için memur tayin edilmiş lakin ahali bu durumda huzursuzluk çıkardığı kaynaklarda mevcuttur.³⁸⁰ Aynı döneme ait yapılan nüfus sayımına göre Gönve ve Batum sahil köylerinin erkek nüfusu 7512 kişiden müteşekkildir.³⁸¹

Osmanlı Devletinde, yapılmaya başlanan bu nüfus sayımları daha geniş bir biçimde 1866 yılında yapılmaya başlanmış olup³⁸² 1869-1877 yılları arasındaki Trabzon Vilayet Salnamelerine bakıldığında gerek Batum Sancağının gerekse bağlı olduğu Trabzon Vilayetinin toplam nüfusları bellidir. 1871 Vilayet Salnamesine göre; Trabzon'da Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 haneden oluşmakla beraber nüfus olarak bakıldığında Katolik, 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden müteşekkildir. Batum Sancağında ise hane olarak Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerakis 183 ve İslam 38 tane olup nüfus sayısına bakıldığında Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerakis 429 kişi ve İslam 113 kişiden müteşekkildir.³⁸³

1872 Vilayet Salnamesine göre; Trabzon Vilayetindeki hane sayısına bakıldığında İslam 2624, Rum 967, Ermeni 435 ve Katolik 122 haneden oluşmakla birlikte vilayetin nüfus sayısına bakıldığında; İslam 6409 kişi, Rum 1630 kişi, Ermeni 1349

³⁷⁷ BOA.İ.DH.203/11641.

³⁷⁸ Murat Kaya, **1170 No'lu Göve, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirmesi** (Yüksek Lisans Tezi), RTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2013, s. 7.

³⁷⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğunda ilk Nüfus Sayımı 1831**, TC Başvekalet İstatistik Müdürlüğü, Ankara, 1943, s. 9.

³⁸⁰ BOA.İ DH. 203/11641

³⁸¹ Kaya, **1170 Nolu Göve, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defteri'nin Değerlendirmesi**, s. 9.

³⁸² Çimen, "Sayım, Kayıt düzeni ve Teşkilatlanma açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", s. 197.

³⁸³ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871 Cilt 3**, s. 199-201.

ve Katolik 414 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında İslam 38, Çerakis 183, Rum 18, Ermeni 4 ve Katolik 3 tanedir. Batum Sancağı'nın nüfus sayısına bakıldığında ise İslam 113 kişi, Çerakis 429 kişi, Rum 41 kişi, Ermeni 17 kişi ve Katolik 4 kişiden müteşekkildir.³⁸⁴

1873 Vilayet Salnamesi'ne göre, Trabzon Vilayeti'nde hane sayısına bakıldığında Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 hane bulunmakta olup vilayetteki Nüfus sayısına bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerakis 183 ve İslam 38 hanedir. Sancağın nüfusuna bakıldığında ise gayrimüslim ahali Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerakis 429'dan müteşekkil olup Müslüman sayısı 113 kişiden oluşmaktadır.³⁸⁵

1874 Vilayet Salnamesi'ne göre, Trabzon Vilayeti'ndeki hane sayısına bakıldığında gayrimüslim ahaliye ait sayısı Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 müteşekkil olup Müslüman ahaliye ait hane sayısı 2624 bulunmaktadır ayrıca vilayetin nüfusuna bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden oluşmaktadır. Batum Sancağı'ndaki hane sayılarına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Rum 18, Çerakis 183 ve İslam 38 haneden oluşmaktadır. Sancağın nüfusuna bakıldığında ise Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerakis 429 kişi ve İslam 113 kişiden müteşekkildir.³⁸⁶

1875 Vilayet Salnamesine göre, vilayetteki hane sayısına bakıldığında Katolik 122, Ermeni 435, Rum 967 ve İslam 2624 haneden oluşmakta ayrıca Vilayetteki nüfus sayısına bakıldığında Katolik 414 kişi, Ermeni 1349 kişi, Rum 1630 kişi ve İslam 6409 kişiden müteşekkildir. Batum Sancağındaki hane sayısına bakıldığında Katolik 3, Ermeni 4, Çerakis 183 ve İslam 23 haneden oluşmakta ayrıca sancaktaki nüfus sayısına bakıldığında Katolik 4 kişi, Ermeni 17 kişi, Rum 41 kişi, Çerakis 429 ve İslam 113 kişiden oluşmaktadır.³⁸⁷

³⁸⁴ Trabzon Vilayet Salnamesi 1872, Cilt: 4, s. 199-201.

³⁸⁵ Trabzon Vilayet Salnamesi 1873, Cilt: 5, s. 175-177.

³⁸⁶ Trabzon Vilayet Salnamesi 1874, Cilt: 6, s. 181-183.

³⁸⁷ Trabzon Vilayet Salnamesi 1875, Cilt: 7, s. 257-259.

3.2. GÖÇ HAREKETLERİ VE İSKAN ÇALIŞMALARI

Göç, belirli bir insan topluluğunun bulundukları bölgeden siyasi, sosyal, dini veya ekonomik sebeplerden mütevellit geçici veyahut da daimi olmak kaydıyla hicret etme girişimidir. Göçler bulundukları bölgenin bağlı olduğu devlet sınırlarının içerisinde olabildiği gibi devlet sınırlarının da dışında olması mümkündür³⁸⁸

Osmanlı Devleti, sınırlarının genişlemesiyle zaman içerisinde çıkar çatışmaları sebebiyle başta Rusya olmak üzere birçok devletle anlaşmazlıklar yaşamış ve netice itibariyle savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaşların neticesinde yapılan antlaşmalar gereği birtakım yerler Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmış ve karşılıklı olarak göçler meydana gelmiştir.³⁸⁹ 18. Yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin eski gücünü koruyamaması ve Rusya ile yapılan savaş sonrasında Kırım işgal edilmiş olması bölge halkını sıkıntıya sokmuştur. Rusya, Kırım'ı ele geçirdikten sonra bölgedeki Müslüman halk Anadolu topraklarına göç etmek durumunda kalmıştır. Bu göç Osmanlı Devleti sınırlarına gerçekleştirilen ilk büyük göç dalgasıdır.³⁹⁰

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında çeşitli sebeplerden dolayı savaşlar meydana gelmiş ve savaşların doğal sonucu olan antlaşmalar yapılmıştır. Yapılan savaşlar ve antlaşmalardan her zamanki gibi nasibini her iki tarafın ahalisi almıştır. 1829 yılında yapılan Edirne Antlaşması sonucunda, Osmanlı Devleti'ne ait topraklara göçler olmuştur. Göçlerin artması sonucu göç eden ahalinin iskan ve iâşe ihtiyaçlarını karşılayabilmek maksadıyla Muhacir komisyonu kurulmuştur.³⁹¹ 93 Harbi'nden evvel yapılan nüfus sayımına bakıldığında Batum'daki mevcut nüfus 15.000 kadardır lakin 93 Harbi'nden sonra bilhassa Müslim ahalinin Osmanlı topraklarına göçü neticesinde mevcut nüfus yaklaşık 8.000'e kadar inmiştir. Bu da bölgedeki halkın yarıya yakınının Müslüman ahaliden oluştuğunu göstermektedir. 93 Harbi'nden sonra Batum'dan gelen göçmenlerin çoğu Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmiştir.³⁹²

³⁸⁸ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s. 1-2.

³⁸⁹ Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 31, Güz 2011, s. 18.

³⁹⁰ Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara, 1991, s. 44.

³⁹¹ Arslan, **Batum Göçmenleri (1914-1930)**, s. 43-44.

³⁹² Arslan, **Batum Göçmenleri (1914-1930)**, s. 44.

3.2.1. Batum’a Gelen Göçmenlere Yardım Faaliyetleri

Osmanlı Devleti’nin sosyal hayatını etkileyen unsurlardan biri de nüfus oranlarının değişmesidir ve bu değişimdeki en önemli etkenlerden biri de şüphesiz göçlerdir. Kafkasya’dan Anadolu’ya yapılan göç akını 19. yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmektedir. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda başta Rusya olmak üzere birçok devletle sıkıntı yaşamış ve yapılan savaşların ve ağır yenilgilerin neticesinde yapılan antlaşmaların maddeleri gereğince göç faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu dönemde Kafkasya’dan başlayan göçler genel olarak Doğu Karadeniz güzergahından Anadolu topraklarında yer alan Batum ve Kars şehirlerinden geçerek girişler gerçekleştirilmiş olup, mevsim şartlarının oldukça ağır geçmesinden dolayı göçmen halkın Osmanlı Devleti’nin sınırlarına yapmış oldukları göç esnasında bir sürü olumsuzluk ve hayatları kaybetme gibi ağır bir süreç yaşadıkları bilinmektedir. Bu göçler Osmanlı Devleti’ni bir hayli güç duruma sokmuş, akın eden göçmenler Trabzon, Batum, Sinop başta olmak üzere birçok Karadeniz sahil kentine sığınmak durumunda kalmıştır.³⁹³ Kırım harbinden sonra, Anadolu toprakları istikametinde gerçekleşen göçler çoğunlukla deniz yolu aracılığıyla sağlanmış olup kullanılan güzergâhlardan biri Karadeniz’deki en önemli limanlardan biri olan Batum limanıdır.³⁹⁴

93 Harbinden sonra, Batum’un Rusya’ya bırakılması neticesinde Batum’daki Müslüman ahalinin Osmanlı topraklarına göç ettikleri bilinmektedir. Bu göçler deniz yolu aracılığıyla gerçekleştirilmiş olup Batum limanı ile Trabzon limanı arasında yapılmıştır. Bu dönemde muhacirlerin taşınabilmesi için dönemin mevcut vapur sayıları yetersiz kaldığından sayılarının çoğaltıldığı bilinmektedir.³⁹⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti idaresi altındaki halkın eğitimi ile yakından alakadar olduğu gibi bu dönemde kendi topraklarına yapılan Kafkas göçleri esnasında göçmenlerin yerleştirildiği bölgelerden biri olan Batum’da bu göçmenler için yeni yerleşim alanları oluşturulurken okul yaşı gelen göçmen çocuklar için hocalar tayin etmiştir ve kitap gönderilmiş ayrıca yine burada oluşturulan sosyal yapıların geliri maddi durumu iyi olan ahaliden tahsil edilmiştir.³⁹⁶

³⁹³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 87-89.

³⁹⁴ Güneş, *Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskanı ve Karşılaşılan sorunlar (1861-1895)*, s. 424.

³⁹⁵ Zehra Arslan, *Batum Göçmenleri (1914-1930)*, Bilig, S.71, Güz 2014, s. 43-44.

³⁹⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 176-177.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA BATUM'DA SOSYAL HAYAT

4.1. SOSYAL DURUM

Anadolu'nun fethinden sonra, hızlı bir şekilde Türkleştirme politikasından Batum, Araca bölgesi de nasibini almış bunda ise en önemli katkıyı Kıpçak Türkleri sağlamıştır. Bu durumun gerçekleşmesinde ise Oğuzlara karşı Gürcülerin Kıpçaklara sığınması neden olmuştur. Zaten dönemin en önemli Gürcü Kraliçesi döneminde Batum en parlak döneminde yaşamış olup Gürcü Kraliçesi Tamara Kıpçak soyundan gelmektedir.³⁹⁷ Ayrıca Oğuzlara bağlı bir boy olan Çepni Türkleri, Karadeniz'in Türkleşmesinde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Türkistan'dan başlayan göç hareketiyle birlikte Çepniler İran ve Doğu Karadeniz istikametinde Anadolu'ya ulaşmış ve geçtikleri bölgeleri Türkleştirmeye çalışmışlardır. Bu göç takriben 9. yüzyıla tekabül etmektedir.³⁹⁸

Osmanlı Devleti, kurulduğu ilk günden itibaren idaresi altında aldığı halkı dil, din, ırk ve mezhep ayrımı yapmaksızın hoşgörü ve adalet ile yönettiği bilinmektedir. Buna en güzel örnek Osman Bey zamanında farklı ırklara mensup iki ahalinin arasında yaşanan hadisede Müslüman zat'ın haksız olduğunu kabul ederek gayrimüslimin hakkını iade ettiği'dir.³⁹⁹ Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren devletin temel prensibi olarak benimsediği düşünce padişahlık yetkisinin Allah tarafından kendilerine bahşedilmiş olduğu ve himayesine nasip edilen bölgelerdeki ahalinin hangi ırka ya da mezhebe mensup olursa olsun Allah'ın kendilerine emanet ettiği kullar olarak görmek vardır. Devletin başına geçen bütün padişahlar himayesi altındaki ahalinin refahını sağlamayı birinci görev olarak saymıştır.⁴⁰⁰

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden yıkılışa kadar ki süreç içerisinde kendisine tâbi olan tebaaya dil, din, ırk, mezhep ayrımı gözetmeksizin herkese eşit şekilde hoşgörü politikasını uygulamıştır. Bunun en büyük kanıtı Tanzimat ve Islahat fermanlarında

³⁹⁷ Kafalı, **Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi**, s. 184.

³⁹⁸ M.Hanefi Bostan, "*Anadolu'da Çepni İskânı*", **Türkler**, Cilt: 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 299.

³⁹⁹ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, Risale Basın, İstanbul, 1996, s. 27.

⁴⁰⁰ Mehmet İspirli, **Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi Cilt:1**, Zaman Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 139.

gayr-i müslem tebaaya tanın haklardır. Devletin bu politikası neticesinde halk arasında Müslüman ve gayr-i Müslimlerin ekonomik, sosyal ve hatta dini bakımdan birbirlerine hoşgörölü ve zaman zaman destekçi bir davranış sergiledikleri bilinmektedir.⁴⁰¹

19. yüzyıla gelindiğinde, her alanda olduğu gibi sosyal alanda da birtakım yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, halkın refahı ve huzuru için temel ihtiyaçlarını mümkün mertebe eksikliklerini giderme yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti, sınırları dâhilinde bulunan halkı dil, dini ırk ya da mezhep ayrımı yapmaksızın hepsinin hayatlarını idame ettirebilmeleri için elindeki imkânları kullanmıştır. Tanzimat dönemine kadar ki süreç içerisinde maddi olanakları kısıtlı olan halkın ihtiyaçları vakıflar tarafından tedarik edilirdi. Tanzimat döneminden itibaren ise maddi olanakları yetersiz olan halkın ihtiyaçlarını karşılayabilmek maksadıyla komisyonlar kurularak muhtaç maaşı uygulaması getirilmiştir.⁴⁰²

Osmanlı Devleti, hemen her alandaki yapmaya çalıştığı yeniliklerin etkilerini Batum sancağında görmek mümkündür. 19. yüzyıl'a ait Vilayet Salnamelerinde bakıldığında Batum Sancağındaki kurulan hizmethaneler hakkında teferruatlı bilgilere ulaşılmaktadır. Ayrıca yine bu dönemde yapılan yeniliklerden bir diğeri Devlet-i Aliye'nin kadrosundaki devlet adamlarının giyim kuşamları alanındadır. Geleneksel kıyafetlerden vazgeçilerek çağa ayak uydurma babında Avrupa giyim tarzı benimsenerek devlet adamlarının kullandıkları şaşalı kavukların yerini fes almış, kumaş pantolon giyme zorunluluğu getirilmiş lakin giyim kuşam zorunluluğuna halk dahil edilmemiş aksine halk geleneksel kıyafetlerini giymeye devam etmiştir. Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nde pek görölmeyen fakat Avrupalıların adet haline getirdikleri doğum günü kutlanma uygulaması Osmanlı Devleti'nde de yapılmasına izin verilmiştir.⁴⁰³

19. yüzyılın ilk yarısına ait Trabzon Vilayeti şer'ie sicil defterlerine bakıldığında; evlenme, tereke olarak bilinen ölen kişinin mal ve mülk taksim konusu, vekâlet vakıf

⁴⁰¹ Hakan Demir, **2023 No'lu Trabzon Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili**, Samsun, 2008, s. 373-374.

⁴⁰² Mehmet Ali Düzgün, **Sultan II. Abdülhamit Döneminde Muhtacin Maaşı Uygulaması**, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2009, s. 10.

⁴⁰³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, V.Cilt, s.156-158. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1871**, Cilt: 3, s. 155.

kayıtları, mal mülk kayıtları ve bu kayıtların neticesinde taraflar arasında çıkan birtakım sorunların olduğu ve bu hususlar hakkında geniş bilgilerin olduğu bilinmektedir. Tereke olarak adlandırılan konu ölen bir şahsın mal ve mülkünün yasalara uygun olarak mirasçılar arasında eşit olarak bölüştürülmesi, eğer mirasçılar bulunamadıysa mahkeme masraflarından arta kalan malın devlet hazinesine kalmaktadır. Defterde dikkat çeken bir husus evlilik akitleridir ki bu akitlerde evlenecek erkeğin yaşadığı mahallenin ismi, evleneceği eşinin adı ve vekillerin şahitliği neticesinde evlendiği ve evlendikleri tarih yer almaktadır.⁴⁰⁴

4.2. BATUM'DAKİ SOSYAL GRUPLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Trabzon'un, Osmanlı Devleti tarafından fethi sonrasında bölgeye uygulanan Türkleştirme ve İslamlaştırma politikası neticesinde Trabzon ve çevresine yerleştirilen Türk ve Müslüman ahali ile bölge de var olan gayrimüslim tebaanın sosyal ve ekonomik ilişkileri gün geçtikçe olumlu yönde artış göstermiştir. Fetihden sonra gayr-i müslim tebaaya askeri ve idari alanlarda görevler verilmiş ve bu sayede zaman geçtikçe Türk ve Müslüman tebaa ile aralarındaki her anlamdaki ilişki olumlu yönde bil yol izlemiştir. Hatta iki tebaa arasındaki olumlu yönde ilerleyen ilişki neticesinde Müslümanlığı seçtiği görülmüştür.

Fetihden yaklaşık yüz yıl sonrası incelendiğinde her iki tebaanın demografik ve sosyal alanda oldukça kaynaştığı hatta mahallelerin müslim ya da gayr-ı müslim diye ayrılmadığını aksine mahallelerin karma olduğu görülmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin temelindeki hoşgörü politikasının, yargı alanındaki en güzel örneği gayr-i müslim tebaanın bir konudaki sıkıntısını Osmanlı Devleti, himayesindeki zımmî statüsündeki gayr-i müslim tebaaya her alanda olduğu gibi dini ve hukuki alanlarda düzenleme yapabilme hakkını tanımasına rağmen bazı hususlar (arazi-mülk kaydı veyahut ceza davası) haricinde kadıya gelme zorunluluğu olmamasına rağmen gayr-i müslim halk kendi dini liderlerinin karşı çıkmalarını göze alarak birçok konuda kadı mahkemelerini tercih etmişlerdir. Müslim - gayr-i müslim tebaanın arasındaki sosyal ilişkilerin bir kolu olan ibadet ve din özgürlüğüne bakılacak olunursa gayr-i müslim tebaanın rahatça kilise vb. dini ibadet mekânlarına rahatça giderek dinlerinin

⁴⁰⁴ Oktay Karaman, "Şer'iyye Sicillerinin Önemi ve Hicrî 1253-1256(M.1837-1840) Tarihli Trabzon Şer'iyye Sicili Defteri", Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s. 295-297.

gerektirdiği gibi özgürce ibadet ettikleri görülmektedir. Bu durumdan hiçbir rahatsızlığı olmayan Müslüman halk yeri geldikçe bazı kiliselerin onarımında katkıda bulundukları bilinmektedir. Batum Sancağındaki nüfus açısından oranlara bakıldığında çoğunluğun genel itibarıyla Müslüman ahaliye ait olduğu bilinmekle beraber bu dönemde Batum sancağında birçok caminin de inşa edildiği vesikalarda ayrıntılı şekilde yer verilmiştir.⁴⁰⁵

İki toplum arasındaki sosyal bağ unsurlarından bir diğeri de evlilik müessesesidir. Çok fazla olmamakla birlikte iki tebaa arasında zaman zaman evliliklerle bağ kurulduğu görülmüştür. 18.yüzyıla gelindiğinde, yukarıda sayılan birçok alanda olumlu yöndeki artışın daha da yukarı seviyelere çıktığı görülmektedir. Gayr-i müslim tebaa ile Müslüman tebaa arasındaki herhangi bir konuda çıkan anlaşmazlık neticesinde mahkemeye başvurulduğunda gayr-i müslim tebaanın veyahüt Müslüman tebaanın birbirlerinin ifadelerinden yararlandıkları ve mahkemede her iki tarafa da eşit davranılarak olumlu ya da olumsuz karar verilmekteydi. Yani gayr-i müslim tebaa davasında haklı ise ve kadı mahkemesine başvurduysa kadı başvuran tebaanın dini veya etnik kökenine bakmadan adil bir şekilde karar vererek gayr-i müslim tebaayı haklı görmekteydi.⁴⁰⁶

Rize ve Batum'a ait şer'îye sicilleri incelendiğinde, iki şehir arasında sıkı bir bağın olduğu görülmektedir. Batum, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra aslen Rizeli olan birçok ahali Batum'da yaşamıştır. Bunun sebebi ise Batum'un ticari manada önemli bir yere sahip oluşudur. Kezâ aslen Batumlu olup hayatını Karadeniz'in öte yakasında bulun Rize'de idame ettiren ahaliyi de görmek mümkündür.⁴⁰⁷ 16. , 17. ve 18. yüzyıllarda Karadeniz ve boğazlar ile ilgili birtakım savaşlar ve antlaşmalar yapılmış ve neticede 19. yüzyılın başında bazı Avrupa ülkelerine Karadeniz'de ticaret hakkı tanınmış bu durumdan istifade etmeye çalışan Rusya'nın gayr-i müslim halkı türlü bahanelerle kışkırtması Osmanlı'nın Karadeniz ve boğazlardaki hâkimiyetini tehlikeye düşürmeye başlamıştır.⁴⁰⁸ Trabzon'daki

⁴⁰⁵ BOA. HAT. 52/1589

⁴⁰⁶ Kemal Çiçek, "Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s. 235-243.

⁴⁰⁷ Nebi Gümüş, "Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi, Sayı : 1 (2012), s. 65-67.

⁴⁰⁸ Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", OTAM, Sayı:23, Bahar 2008, Ankara, s. 55.

gayr-i müslim ve Müslüman tebaa arasında 16. ve 17. yüzyıllarda görülen ekonomik ilişkiler oldukça yoğundur. İki tebaa arasında borç alıp verme yoluyla birbirlerine yardımcı olduğu kayıtlarda mevcut olup daha çok Müslüman ahalinin borç verdiği görülmektedir.⁴⁰⁹

4.3. SOSYAL HAYATI ETKİLEYEN OLAYLAR

4.3.1. Asayiş Olayları

Osmanlı Devleti, sınırların dahil ettiği bütün bölgelerde halk arasında hiçbir ayrım gözetmeksizin adilane bir şekilde yönetmeyi amaçlamıştır. Bunun sebebi ise himayesindeki halkın Allah tarafından kendine emaneten verildiğine inanmaktadır. Osmanlı halkı, farklı dinlere ve mezheplere inanan kişilerin bir araya gelmesiyle oluşmuş bir toplumdur.⁴¹⁰ Osmanlı Devleti, himayesi altına aldığı bölgelerde yaşayan halkın refah ve huzurunu korumak için birtakım önlemler aldığı bilinmektedir. Bu önemlerden biri diyet usulüdür. Bu usule göre; herhangi bir kaza, yaralama veya öldürme ile sonuçlanan davalarda mağdur olan tarafa ödene kan parası altındaki ödenektir. Bu sayede hem bu tür vakaların önüne geçilmeye çalışılmış hem de karşı tarafın hakkına kavuşması sağlanmıştır.⁴¹¹

Ayrıca Osmanlı Devleti, himayesi altına aldığı bölgelerdeki mevcut halkın refahını sağlamak başlıca görevlerinden saymış, bölgeye atadığı yöneticilerin bölge halkının huzurunu kaçırarak en ufak bir huzursuzluğunda cezalandırılmasını emrettiği bilinmektedir. Nitekim 1593 yılında Batum Sancağına mutasarrıf olarak gönderilen Cafer Paşa'nın oğlu Osman Bey bu dönemde halkın huzurunu kaçırmaya yönelik bazı uygunsuzluklarda bulunmakla kalmayıp bölge ahalisinden bir şahsın evine zorla girerek gasp etmesi üzerine Batum Sancağının bağlı olduğu Trabzon Beylerbeyine ve Trabzon kadısına emrul ferman gönderilerek durumun icabına bakılması emredilmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁹ Çiçek, "Şer'îye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", s. 240.

⁴¹⁰ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 81-82.

⁴¹¹ Eyyub Şimşek, *Şer'îye Sicillerine Göre 18. Yüzyılın Başlarında Trabzon'da Yaralama ve Cinayet Vakaları*, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sayı: 15, Trabzon, Güz 2013, s. 13.

⁴¹² Mümin Yıldıztaş, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*, Kültür ve Sanat Basımevi, İstanbul, 2012, s. 119.

Osmanlı Devleti’nde, halkın huzurunu bozan ve ortam asayiş nizamını etkileyen bir diğer husus esir ticareti olmuştur. Osmanlı Devleti konum itibarıyla denizlerle çevrili bir konumu sahip oluşu bu durumun yaşanmasındaki etkenlerdendir. Esir alınması, Osmanlı Devleti’nde klasik dönemde de var olan bir durumdur ancak alınan esirler Türk ve Müslüman kültürüyle yetiştirilerek devletin önemli kademelerinde görevlere getirilmekteydi. Bunun en güzel örneği devşirme sistemidir.⁴¹³

Lakin 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, sınırlarında bulunan özellikle Batum Sancağı sınırları dahilindeki Batum limanına gelen yabancı gemiler aracılığıyla eşit ticareti yapılmakta olup Devlet-i Aliyye duruma el koymuştur. 1850-1854 yılları arasında Batum limanına gelen yabancı gemilerin yapmış olduğu özellikle Gürcistan bölgesinde oldukça yoğun olan esir ticaretinin engellenmesi için dönemin Trabzon valisi ve hariciye kumandanına gönderilen emirnamede esir alım satımının durdurulması ve bu süreç içerisinde Batum limanına gelen ticaret vapurlarının sınırlandırılması emredilmiştir.⁴¹⁴

19. yüzyılda, sosyal hayatta huzuru bozan hususlar arasında kanun kaçaklarının faaliyetleri yer almaktadır. Bilhassa 1851 yılında Batum Sancağında halkın huzurunu bozmaya yönelik bazı uygunsuzlukların yaşanması üzerine durum ilgili mercilere bildirilmiştir. Osmanlı Devleti, himayesindeki bölgelerde halkın huzur ve refahını korumak için bölgelerin idari ve askeri amirlerine emirnameler yollamış ve bu sayede asayiş sağlanabilmeyi amaçlamıştır. 1848 yılında Batum’da meydana gelen halkın huzurunu bozan olaylardan mütevellit önlem alınması için dönemin kaymakamına gerekenin yapılması için tebligat gönderilmiştir. Yine bu sene içerisinde Batum Sancağında yaşanan isyan ve muhalefetlerin yaşanmasına binaen Trabzon valisine gerekenlerin yapılmasına dair emirname gönderilmiştir.⁴¹⁵

II. Mahmut döneminde, halkın bütün ihtiyaçlarının düzgün karşılanması ve asayişin sağlanabilmesi amacıyla bölge imamı, muhtarı, halkı birbirlerine kefil edilerek kefalet yoluyla bölgenin huzuru sağlanmaktaydı. Başka bölgede ikamet eden bir kişinin keyfi olarak başka bir yere gidebilmesi için mürur tezkeresi olmak

⁴¹³ Öztürk, 14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat, s. 176.

⁴¹⁴ BOA.A.}MKT.MHM.37/2; BOA.A.}MKT.UM. 173/82; BOA.HR.MKT. 102/25

⁴¹⁵ BOA.MVL.237/62; BOA.A.}MKT.221/28;A.}MKT.218/52

zorundaydı. Bunu kontrolünden bölge muhtarı mükelleftir. Çünkü muhtar bölgenin huzurunu sağlamak zorundaydı.⁴¹⁶

4.3.2. Eşkiyalık Olayları

Osmanlı Devleti'nin siyasi alanda yaşadığı birtakım sıkıntılar ve bu sıkıntıların sonucunda yapılan antlaşmalar neticesinde devlet sınırlarının değişmesi sonucunda sınırlarının dışında kalan Osmanlı halkı, bir süre sonra Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalmış ve göç esnasında geçtikleri güzergahlardaki yerleşik halkın zaman zaman huzurunu kaçıran olaylar meydana gelmiştir. Bilhassa 19. yüzyılda Kafkasya'dan göçüp Osmanlı topraklarına gelen göçmenlerin her ne kadar hiçbir ihtiyacı bu göçe zorunlu hale getiren Rusya tarafından sağlanmamışsa da Osmanlı Devleti kendine sığınan Kafkas halkının hayatlarını idame ettirmeleri ve güvenlikleri için birtakım çalışmalar yapmış, onları geçimlerini sağlayabilecekleri bölgelere sevk etmiş ve bu hususta yapılacak çalışmaların istikrarlı bir şekilde yürütülmesi için Nusret paşa görevlendirilmiştir. Fakat bu göçmenler arasında bazı kimselerin ilk Osmanlı Devleti topraklarına gelirken geçtikleri bölgelerde yerleşik halkın huzurunu bozduğu kayıtlarda mevcuttur.⁴¹⁷

Karadeniz ve bilhassa Trabzon'un, coğrafik olarak incelendiğinde eşkiyalık faaliyetlerinin uzun süre yapılamayacağı görülmektedir. Kıyı şeritte devlet otoritesinin ciddi oranda hissedilmekle beraber iç kesimlerde yaşayan ve devlete daimi bir bağlılık gösteren göçebe halk eşkıyaları burada barındırmağı ve ayrıca iklimsel olarak sert bir havaya sahip olan bölgenin eşkıyalığa uygun ortam sağlamayı Trabzon'daki bu faaliyetlerin uzun soluklu olmasını engellemiştir. "1863 Trabzon Sancağı Eşkiyası: Trabzon Sancağı ve buraya bağlı kazalarda kur'a firarisi ve kanun kaçaklarının birleşerek 1862 yılından beri eşkiyalık yaptıkları Meclis-i Vâlâ'ya bildirilmiş ve eşkiyanın takibatı işi için görevlendirilecek özel bir birlik için izin ve masraflarının da Maliye Nezareti'nce karşılanması talep edilmiştir. Halkın güvenliği ve emniyetinin öncelikli olduğu Meclis-i Vâlâ'da vurgulanmış ve eşkiyanın takibi için iki buçuk ay zarfında özel görevle eşkıya takibine görevlendirilecek zabtiye erlerine aylık 8.000 kuruşu aşan maaş verilmesi kararlaştırılmıştır. Trabzon

⁴¹⁶ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, TTK Yayınları, 2013, s. 39.

⁴¹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, s. 147.

*Sancağı'nda eşkıyanın takib işi için toplam 20.000 kuruşluk masrafta bulunulmuştur.*⁴¹⁸

Batum Sancağındaki eşkıya adı verilen kanun kaçaklarına karşın yapılan ummalı çalışmalardan Ahmet paşa mükellef tutulmuş olup Ahmet paşanın emrindeki askerlerin böge huzurunu kaçıran kanun kaçakları yakalanmış ve durum hakkında Trabzon Vilayet Valisi'ne durum izah edilmiştir.⁴¹⁹ Kanun kaçaklarının halkın huzurunu bozduğu yetmezmiş gibi bir de halk göçebe aşiretlerin saldırısına maruz kalmakta idi. Kendilerine tahsis edilen yolu kullanmaktan ziyade yerleşik halkın yaşadığı toprakları kendilerine yol tutan göçebe aşiretler halkın ekinlerine mallarına zarar verdikleri gibi birde namuslarına hanel getirerek zorla kız kaçırdıkları bilinmektedir.⁴²⁰

⁴¹⁸ Mehmet Yavuz Erler, “**Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869)**”, AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 30, Ankara, 1997, s. 84.

⁴¹⁹ BOA.HAT.1233/48014

⁴²⁰ Musa Çadırcı, “**Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**”, Ankara, İmge Yayınevi, Temmuz 2007, s. 140.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EKONOMİ VE TİCARİ FAALİYETLER

5.1. BATUM'DA TARIM

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden itibaren ekonomisinin dayandığı temel esaslardan en önemlisi tarım olmuştur. Gerek ordunun ihtiyaçları gerek devletin himayesinde çalışan memurların maaşlarının ve gerekse bölgenin temel ihtiyaçlarının karşılanması topraktan elde edilen gelir ve birtakım vergilerle sağlanmaktaydı. Devlet, 19. yüzyıla geldiğinde ortadaki çizilen tablo hiçte iç açıcı olmamakla birlikte devletin bu dönemde kaybettiği toprak hem tarım gelirlerinin elden çıkmasına sebep olmuş hem de bazı bölgelerden İstanbul'a ciddi bir göç başlamıştır.⁴²¹

Ayrıca Batum Şehri'nin gelirleri arasında, bölgenin MÖ. 'ye dayanan dönemde Çoruh havzası civarında Bronz maden yatağı bulunmakta olup şehir ekonomisine katkı sağlayan diğer maddi kazançlar arasında keten dokumacılığı, Maçaleha adı verilen ve hammaddesi taş olan silah üretimi, çömlek yapımı, mandalina vb. turunçgiller üreticiliği ve tütün üretimi yer almaktadır.⁴²²

5.1.1. Üretilen Tarım Ürünleri

Osmanlı Devleti, sınırları içerisinde bulunan Karadeniz ve öte yakasında bulunan bölgeler coğrafi konumları itibariyle yetiştirilen ürün bakımından oldukça zengindir. Osmanlı Devleti, bilindiği gibi bir tarım ülkesidir ve devlet gelirlerinin en önemli bölümünü tarımdan sağlamaktadır. Tarımdan elde edilen gelir ile askeri ihtiyaçlar karşılanmaktadır. Diğer yandan Karadeniz bölgesinde bulunan ormanlık alanlar vergilendirme sisteminin dışında tutulmaktadır. Karadeniz bölgesindeki ekilen topraklar yer yer yoğunluk bakımından farklılık arz etmektedir. Bu da Karadeniz'in iklimsel ve coğrafi yapısıyla ilişkilidir. 1400'lü ve 1500'lü yıllarda Trabzon ve Trabzon'a bağlı yerlerde yetiştirilen ürünler arasında arpa, darı, pirinç, üzüm, ceviz, buğday, mercimek, incir, nohut gibi ürünler vardır. 16. Yüzyıla gelindiğinde ise

⁴²¹ Tokgöz, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi**, s. 160.

⁴²² Otar Miminoşvili, **Gürcistan'da Etnografik Yolculuk**, Çeviren: Hacer Özkan, Berdan Matbaası, İstanbul, 1999, s. 109-110.

Trabzon ve Doğu Karadeniz’de, tütün yetiştirilmekle beraber,⁴²³ genel olarak önemli bir liman kenti olan Batum şehrinin de diğer Doğu Karadeniz şehirleri gibi en önemli gelir kaynağı petrol, çay ve mısırdır.⁴²⁴ 19. Yüzyıl Trabzon Vilayet Salnameleri incelendiğinde Batum Sancağına ait bölgede bulunan tarım arazileri şu şekildedir; 1875 yılına Batum’da toplamda 14 mera bulunmakta ve 4065 tane tarla bulunmaktadır. 1876 yılında 1200 adet tarla ,23 adet çayır ve 64 tane otlak bulunmaktadır.⁴²⁵

5.1.2. Meyve ve Sebze Üretimi

Osmanlı Devleti, coğrafi konum itibariyle oldukça geniş bir alana sahip olduğundan özellikle Karadeniz’in doğu kesimi ve Batum civarında bağcılık ve meyve üretimi oldukça gelişmiştir. Karadeniz bölgesinin konum itibariyle bol yağış alan bir bölge oluşu yetiştirilen ürünlerin çeşitliliğini etkilemektedir. Doğu Karadeniz ve Batum bölgesinde genellikle üzüm, fındık, çay, elma, incir, kavun , karpuz, salatalık, domates gibi ürünler yetiştirilmektedir. 19. yüzyılda Batum Sancağına tabi bölgelerdeki yetiştirilen ürünlere bakıldığında en çok coğrafi konum itibariyle denize yakın yerlerde çay ve fındık yetiştirilmekte olup içeri kesimlere doğru çeşitli sebze ve meyveler yetişmektedir.⁴²⁶

5.2. ORMANCILIK

Batum Şehri’nde, Karadeniz bölgesinin yağışın merkezi olmasından oldukça faydalanan bir şehirdir. Bölgede hemen hemen her çeşit ağaca rastlamak mümkündür. Örnek vermek gerekirse; kestane ağacı, kızılâğaç, köknar ağacı, ıhlamur ağacı vb. Batum coğrafi konumu ve stratejik öneminin ziyadesinde birde ağaç işlemeciliği ile farklı bir öneme sahiptir. Ayrıca Batum Şehri’nin Karadeniz’e kıyısı olması hasebiyle balıkçılığın yaygın olmasının yanı sıra ormanlık alanının fazla olması ve dağlık engebeli arazinin fazla oluşu avcılık sanatının yaygınlaşmasında büyük etkindir. Nitekim bölgenin geçim kaynaklarının bir

⁴²³ Necmettin Aygün,” XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt: 5, Sayı:17 Bahar 2008, s. 99-101.

⁴²⁴ Sami Öngör, **Coğrafya Sözlüğü**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, s. 86.

⁴²⁵ **Trabzon Vilayet Salnamesi 1875**, Cilt: 7, s. 267. ; **Trabzon Vilayet Salnamesi 1876**, Cilt: 8, s. 265.

⁴²⁶ Aygün,” XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Yapı”, **Karadeniz Araştırmaları**, s. 99-101.

bölümünü oluşturan hayvancılıktır bilhassa Kurakina adı verilen kuş türünün ve geyik, ceylan, domuz gibi av hayvanlarına da ev sahipliği etmektedir.⁴²⁷ Vilayet salnamelerinden elde edinilen bilgilere göre Batum civarında, farklı isimlerle anılan 2 adet orman bulunmakta ve ağaç türü olarak oldukça zengin bir bitki örtüsüne sahiptir.⁴²⁸ 1845 yılında Sefine-i Hümayun 'un inşası ve tamiratı için Batum'daki keresteler için Trabzon Valisine yazı gönderilmiş olduğu vesikalarda mevcuttur.⁴²⁹ 1871 salnamesine göre Batum kazasında Tiryal ve Batum adındaki ormanlardan kestane ve gürgen ağaçlarından kereste imal edilmektedir.⁴³⁰

5.3. HAYVANCILIK

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlı Trabzon Vilayetindeki gayr-ı müslimler daha çok ticaretle geçimlerini sağlar iken Müslüman ahali tarım ve hayvancılık ile hayatlarını idame ettirmekteydi.⁴³¹ Batum, bulunduğu coğrafi konum itibariyle dağlık ve ormanlık bir yer şekline sahiptir. Bu durum Batum coğrafyasında yetiştirilen hayvancılığı yakından ilgilendirmektedir. 19. yüzyıla ait Vilayet Salnamelerine bakıldığında Batum Sancağında yetiştirilen hayvanların oldukça çeşitli olduğu görülmektedir. Batum Şehri'nin Karadeniz'e kıyısı olması hasebiyle, balıkçılığın yaygın olmasının yanı sıra ormanlık alanının fazla olması ve dağlık engebeli arazinin fazla oluşu avcılık sanatının yaygınlaşmasında büyük etkindir. Nitekim bölgenin geçim kaynaklarının bir bölümünü oluşturan hayvancılıktır bilhassa Kurakina adı verilen kuş türünün yetiştirildiği bu coğrafyada aynı zamanda ormanların fazla olması münasebetiyle koyun, keçi, geyik, ceylan, domuz gibi av hayvanlarına da ev sahipliği etmektedir.⁴³²

5.4. TİCARET

Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu, devletin hem siyasi hem sosyal hem de ekonomik alanlarında etkili olmuştur. Osmanlı'nın hem karadan hem de denizden gelebilecek saldırılara karşı topraklarını genişletme yoluna giderek düşmanlarının saldırı seçeneklerini en aza indirmeye çalışmıştır. Nitekim Osmanlı'nın

⁴²⁷ Miminoşvili, *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk*, s. 104.

⁴²⁸ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1869*, Cilt: 1, s. 203.

⁴²⁹ BOA. C.BH 11014

⁴³⁰ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, Cilt: 3, s. 152.

⁴³¹ *Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, s. 381.

⁴³² Miminoşvili, *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk*, s. 104.

Karadeniz'e hakim olması Rusya'nın siyasi emellerine bir barikat gibi engel oluşunun neticesinde Rusya bazı beylikleri Osmanlı aleyhine kışkırtmaya çalışmış bu durum ise Osmanlı'nın ekonomisini, sosyal hayatını ve siyasi durumunu etkilemiştir. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethiyle başlayan Karadeniz istikametindeki seferler neticesinde Osmanlı ekonomisine önemli katkıda bulunan limanlar ve sahil kentleri ele geçirilmiştir. Özellikle, Fatih Sultan Mehmet döneminde ve 16. Yüzyılda Rusya ile devam eden ticari ilişkilerde ele geçirilen limanlar aracılığıyla dönemin en kaliteli kürkleri Osmanlı Devleti ithal olarak tedarik etmekteydi.⁴³³

1800'lü yıllara gelindiğinde Trabzon Şehri'nin kara ve deniz 'de birçok alanda ekonomik gelir elde ettiği bilinmektedir. Bilhassa bölgede keten bezi, mum ve balıkçılıkta gelişmiş bir vilayettir.⁴³⁴ Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarında Avrupalı devletler ile yaşadığı siyasi sorunlar devletin ekonomisini bir hayli etkilemekteydi. Nitekim Avrupa'da ekonomik alanda önemli gelişmeler yaşanmakta ve sanayi inkılâbı neticesinde ticarete daha hızlı üretim elde edilmekteydi. Buna karşın Osmanlı Devleti, bu dönemde hala eski usullerle ekonomisini ayakta tutmaya çalışıyordu. Avrupalı devletler arasında en çok İngiltere ile ticari münasebeti mevcut olan Osmanlı, ticaret yollarının yön değiştirmesi ile doğu ile olan ticaret canlılığını kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca diğer devletlere verilen ayrıcalıklar sayesinde Osmanlı ekonomisi olumsuz yönde etkilenmiştir.⁴³⁵

Bu dönemde Avrupa'daki gelişmelere kulak tıkayan Osmanlı Devleti, zamanla dışa bağımlı ekonomik süreç içine girmiştir. Öyle ki; bu dönemdeki Osmanlı Devleti himayesindeki Vilayetler iç ticaretten ziyade kendilerine en yakın dış ülkelerle ticaret ağını geliştirme yolunu seçmiştir. Dışarıya gönderilen gıda ve tarım ürünleri deniz yolu ile veyahut trenlerle ihraç edilmekle beraber iç ticaretin sağlanması ise devletin ticaret kervanlarının her anlamda güvenliğinin sağlanabildiği ölçüde gerçekleşebilmekteydi.⁴³⁶ Dönemin başında yabancı devletlere konsolosluk açabilme hakkının tanınmasıyla durumdan faydalanan Rusya Trabzon'da konsolosluk açmış

⁴³³ Tuncel, **Karadeniz**, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 24, s. 387.

⁴³⁴ Yolalıcı, "Maarif Salnamelerine Göre; Trabzon Vilayetin'de Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 442.

⁴³⁵ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 6-7.

⁴³⁶ Erdinç Tokgöz, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi**, I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu Bildiriler, Tokat, 2000, s.158.

ve Trabzon üzerinden Karadeniz'deki hem siyasi hem de ticari çıkarlarına ulaşmayı amaçlamıştır.

19.yüzyılın ilk yarısında, Trabzon limanından yapılan yük taşımacılığının en fazla Avusturya ve Rusya'ya yapıldığı bilinmekle beraber İngiltere için de Trabzon limanı oldukça önemli bir yere sahip olduğu da ayrıca bilinmektedir.⁴³⁷ Diğer yandan 1836'da ilk buharlı gemi İstanbul- Samsun-Trabzon güzergâhında kullanılmaya başlanınca Karadeniz kıyılarında yelkenli gemilerle hayatlarını idame ettirmeye çalışan bölge halkının kazancı bir anlamda baltalanmış oluyordu ayrıca bu dönemde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret antlaşması neticesinde Osmanlının tarım ürünlerindeki söz sahipliği kısıtlanmış bu durumdan Trabzon halkı da etkilenmiştir.⁴³⁸ 19. Yüzyılda, Osmanlı Devleti'ne bağlı Trabzon Vilayetindeki gayr-ı müslimler daha çok ticaretle geçimlerini sağlar iken Müslüman ahali tarım ve hayvancılık ile hayatlarını idame ettirmekteydi.⁴³⁹

Dönemin başında Karadeniz sahillerinden yiyecek ihtiyacını karşılamak için gelen gemiler İstanbul'daki limanlara demir atarak yüklerini indirirlerdi.⁴⁴⁰ Trabzon Vilayeti'nde bu dönemde önemli ekonomik gelirler arasında marangozluk, gemi ve sandal imalatı, mum yapımı, oldukça gelişmiştir. Trabzon limanından yurtdışına ve merkeze şarap, fındık ve tütün gitmekte; Doğu Anadolu'ya keten gönderilmekteydi. Ayrıca İran ile bu dönemde Erzurum aracılığıyla ticaret ağı sağlanmaktadır.⁴⁴¹ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Kırım Savaşı esnasında önemli ölçüde ekonomik sıkıntı yaşanmış buna binaen halktan toplanan yardımın büyük bir kısmı Batum Sancağındaki askeri karargâha gönderilmiştir.⁴⁴² Lazistan Sancağına bağlı Batum'da, halkın ekonomik uğraşları arasında 1871 Trabzon Vilayet Salnamesine göre siyah aba denilen kalın kumaşlar üretilmekte ayrıca bakırcılık ve kuyumculuk

⁴³⁷ Özhan Öztürk, **Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus**, Ankara, Genesis kitap, 2011, s. 597.

⁴³⁸ Erler, "Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869)", s.74.

⁴³⁹ Şeriyte Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili, s. 381

⁴⁴⁰ Aygün, "XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı", s. 57.

⁴⁴¹ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 365-366.

⁴⁴² Öztürk, **Antik Çağdan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus**, s. 599.

yapılmaktadır.⁴⁴³ Ayrıca Lazistan Sancağına bağlı Livana kasabası ile Batum arasında gidip gelen kayıklar ile ticaret sağlandığı bilinmektedir.⁴⁴⁴

Batum şehrinin ekonomik gelirleri incelendiğinde balıkçılığın yanı sıra petrol, tersane işletmeciliği, çeşitli alanlarda fabrikalar, imarethaneler de şehrin ekonomik gelişimi açısından oldukça önemlidir. Diğer yandan Karadeniz'e yakın olması hasebiyle çay yetiştiriciliği de oldukça yaygın bir ekonomik gelir kaynağıdır.⁴⁴⁵

5.5. VERGİLER

Osmanlı Devleti'nin asırlarca ayakta kalabilmesi ve üç kıtaya yayılabilmesinin ardında güçlü bir ordunun var oluşu yatmaktadır. Osmanlı, kurulduğu günden buyana ordunun talim ve terbiyesine iâşe ve diğer ihtiyaçlarına son derece önem vermiştir. Olağanüstü hal vergisi olarak bilinen arpa ve buğdaydan elde edilen Nüzul vergisi sefer yapılacak bölgelerden toplanmaktadır. Vergi sayesinde elde edilen arpalar savaşta kullanılacak olan hayvanların yem ihtiyacını karşılayabilmek maksadıyla kullanılmıştır. Nüzulden hariç hemen hemen aynı anlama gelen Sûrat vergisi de yine olağanüstü hal vergisi olarak alınan vergilerdendir. Alınan bu vergilerden elde edilen malların bir kısmı orduya teslim edilirken geri kalanı zahire ambarı adı verilen depolara gönderilirdi. Bu ambarlardan en önemlileri arasında Batum şehrinde bulunmaktaydı.⁴⁴⁶

17. yüzyıla gelindiğinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki Gönne Sancağı'na bağlı olan ve o dönemde Gönne kazası olarak kayıtlara geçen Batum kazası da içinde olmak üzere yapılan nüfus sayımları neticesinde avarız vergisi toplamda 844 haneden alınmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde sancağın himayesindeki ahalinin yarısından fazlası Müslüman ahaliden oluşmaktadır. Bu da dönemin vergilerinin çoğunluğunun Müslümanlardan toplandığını göstermektedir.⁴⁴⁷ Avarız; 19. Yüzyıla kadar olağanüstü hal durumlarında ekstra masrafları için alınan eşya, para vb. şekilde halktan doğrudan tahsil edilen bir vergi türüdür. Bu vergi hem ekonomi açısından hem de toplandığı dönemin demografik yapısını inceleyebilmek adına oldukça

⁴⁴³ Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, Cilt: 3, s. 257.

⁴⁴⁴ Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, Cilt: 3, s. 169.

⁴⁴⁵ AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi Cilt 3, s. 513.

⁴⁴⁶ İşbilir, Osmanlı Ordularının İâşe ve İkmalî; I. Ahmet Devri İran Seferleri Örneği, s. 151-152.

⁴⁴⁷ Bostan, Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı, s. 406.

önemlidir. 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna kadar ki sürede Gönye kazasında toplamda 784 adet avarız hane bulunmaktadır.⁴⁴⁸

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin yaptığı yenilikler arasında yeniçeri ocağının kaldırılması ve yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun kurulması yer almakta ve yeni kurulan bu ordunun masrafları için yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için nüfus sayımı yapılmıştır.⁴⁴⁹

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra, teferruatlı bir şekilde yapılan nüfus sayımının ardından sayım yapılan bölgelerden Temettuat vergisi adı altında birtakım çeşitli vergiler alınarak aynı adla anılan deftere kaydedilmiştir.⁴⁵⁰ 19.yüzyılda devletin içinde bulunduğu durum pek parlak olmamakla beraber uzun savaş dönemleri beraberinde ağır maddeler içeren antlaşmaların yapılması devletin belini bükmeye başlamıştır. Yapılan antlaşmalar neticesinde kaybedilen toprakların doğal olarak maddi kazançlarının da elden çıktığının göstergesidir. Devlet, maddi sıkıntıları çözebilmek amacıyla yeni vergi uygulamaları getirmiş, durumdan şikayetçi olan Batum ve çevresindeki halk ödemekle mükellef tutuldukları bu vergilerden muaf tutulabilmek için çareyi 1849 Rusya'ya göç etmekte bulmuş bu durumda devlet bu göçü engelleyebilmek maksadıyla bazı tedbirler almıştır.⁴⁵¹ 1850 yılında Batum Sancağındaki halk bazı vergilerden muaf tutulduğu bilinmektedir. Muaf tutulduğu vergiler arasında ayakkabı yapımında kullanılan hammadde ve Batum Sancağındaki ayakkabı üretimi ile meşgul olan esnaftan vergiler yer almaktadır.⁴⁵²

⁴⁴⁸ Bostan, *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik yapısı*, s. 417-418.

⁴⁴⁹ Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk Nüfus Sayımı 1831*, s. 11.

⁴⁵⁰ Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, s. 178.

⁴⁵¹ BOA.A.MKT.218/75

⁴⁵² BOA.A.MKT.MVL.32/62

SONUÇ

Batum, Karadeniz'in öte yakasında Türkiye ile denizden 15 km uzaklıkta sınır komşusu olan sahil kentidir. İki bölgenin en önemli bağlantısı Çoruh ırmağıdır. Stratejik konumu göz önünde bulundurduğunda tarihsel süreç içerisinde birçok devletin himayesine geçmiştir. İlk olarak Akhalı adı verilen denizcilerin saldırısına uğramış, uzun süre Pers İmparatorluğu himayesinde kalmış bir kenttir. Daha sonra Kimmer Türkleri bölgede siyasi varlık göstererek bölgenin Türkleşmesinde en önemli rolü oynamıştır. Bölge Med İmparatorluğu ve İberya krallığının hakimiyeti altına girdikten sonra uzun süre Bizans imparatorluğunun sınırları içinde varlığını sürdürmüştür.

Milattan sonra bir dönem Hun istilasına maruz kalan bölge Sasaniler ile Bizans arasındaki iktidar savaşında birçok açıdan zarar görmüş bölgelerden birisidir. 11.yüzyıla gelindiğinde Büyük Selçuklu Devleti, Danişmentliler ve Bizans İmparatorluğu arasında Karadeniz hâkimiyeti sorunu yaşanmıştır. 1054 yılında Tuğrul Bey tarafından fethedilen bölge en parlak zamanını Gürcü Kraliçesi Tamara zamanında yaşamıştır. 1266 yılında Batum Ceneviz denizcilerinin kolonizasyon faaliyetlerine maruz kalmıştır. Bölgeye bir dönem Çepni Türkleri hâkim olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz fethinden evvel birkaç kez Karadeniz üzerine seferler düzenlenmişse de kalıcılık sağlanamamıştır.

Fatih Sultan Mehmet'in 1461 yılında Trabzon'u fethi neticesinde Karadeniz'in büyük bir kısmı Osmanlı Devleti sınırlarına dahil olmuştur.1508 senesinde Yavuz Sultan Selim zamanında Batum Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1545'de Gürcülerle yapılan savaş neticesinde Batum tekrar hakimiyet altına alınmış ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında Trabzon Eyaletine bağlanmıştır ve 93 harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti'ndeki sancaklardan biri olmuştur. Osmanlı devleti Batum'u sınırlarına dahil edince geçmişİ MÖ. 'ye uzanan ve birçok devlete savunmada ev sahipliği yapmış olan Batum kalesi de Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Kaleye ismini veren Sultan Ahmet'tir. Kalenin dışında Batum'daki bir diğer önemli yer limanıdır. Batum limanı başta ticaret olmak üzere stratejik açıdan da oldukça büyük öneme sahiptir. Karadeniz ile

Anadolu arasındaki ticaretin kavşağı konumunda olan liman aynı zamanda köle ticareti ve taşımacılıkta da oldukça önemli bir yerdedir.

Osmanlı Devleti kurulduğu günden itibaren himayesi altına aldığı her bölgede adalet, hoşgörü ve inanç özgürlüğü üzerinde durmuş bu durum himayesi altındaki halkın devlete bağlılığını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz Fethi neticesinde ele geçen yerlerdeki halkın çoğu farklı dinlere mensuptur. Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikası neticesinde bölge halkından bazılarının gönüllü olarak İslamiyet'i seçtiği bilinmektedir. Batum ile başta Rize olmak üzere Karadeniz'deki sahil kentlerinin arasındaki ekonomik ilişkiler sosyal hayatı da olumlu yönde etkilemiştir. İki taraf arasında ekonomik ilişkinin yanı sıra bir de evlilik yoluyla bağ kurulmuştur. Ayrıca farklı dinlere sahip olan halk arasında yardımlaşmanın olduğu, Müslüman halkın Hristiyan halka dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için kiliselerinin onarımında yardımcı olduğu bilinmektedir.

19. yüzyıl genel itibariyle incelendiğinde Osmanlı Devleti bu dönemde ağır geçen savaşlar ve bu savaşların getirisi olan ağır antlaşmalarla oldukça yıpranmış bu durumdan Osmanlı topraklarında yaşayan müslim ve gayr-i müslim tebaa 'da nasibini almıştır. Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon Fethiyle Karadeniz'deki Osmanlı hakimiyeti bir bakıma 93 Harbi ile neticelenmiş iki süreç arasındaki dönemde Karadeniz'de başta Trabzon ve Batum olmak üzere hakimiyeti altına aldığı bütün eyalet, sancak, kaza ve köylerde hoşgörü politikası ve adaletli bir yönetim sergilemiş olan Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarına geldiğinde eski gücünü her anlamda kaybetmesi neticesinde birçok önemli liman ve eyalet elden çıkmıştır ki bunların içinde Batum limanı hem stratejik açıdan hem de ekonomik açıdan bir hayli öneme sahiptir.

19. yüzyılın en önemli gelişmelerinden olan Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın diğer bütün vilayet sancaklarında olduğu gibi Batum Sancağı'nda da uygulanmıştır. Osmanlı Devleti her dönemde olduğu gibi 19. yüzyılda da sınırları dâhilinde bulunan ahalinin temel ihtiyaçlarını karşılamak temel prensibi olmuştur. Bu bağlamda devler bir çok yerde vakıf kurmuş ve böylelikle halkın ihtiyaçlarına cevap verilmiştir. Bu dönemde vakıflar müdürlüklere bağlanarak kontrol altına alınmıştır. Devlet, halkın temel ihtiyaçlarının yanı sıra bir de bulundukları bölgedeki okul, hastane, imarethane, han, hamam, kervansaray, yol, mescit, kilise, cami vb. konularda da

alışmalar yapmış bunlardan biri Doğu Anadolu ile Batum arasındaki yol yapımıdır. Bu sayede Anadolu ile Karadeniz'in öte yakası arasında ticari ilişkiler daha rahat yürütölmüştür. Bu dönemde Batum'da üç tane camii bulunmaktadır. Kiliseler ise Trabzon Vilayet Sılnamelerinin verilerine göre yıldan yıla sayılarında değişiklik arz etse de genel olarak bölgede üç tane kilise olduğu bilinmektedir.

Yine bu dönemde Batum'daki kurumlardan biri medreselerdir. Devlet burada medreseler açtırarak devlet hazinesinden mektebin kırtasiye ihtiyaçları için ödenek tahsis etmiştir. Ayrıca Kafkasya'dan gelen göçmenlerin okul çağına gelmiş çocukları içinde mektepler inşa edilmiştir. Ayrıca yine bu dönemde yapılan yenilikler arasında karantina usulü yer almaktadır. Stratejik ve ekonomik açıdan önemli yere sahip olan Batum limanındaki geçişlerde karantina uygulaması yapılmış ve halkın sağlığı kontrol altına alınmıştır. Halk sağlığına oldukça önem veren devlet, bu dönemde Batum'daki Kukarina adı verilen kuş türünün plansız avlanması üzerine çevre sağlığını tehlikeye sokma ihtimaline karşın gereğinden fazla avlanan kuşları gömdürmüştür.

Batum, Osmanlı Devleti tarafından sınırlarına dahil edildikten sonra öncelikle Trabzon'la birleştirilerek Erzurum beylerbeyliğine bağlanmış, daha sonra Trabzon'un eyalet olmasıyla beraber Trabzon'a bağlı sancak konumuna getirilmiştir. Batum sancağı hakkında belirgin bilgileri günümüze ulaştıran Trabzon vilayet sılnamelerine göre Batum Sancağı sınırlarında yaşayan halk etnik açıdan oldukça çeşitlidir. oğunluğunun Müslöman olmasının yanı sıra sancak nüfusu Ermeni, Katolik, Rum, erakis ve Katoliklerden oluşmaktadır. Konum itibariyle çok çeşitli iklim ve bitki örtüsüne sahip olan Batum Tarım ve hayvancılığın yanında dokumacılık, mobilyacılık, silah üretimi ve çömlek yapımı gibi işlerle de ekonomik gelir sağlamaktadır. Batum Sancağı uzun yıllar Osmanlı Devleti'nin himayesinde kalmış ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra yapılan antlaşma gereği Rusya'nın topraklarına dâhil edilmiştir. Bu tarihten sonra uzun bir müddet Rusya himayesinde kaldıktan sonra bugünkü Gürcistan'a bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti konumuna gelmiştir.

93 Harbinden sonra antlaşma gereği elimizden çıkan Batum, Osmanlı'ya ekonomik, siyasi, sosyal ve idari alanlarda sıkıntıya sokmuştur. şöyle ki; bir defa Batum İstanbul'dan kalkan ticaret gemilerinin varış noktası olmakla beraber doğudan gelen

birçok malın Batum limanından Anadolu'ya sevki yapılması sebebiyle ekonomik açıdan önemli bir bölgedir. Diğer yandan coğrafik konum itibariyle Doğu Anadolu ile Karadeniz arasında tampon bölge olarak görülen Batum savaş zamanında Karadeniz üzerinden gelebilecek olası saldırıda askeri karargah görevini üstlenmektedir. Ayrıca Batum ile başta Rize olmak üzere Karadeniz'deki diğer eyaletlerle sosyal ve ekonomik açıdan sürekli ilişki içerisinde olmuştur. 93 Harbi neticesinde Osmanlı'dan ayrılan Batum'un savaş sırasında bilindiği gibi Lazistan Sancağının merkeziyken savaş sonrasında Lazistan Sancağı'na Rize merkezlik yapmıştır.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV VESİKALARI

BOA.A.DVN.DVE. 5/99
BOA.A.MKT.MVL. 19/70
BOA.A.MKT. 229/96
BOA.A.MKT. 218/52
BOA. HR. MKT. 11/70
BOA, C.AS. 198/8503
BOA.C.AS. 2/60
BOA.İ.HR. 222/12950
BOA.İ.HR. 224/13081
BOA. HAT. 1524/15
BOA. HAT. 1552/54
BOA.HAT. 1589/52.
BOA.C..EV. 288/14663
BOA. İ..DH. 596/41482
BOA.A.MKT.NZD. 100/32
BOA.İ.HR. 222/12950
BOA.İ.HR. 224/13081
BOA.MVL. 58/16
BOA.MVL. 226/13
BOA.İ.DH. 599/41771
BOA. İ.MVL. 375/16448
BOA. A.MKT.MHM. 126/29
BOA.İ.MVL. 530/23776
BOA. İ. MSM. 87/2476
BOA. A.MKT.MVL. 9/29
BOA.MVL. 58/16
BOA.MVL. 711/112
BOA.MVL. 714/45
BOA.HAT. 1233/48014
BOA.A.MKT. 49/66
BOA.C.SH. 1253/62
BOA.A.MKT. 230/85
BOA.İ.HR. 56/2618
BOA.İ.DH.246/15011
BOA.HR.MKT. 111/44
BOA.İ.DH. 214/12535
BOA.C.ZB. 68/3400
BOA.A.MKT.UM. 8/63
BOA.A.MKT.UM. 8/42
BOA.A.MKT.MHM. 21/54
BOA.İ.DH. 283/17815
BOA. A.MKT.MVL. 19/70
BOA. A. MKT. 232/91
BOA.İ.DH. NO:203/11641

BOA.İ DH. NO:203/11641
BOA. HAT. NO:52/1589
BOA.A.}MKT.MHM.NO:37/2
BOA.A.}MKT.UM..NO: 173/82
BOA.HR.MKT. NO:102/25
BOA.MVL.NO:237/62
BOA.A.}MKT.NO:221/28
BOA.A.}MKT.NO:218/52
BOA.HAT.NO:1233/48014
BOA. C.BH.NO:11014
BOA.A.MKT.NO:218/75
BOA.A.MKT.MVL.NO:32/62

2. KİTAP VE MAKALELER

- Büyük Larouse Sözlük ve Ansiklopedisi Cilt3.* (1973). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi Cilt3.* (2004). İstanbul: Ana yayıncılık.
- Abdülkadir Gül, S. G. (2010). *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebler Meselesi.* Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ak, O. N. (2008). *Rize'nin Yönetim Tarihi.* Rize: Çınar Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Akın, C. (1999). *19. Yüzyılın Son Yarisında Trabzon Vilayeti, Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998).* Trabzon.
- Akpınar, T. (1986). *Osmanlı Devletinde Karantina Usulünün Başlaması, Yüksek Lisans Tezi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimsel Enstitüsü.
- Alada, A. B. (2008). *Osmanlı Şehrinde Mahalle.* İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Alkan, M. (2012). *Osmanlı Devletinde Merkez Teşkilatı.* T. Gündüz , *Osmanlı Devlet Teşkilatı Tarihi El Kitabı* . Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ansiklopedisi, Y. (tarih yok). *Cilt 10.*
- Arıcı, M. (1993). *Her Yönüyle Rize.* Ankara: Odak Ofset Matbaacılık.
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi.* İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Arslan, Z. (Güz 2014). *Batum Göçmenleri(1914-1930).* *Bilig Sayı:71,* (43-64)

- Arslanoğlu, c. (1987). *93 Harbinden Sonra Kars'ımız*. Ankara: Posoflular Yardımlaşma ve Kültür Derneği Yayınları NO:1.
- Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Dönemi (1535-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, M. (2002). Osmanlı Hukukunda Genel Yapısı ve İşleyişi. K. Ç. Hasan Celal Güzel içinde, *Türkler Cilt:10*. (15-20) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Aygün, N. (Bahar 2008). XIX. Yüzyıl Başlarında İstanbul Merkezli Osmanlı Deniz Taşımacılığı. *OTAM Sayı:23*, (53-84).
- Aygün, N. (Bahar 2008). XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı. *Karadeniz Araştırmaları cilt 5*, (75-111).
- Aytekin, O. (tarih yok). Çoruh Irmağı Üzerinde Yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi Cilt 6 Sayı25*, (58-69).
- Bakanlığı, T. M. (1999). *Osmanlı Ordu Teşkilatı*. Ankara.
- Başar, F. (1987). *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bayartan, M. (2014). *Osmanlı Şehirleri Coğrafi Araştırmalar*. İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.
- Behar, C. (2014). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2013). Yeniçeri. *İslam Ansiklopedisi Cilt:43* (450-462) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bi, M. (2000). *Kafkas Tarihi 2*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Bice, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri(1856-1876)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi.
- Berber, F. (Güz 2011). 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler. *Karadeniz Araştırmaları dergisi Sayı:31*.(17-49)

- Bilge, M. (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Bilge, S. M. (2012). *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Toplum- Tarih- Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Bilgin, M. (1996). *Trabzon*. Ankara: TC Kültür Bakanlığı.
- Bostan, H. (2012). *Arşiv Belgelerine Göre Karadenizde Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*. İstanbul: Nöbetçi Yayınevi.
- Bostan, H. (2002). Anadolu'da Çepni İsyanı. *Türkler Cilt 6*. (299-311) Ankara.
- Bostan, İ. (1992). *Batum, İslam Ansiklopedisi Cilt5*.(210-211) İstanbul: Diyanet İşleri Vakfı Yayınları.
- Bostan, İ. (2013). Rize. *İslam Ansiklopedisi Cilt:35* (147-151). içinde İstanbul.
- Bostan, M. (2012). *Arşiv Belgelerine Göre Karadeniz'de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*. İstanbul: Nöbetçi Yayınevi.
- Canatar, M. (2002). Kethüda. *İslam Ansiklopedisi Cilt:25*(332-334) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cansever, T. (1999). Osmanlı Evi. G. Eren içinde, *Osmanlı Cilt:10*.(440-449) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Cihan, A. (2014). *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Çadircı, M. (2013). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Çadircı, M. (Temmuz 2007). *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Çam, N. (1999). *Osmanlı Tabyaları, Osmanlı Cilt:10*.(343-346) Editör: Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çelebi, E. (1996). *Tam metin Seyahatname Cilt1-2, Sadeleştiren: Teyfik Kemenkuran*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

- Çiçek, K. (1999). *Şeriyeye Sicillerine Göre Trabzonda Müslim- Gayrimüslim İlişkileri, Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı(6-8 Kasım1998)*. Trabzon.
- Çimen, A. (2012). Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Birimler Fakültesi Dergisi* 14/3.
- Demir, A. (2012). Osmanlı Hukuku ve Adliye Teşkilatı. T. Gündüz, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Demir, H. (2008). *2023 Nolu Trabzon Şeriyeye Sicilinin Transkrisiyonu ve Tahlili*. Samsun.
- Demirel, M. (2008). Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşından Sonra). *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (247-259).
- Develioğlu, F. (1970). *Osmanlı- Türkçe Ansiklopedik Lügat Eski ve Yeni Harflerle*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Düzgün, m. A. (2009). *Sultan II.Abdulhamit Döneminde Muhtacın Maaşının Uygulanması, Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı.
- Efendi, H. S. (1979). Tacüt Tevarih 3. *Çeviri: İsmet Parmaksızoğlu*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Efendi, P. İ. (1981). *Peçevi Tarihi, Hazırlayan:Bekir Sıtkı Havkal*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ekibi, N. K. (2008). *Toprağın Altındaki Tarih Erzurum Tabyaları*. Erzurum: Erzurum İl Özel İdare Yayınları.
- Emiroğlu, H. . (1995). *1875 Trabzon Vilayet Salnamesi*. Ankara: Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, H. K. (1993). *1871 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt 3*. Ankara: Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

- Emiroğlu, H. K. (1994). *1872 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt 4*. Ankara: Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, H. K. (1995). *1873 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt 5*. Ankara: Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, H. K. (1995). *1874 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt 6*. Ankara: Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, H. K. (1995). *1876 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt 8*. Ankara: Trabzon İl ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, K. (1993). *1869 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt:1*. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Emiroğlu, K. (1993). *1870 Trabzon Vilayet Salnamesi Cilt:2*. Ankara: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Erat, B. (1999). Anadolu'da Türk Hamamı Mimarisi. G. Eren içinde, *Osmanlı Cilt:10*, (392-399) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erdeha, K. (1975). *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergenç, Ö. (2012). Osmanlı Düzeni İçinde Mahalle. Editör: N. Gürsakal *Mahallede Hayat Var, Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erler, M. Y. (1997). Trabzon Vilayetinde Kanun Kaçakları (1856-1869). *AÜ Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları dergisi Sayı : 30*.
- Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı Hakimiyetinde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Basın.
- Eşmen, E. (1999). Tanzimat'ın İdari Reformlarının Trabzon'da Uygulanması. K. Ç. Saydam içinde, *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998)* (s. 401-406). Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

- Fendioğlu, H. T. (1999). Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı. G. Eren içinde, *Osmanlı Cilt:6*. (453-469) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Gedikli, Y. (2008). *Pontus Meselesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Gençoğlu, M. (tarih yok). 1864-1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (29-50).
- Goloğlu, M. (2000). *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa kadar*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Gökçe, C. (1979). *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti Doktora Tezi*. İstanbul: Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Göyünç, N. (1999). Osmanlı Devletinde Taşra Teşkilatı(Tanzimat'a Kadar). G. Eren (77-88), *Osmanlı Cilt:6*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Göyünç, N. (2012). Kuruluş Devrinde Askeri Teşkilat ve Devşirme Düzeni. G. Eren (558-560) *Osmanlı Cilt:6*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Grubu, T. G. (2006). *Osmanlı Devlet Teşkilatı 2*. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Güler, M. (2012). Osmanlı Devletinde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi. T. Gündüz, *Osmanlı Devlet Teşkilatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gümüş, N. (2012). Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler . *RTE Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,(65-71).
- Güneş, M. (2014). Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskanı ve Karşılaşılan Sorunları(1861-1895). *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Sayı:XVIII*, (421-452).
- Güney, E. (2004). *Komşu Ülkeler Coğrafyası*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Güngör, S. (1959). *Coğrafya Sözlüğü*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Heath W.Lowry, F. E. (2012). Trabzon. *İslam Ansiklopedisi Cilt:41* (s. 296-301). içinde İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Hemdemir, S. M. (1989). Solakzade Tarihi CiltI. *Hazırlayan: Vahid Çabuk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İlber, O. (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK Basımevi.
- İmbert, P. (1981). *Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri Türkiye'nin Meseleleri Çeviri: Adnan Cemgil*. İstanbul: Havas Yayınları.
- İnalcık, H. (1999). Osmanlı İmparatorluğunda İslam. Editör: V. Akyüz , *Osmanlı Din Devlet İlişkileri*. İstanbul: Ayışığıkitapları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzere Araştırmalar I*. İstanbul: İşbankası Yayınları.
- İnbaşı, m. (2006). Trabzon ve Batum Eyalet Valileri(1755-1795). *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı:31*,(161-181).
- İpek, N. (2002). 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, *Türkler Cilt:13*.(15-24) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- İşbilir, Ö. (2010). Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalî I.Ahmet devri İran Seferleri Örneği. *Türkler Cilt:10*. (151-158) Ankara.
- İşpirli, M. (1999). *Osmanlı Devleti ve Medeniyet Tarihi Cilt I*. İstanbul: Zaman Yayınevi.
- Kafalı, M. (2002). Anadolunun Fethi ve Türkleşmesi. *Türkler Cilt6*. (177-193)Ankara.
- Kanar, M. (2009). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü Cit:2*. İstanbul: Say Yayınları.
- Karaçavuş, A. (2009). XIX. Yüzyılda Trabzon Nüfusu . *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım) Bildiriler*. Trabzon.
- Karal, E. Z. (1943). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara: TC Başvekillik İstatistik Müdürlüğü.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi V.Cilt*. Ankara: TTK basımevi.

- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi VI.Cilt*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt*. Ankara: TTK Basımevi.
- Karaman, O. (1999). Şer'iyye Sicillerinin Önemi ve Hicri 1253- 1256(M.1387-1840) Tarihli Trabzon şer'iyye Sicilleri Defteri . K. Ç.-K.-H.-A. Saydam içinde, *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler* (s. 395-400). Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.
- Karpuz, H. (1990). *Trabzon*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karpuz, H. (1993). *Rize*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karpuz, H. (1999). Türk Evi, Osmanlı Evi. G. Eren (450-456), *Osmanlı Cilt:10*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kaya, M. (2003). *1170 Nolu Gönnye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi)*. Rize: RTE Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, M. (2013). *1170 No'lu Gönnye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirilmesi Yüksek Lisans Tezi*. Rize: RTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıç, O. (2002). Klasik Dönemde Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler, Eyaletler, Kaptanlıklar,Voyvodalıklar,Meliklikler(1362-1799). K. Ç. Hasan Celal Güzel (887-898), *Türkler Cilt:9*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kılıç, O. (2006). Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri. *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu Cilt 1*. Samsun.
- Kılıç, O. (31 Bahar 2012). Teşkilat Bakımından Doğu hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevacib Defterleri. *OTAM*, (87-127).
- Kılıç, Ü. (2012). Vali. *İslam Ansiklopedisi Cilt:42*. (492-494) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kılıztaş, M. (2012). *Osmanlı Arşiv Kaynaklarında Gürcistan ve Gürcüler*. İstanbul: Kültür ve Sanat Basımevi.

- Kırzioğlu, F. (1998). *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi 81451-1590*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kızılkaya, O. (2011). *XIX. Yüzyılda Kars Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum(1830-1877), Doktora Tezi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Kocabaş, f. (1987). *On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Devlet Teşkilatı, Yüksek Lisans*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü.
- Köse, M. (2003). *İşgalden Kurtuluşa*. Ankara: Kuban Matbaacılık.
- M.Karamanlı, H. (2013). Osmanlı Hakimiyeti. *İslam Ansiklopedisi Cilt14*. (314-316) İstanbul: Diyanet İşleri Vakfı Yayınları.
- Mehmet, İ. H.-S. (Ocak 2012). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mert, O. (2004). *Türkiyenin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Miminoşvili, O. (1999). *Gürcistan'da Etnografik Yolculuk çeviri:Hacer Özkan* . İstanbul: Berdan Matbaası.
- Müderrişoğlu, F. (1999). Osmanlı İmparatorluğunda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi. G. Eren (376-383), *Osmanlı Cilt:10*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Nazım, T. (2013). *Saraydan Sürgüne* . İstanbul: Hayat Yayın Grubu.
- Necdet Hayta, U. Ü. (2003). *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri(XVIII.Yüzyıl Başlarından yıkılışa Kadar)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Neşri, M. (1984). *Neşri Tarihi II ,Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Nihat Kaşıkçı, H. Y. (Ağustos 2000). *Batum'dan Burgaz'a Karadeniz'in Öte Yakası*. Ankara: Türkar Yayın evi.

- Okur, V. U.-M. (2009). Karadeniz Bögesinin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme. *History Studies Sayı 1*, (35-70).
- Okuyan, A. (2013). *19.Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon Dini, Sosyal ve Kültürel Hayat*. Trabzon: Kalem Yayınevi.
- Ortaylı, İ. (2001). Osmanlı Devletinde Kadı. *İslam Ansiklopedisi Cilt:24*.(66-73) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öksüz, M. (Yaz 2005). Kuruluştan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa bir Bakış (II). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi Sayı:6*, 97-107.
- Özcan, A. (1991). Asakir-i Mansure-i Muhammediyye. *İslam Ansiklopedisi Cilt:3*. (457-458) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özçelik, İ. (2014). *Devlet-i Aliyyen'nin Kurumsal Düzeni ve Kurumları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Öztuna, Y. (2009). *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı II.Mahmut*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Öztürk, N. (2014). *14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni- Sosyal Hayat*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2005). *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük Cilt 1* . İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2011). *Antik Çağdan Günümüze Karadenizi'in Etnik ve Siyasi Tarihi Pontus*. Ankara: Genesis Kitap.
- Özvar, E. (2013). Voyvoda. *İslam Ansiklopedisi Cilt:43*. (129-131) İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1971). *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Paşa, L. (2001). *Tevarih-i Ali Osman, Hazırlayan: Kayhan Atik*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sakin, O. (2010). *Osmanlıda Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*. İstanbul: Ekim Yayınevi.
- Saliha Koday, Z. K. (2007). Gürcistan'da Batum-Poti Arasında Coğrafik Gözlemler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 10 Sayı 2*, 19-38.
- Saraç, S. D.-H. (Aralık 2012). XIX. Yüzyılda Trabzon Eyaletinin İtadi Birimi Olarak Atina/ Pazar Kazası. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1-14.
- Savcın, E. (1987). Gürcistan Tarihi. *Lider Dergisi Sayı12* , İstanbul.
- Savcın, E. (1987). Gürcistan Tarihi. *Lider Dergisi*, Sayı:13.
- Savcın, E. (1987). Gürcistan Tarihi. *Lider Dergisi*, Sayı:11.
- Savcın, E. (1987). Gürcistan Tarihi. *Lider Dergisi*, Sayı:14.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-11876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Saydam, A. (1999). *Osmanlı Medeniyet Tarihi*. Trabzon: Derya Kitabevi.
- Saydam, A. (2005). Trabzonun İdari Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851). *OTAM Sayı:18*, (285-317).
- Selim, T. İ.-İ. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK Basımevi.
- Sevim , A., & Yücel, Y. (1989). *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A., & Yücel Yaşar. (1991). *Osmanlı Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz- Kanuni*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü.

- Solak, İ. (2012). Osmnalı Devletinde Taşra Teşkilatı. Editör: T. Gündüz , *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Somel, S. A. (2010). *Osmnalı'da Eğitim'in Modernleşmesi(1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sungur, M. (2002). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi. K. Ç. Hasan Celal Güzel , *Türkler Cilt:13*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şen, M. (1999). Osmanlı Hukukunun Yapısı. Editör: G. Eren , *Osmanlı Cilt:6*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şimşek, E. (2013). Şer'ıye Sicillerine Göre 18. Yüzyılın Başlarında Trabzonda Yaralama ve Cinayet Vakaları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi Sayı:15/ Trabzon*.
- Tarhan, M. (2002). Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler . *Türkler Ansiklopedisi Cilt 1*. içinde Ankara.
- Tellioğlu, İ. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Hakimiyetinde Türkler*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Tok, Ö. (2012). Osmanlı Askeri Teşkilatı. T. Gündüz içinde, *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tokgöz, E. (2000). *19.Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi, I.Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Paşa ve Dönemi(1833-1900) Sempozyum Bildirileri*. Tokat.
- Tuncel, M. (2013). Karadeniz. *İslam Ansiklopedisi* (386-388). Cit: 24 İstanbul: Diyanet İşleri Vakfı Yayınları.
- Uçarol, R. (2000). Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi. *I.Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Paşa ve Dönemi(1833-1900) Sempozyum Bildiriler*. Tokat.
- Uçarol, R. (Haziran 2010). *Siyasi Tarih (1789-2010)*. İstanbul: Der Yayınları.

- Urfalıoğlu, N. (1999). Osmanlı Mimarisinde Sebiller. Editör: G. Eren (464-469), *Osmanlı Cit:10*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- usta, V. (1999). *Anabasisten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*. Trabzon: Serander Yayınları.
- Üçel, A. G. (2010). *Avrupa Seyyahlarının Gözüyle Osmanlı Ordusu(1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ülkü, O. (2007). Osmanlı İmparatorluğunda Savunma Sistemi Olarak Tabya Mimarisi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı:27*,(245-247).
- Ünal, M. A. (2002). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Üstündağ, N. (Bahar 2005). Osmanlı'da Şehir ve Şehri Getiren Unsurlardan Biri Olan Ayanlar: Vidin ve Rusçuk Örneği (18. Yüzyıl). *Türkiyat Araştırmaları Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Sayı:2*.
- Yağcı, Z. G. (2002). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinin Doğu Karadeniz Politikası. *Türkler Cilt12*. (554-563) Ankara.
- Yazıcı, N. (2005). Trabzon Örneğinde Tanzimattan Cumhuriyet'e Hükümet Konağı Binaları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 1/5* .
- Yazıcıoğlu, F. (2015). *Osmanlı Yönetiminde Bir Rumeli Kazası Kesriye(1868-1913) Yüksek Lisans tezi*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı .
- Yerlikaya, İ. (1999). Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri. Editör: G. Eren (130-144), *Osmanlı Cilt:6*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Yılmazkaya, O. (2002). *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı İstanbul Hamamları Rehberi*. İstanbul: Çiltlembik Yayınları.
- Yolalcı, M. (1998). *19. Yüzyılda Canik(Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK Basımevi.
- Yolalcı, M. E. (Ocak 1994). Maarif Salnamelerine göre; Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları. *OTAM Sayı :5*.

Yücel, M. N. (Ekim 2007). *Misak-ı Milli'de İlk Kazanç ve İlk Kayıp Kars, Ardahan, Batum*. Ankara.

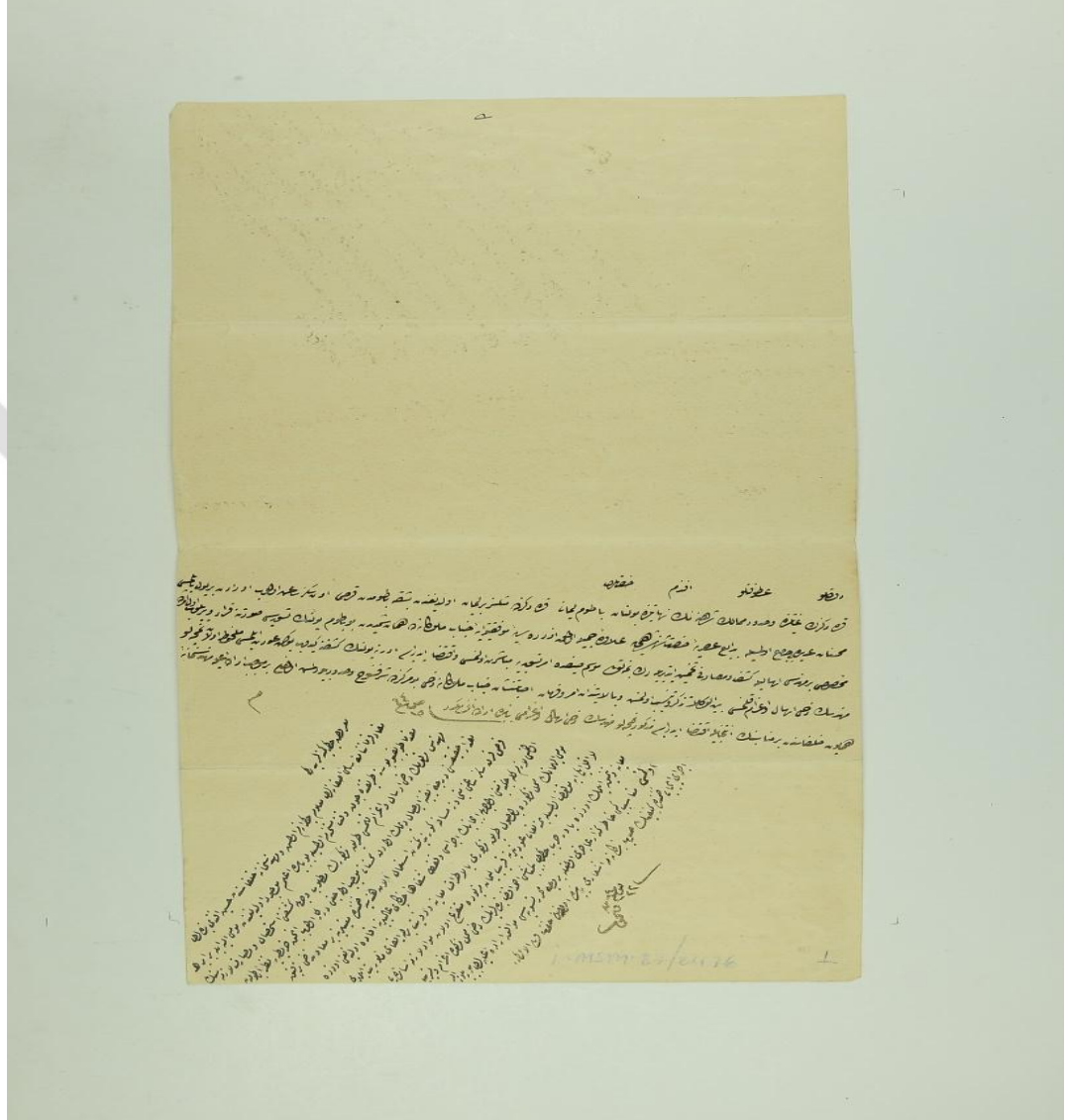
Zeyrek, Y. (2001). *Acaristan ve Acarlar*. Ankara.

Zinkelsen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1453-1574)*, Çeviri: Nilüfer Epçeli. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

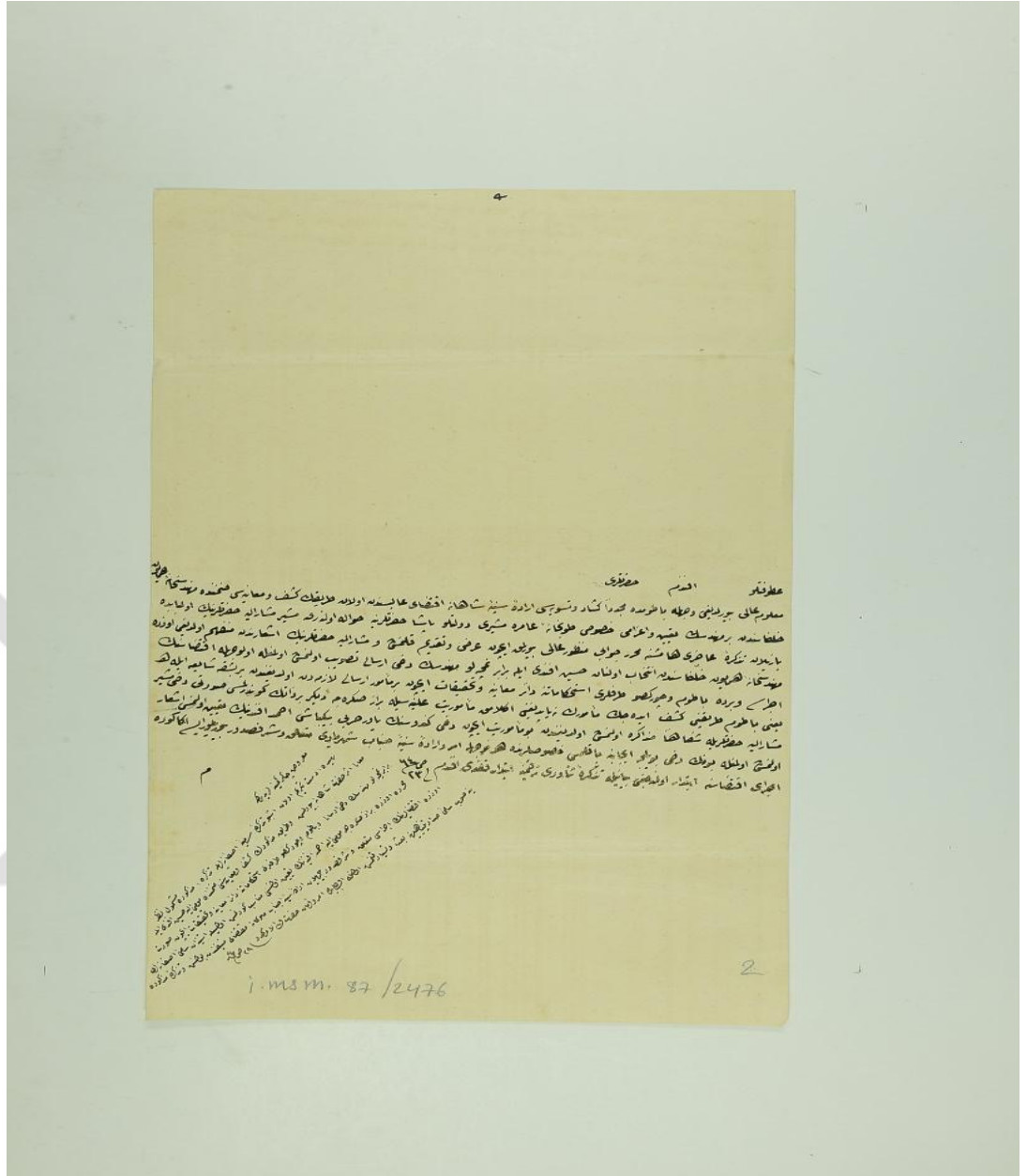

EKLER

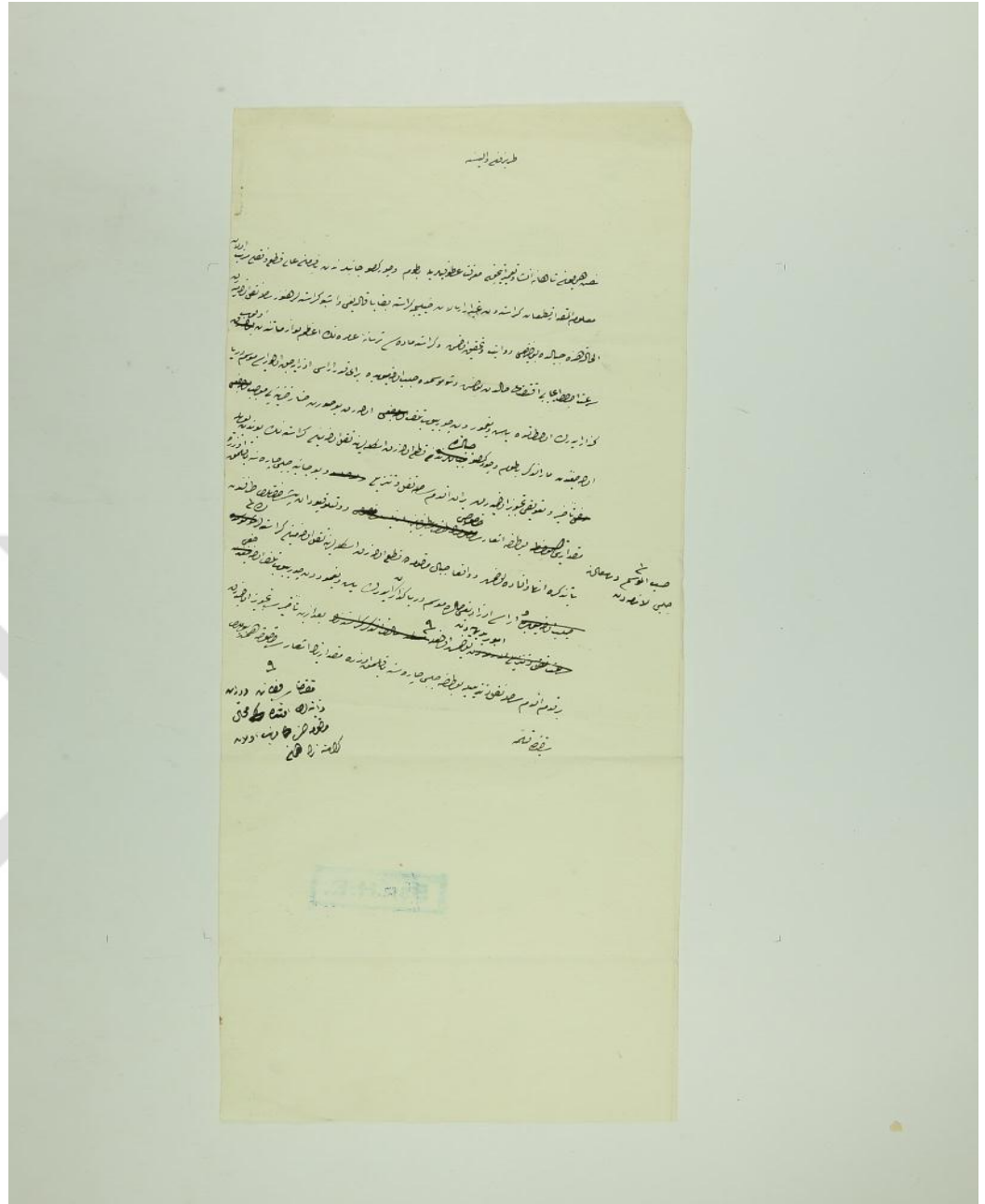
EK-1 VESİKALAR

Vesika 1-Batum taraflarında yapılacak olan yol hakkında malumat
(BOA İ.MSM 87/2476)

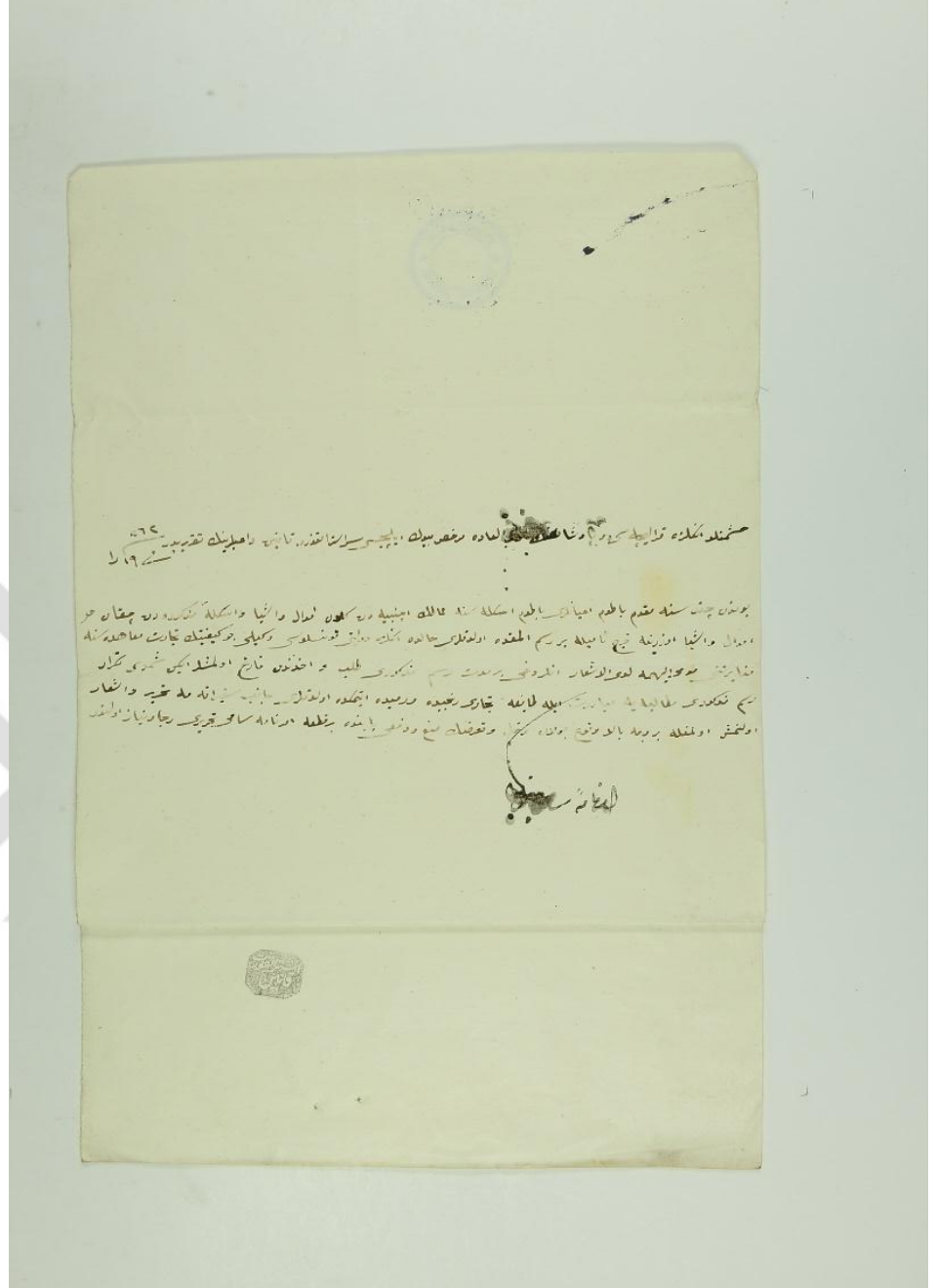

Vesika 2-Batum taraflarında yapılacak olan yol hakkında malumat
(BOA İ.MSM 87/2476)

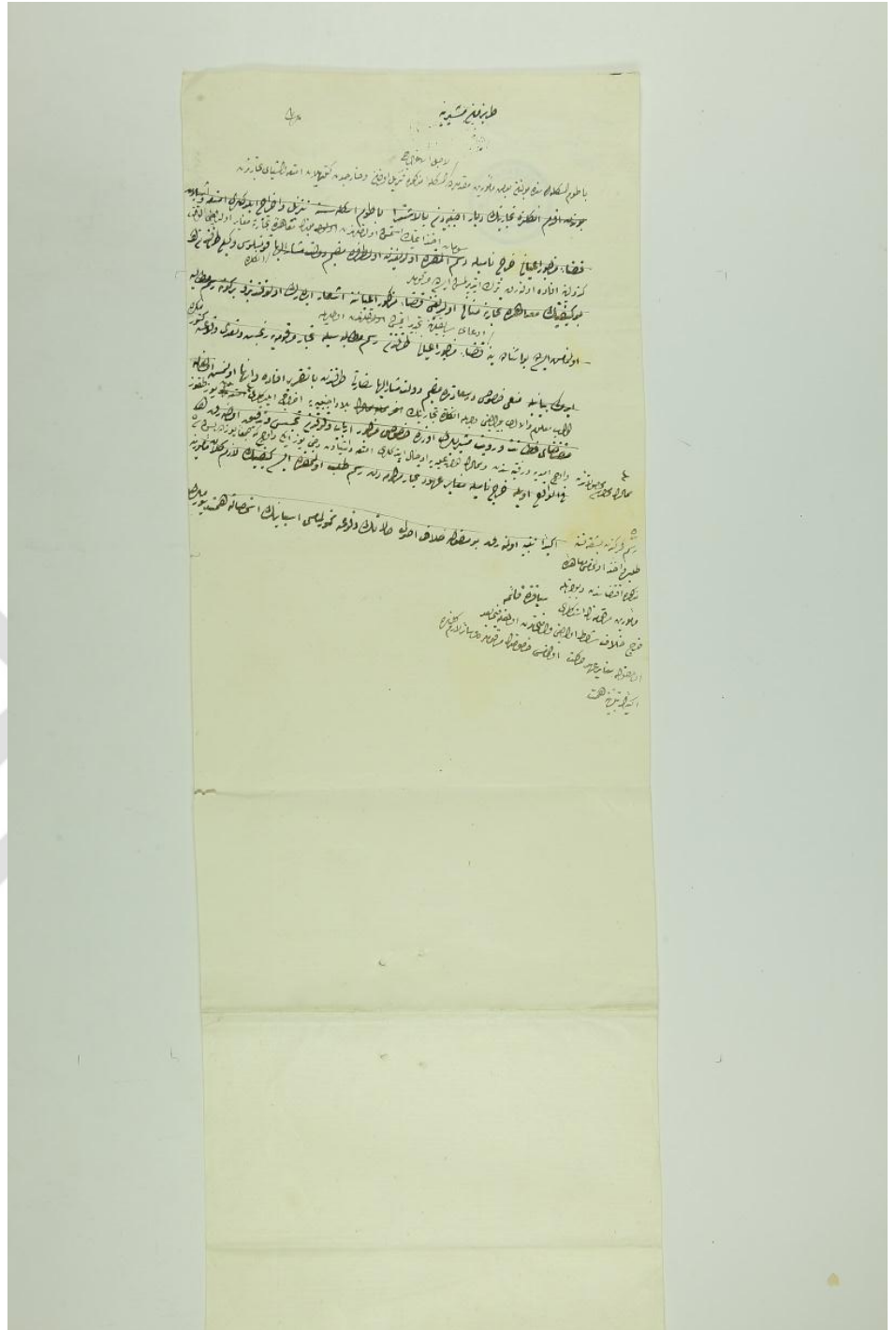
Vesika 3- Batum'daki kerestelerin kullanımına dair Trabzon Valisine yazı

(BOA C. BH 11014)

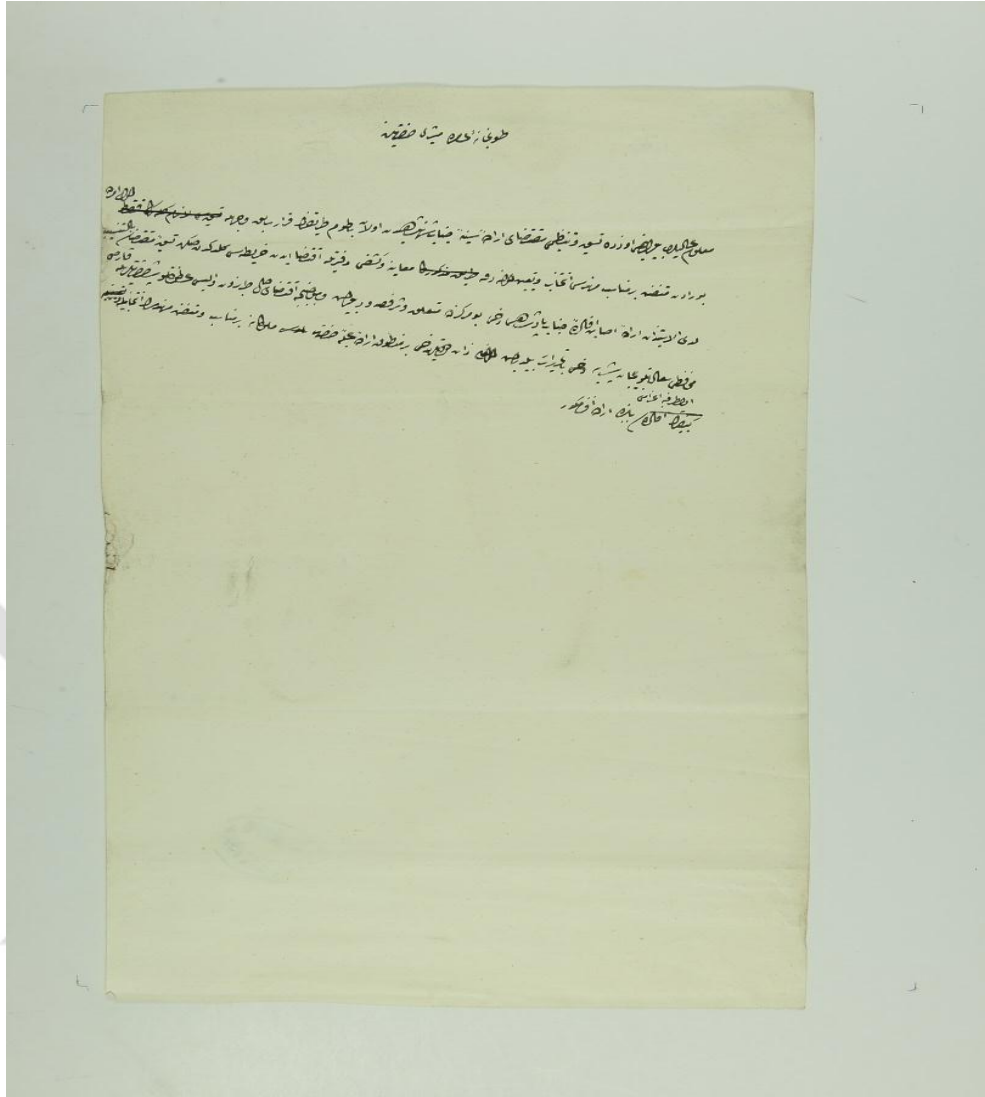

Vesika 4- Batum iskelesinden alınacak olan vergilere dair yazı

(BOA HR.MKT 11/70)

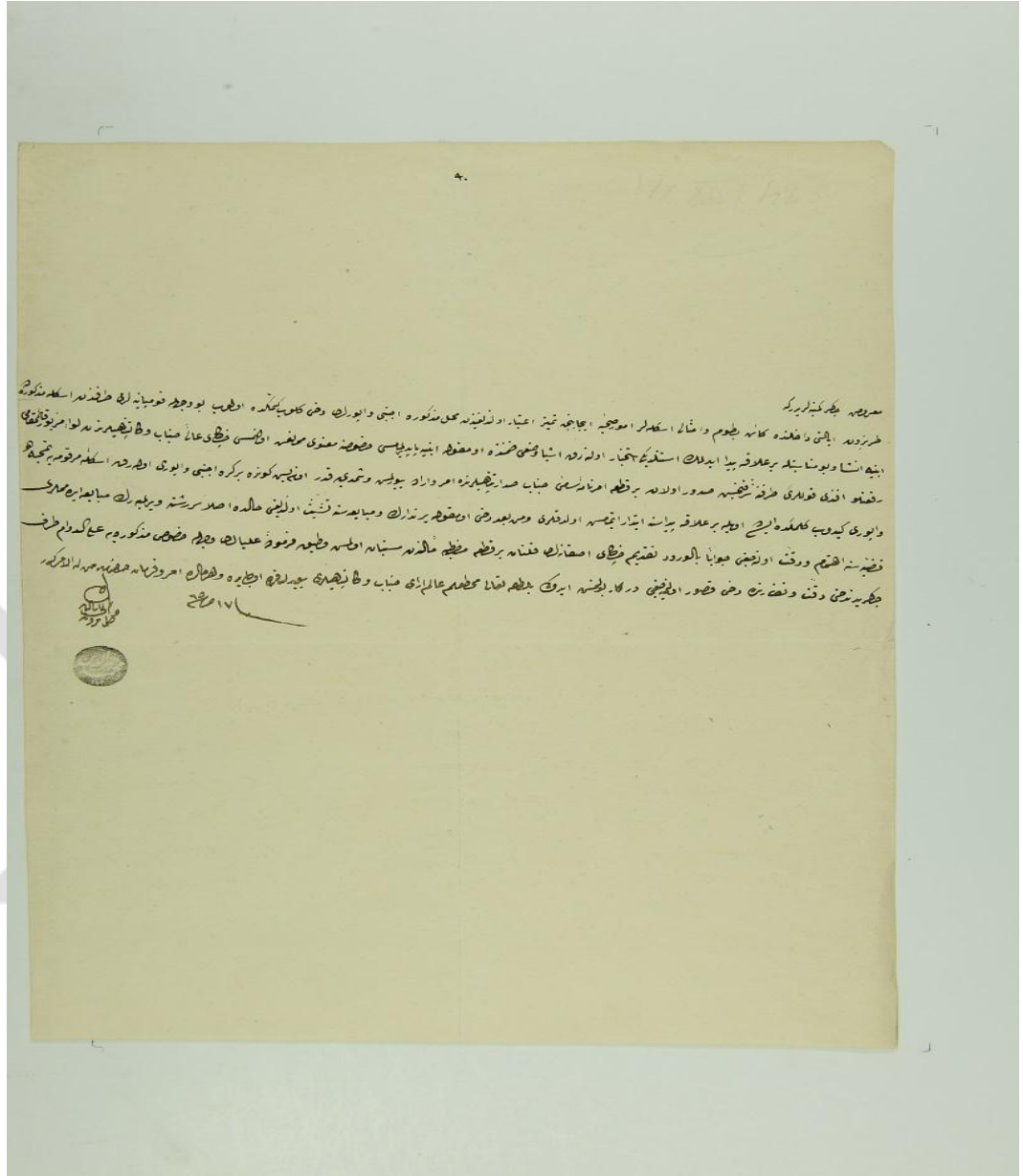

Vesika 5- Batum İskelesinden alınan vergilere dair yazı

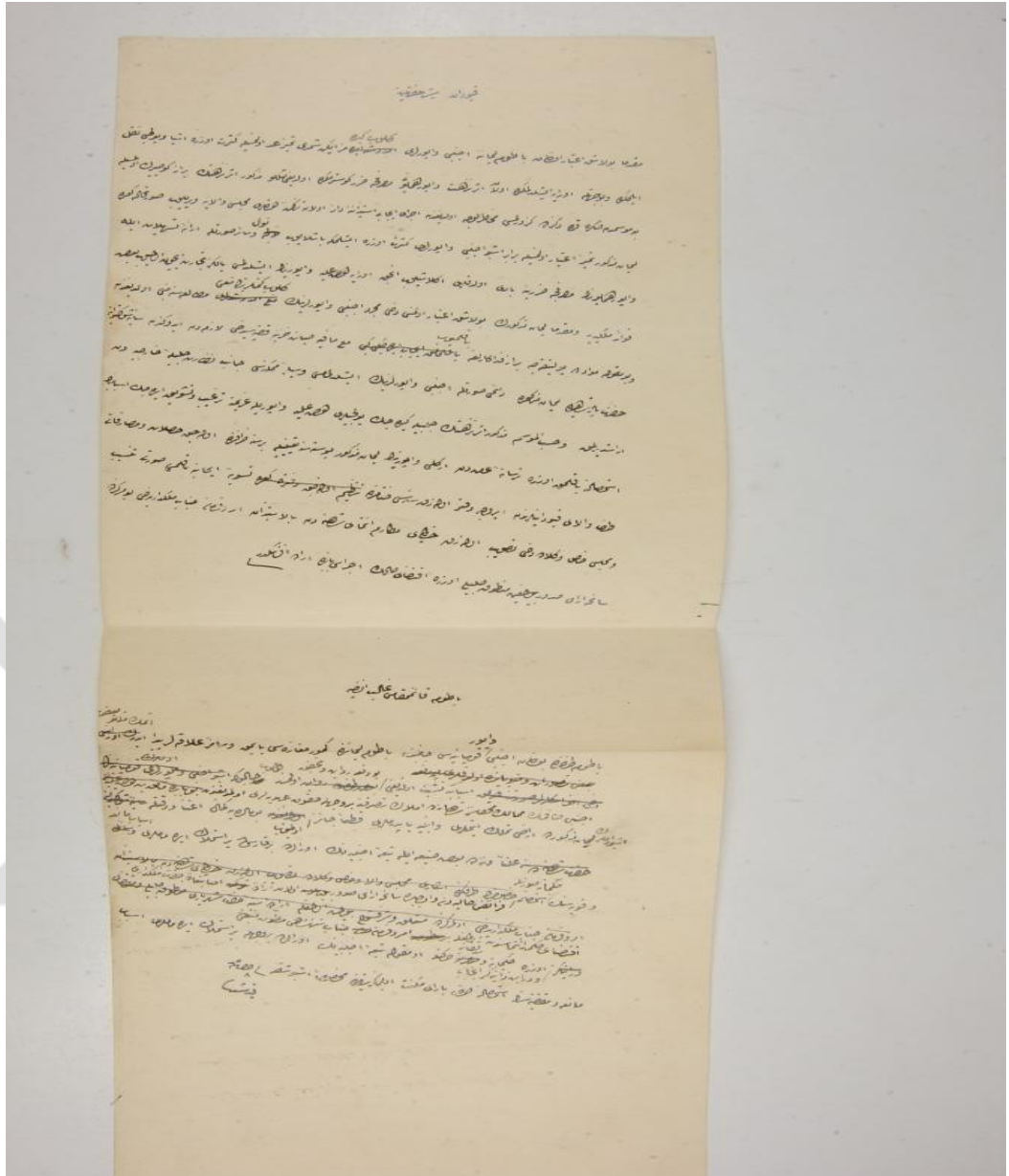
Vesika 6- Batum yolu için tayin edilen mühendis hakkında yazı

(BOA. A.MKT.MVL 9/29)

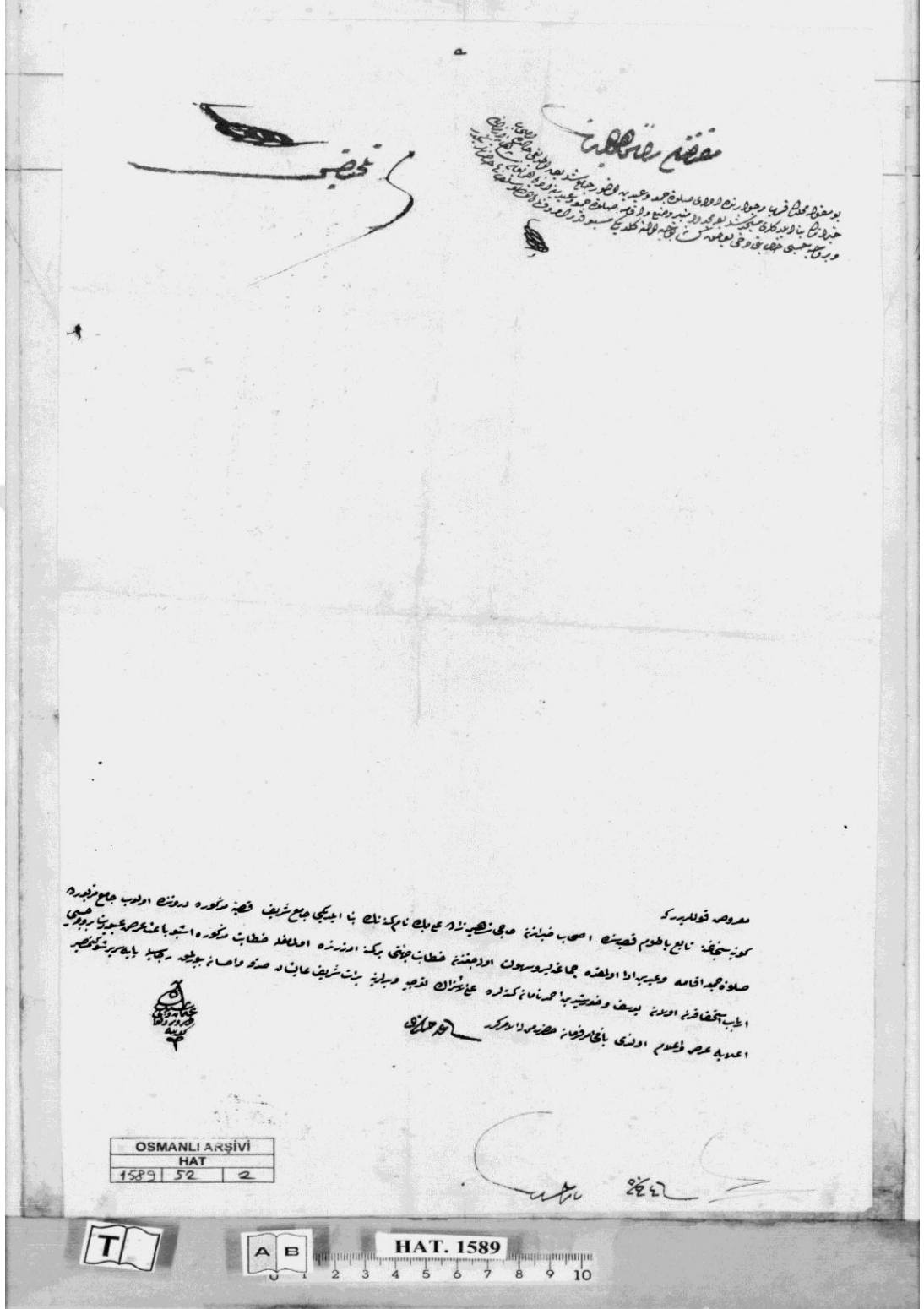
Vesika 7- Batum sahilinde gayr-i müslem halkının bina inşasına dair

(BOA. A.MKT 232/91)

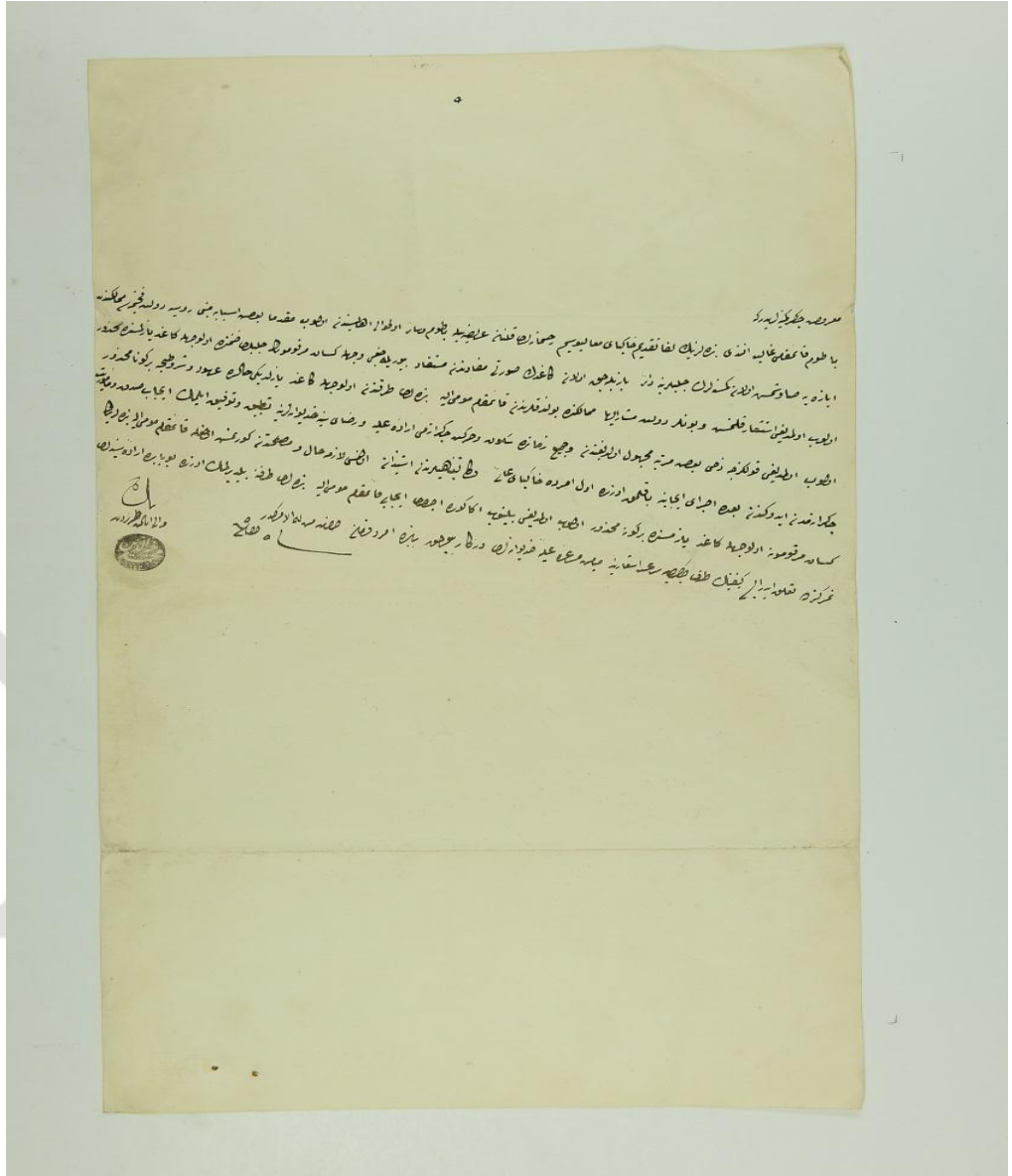

Vesika 8- Batum sahilinde ecnebilerin bina inşasına dair yazı

(BOA. A.MKT.MVL 19/70)

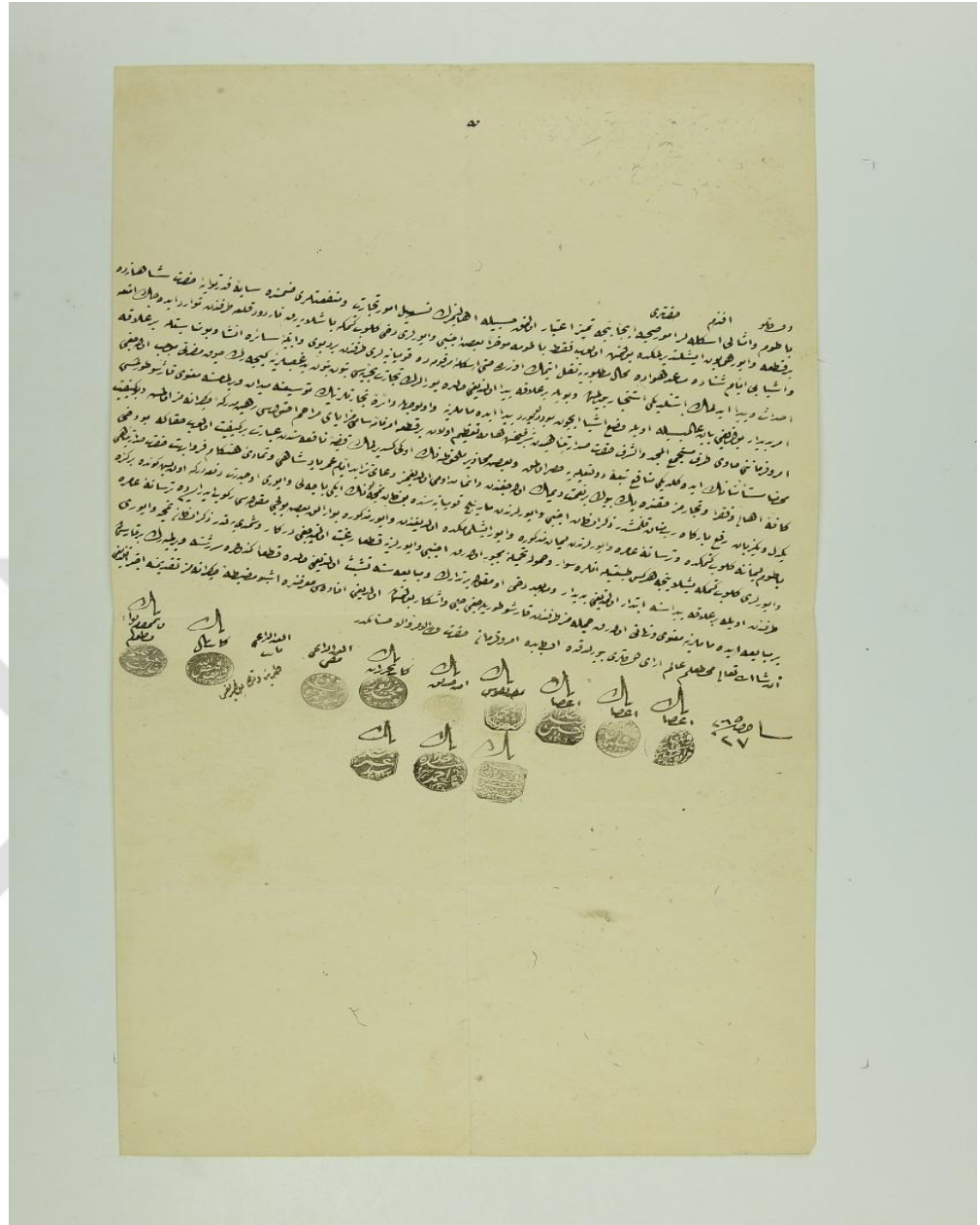

Vesika -9 Batum'da yaptırılan cami hakkında bilgi
(BOA.HAT.52/1589)

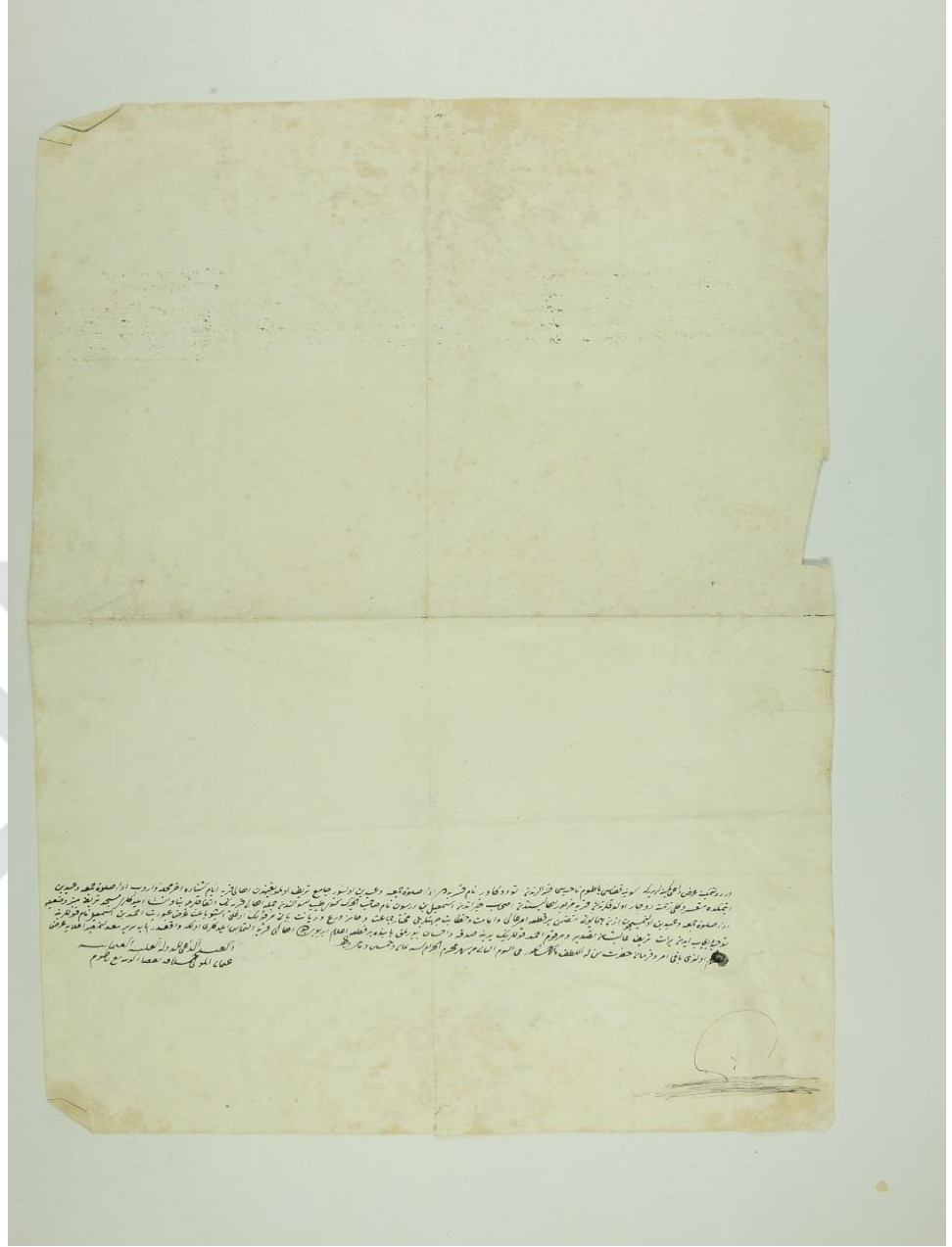
Vesika-13 Batum'dan Diğer Ükelere gidenlerin sağlığına dair

(BOA. A.}MKT. 232/91)

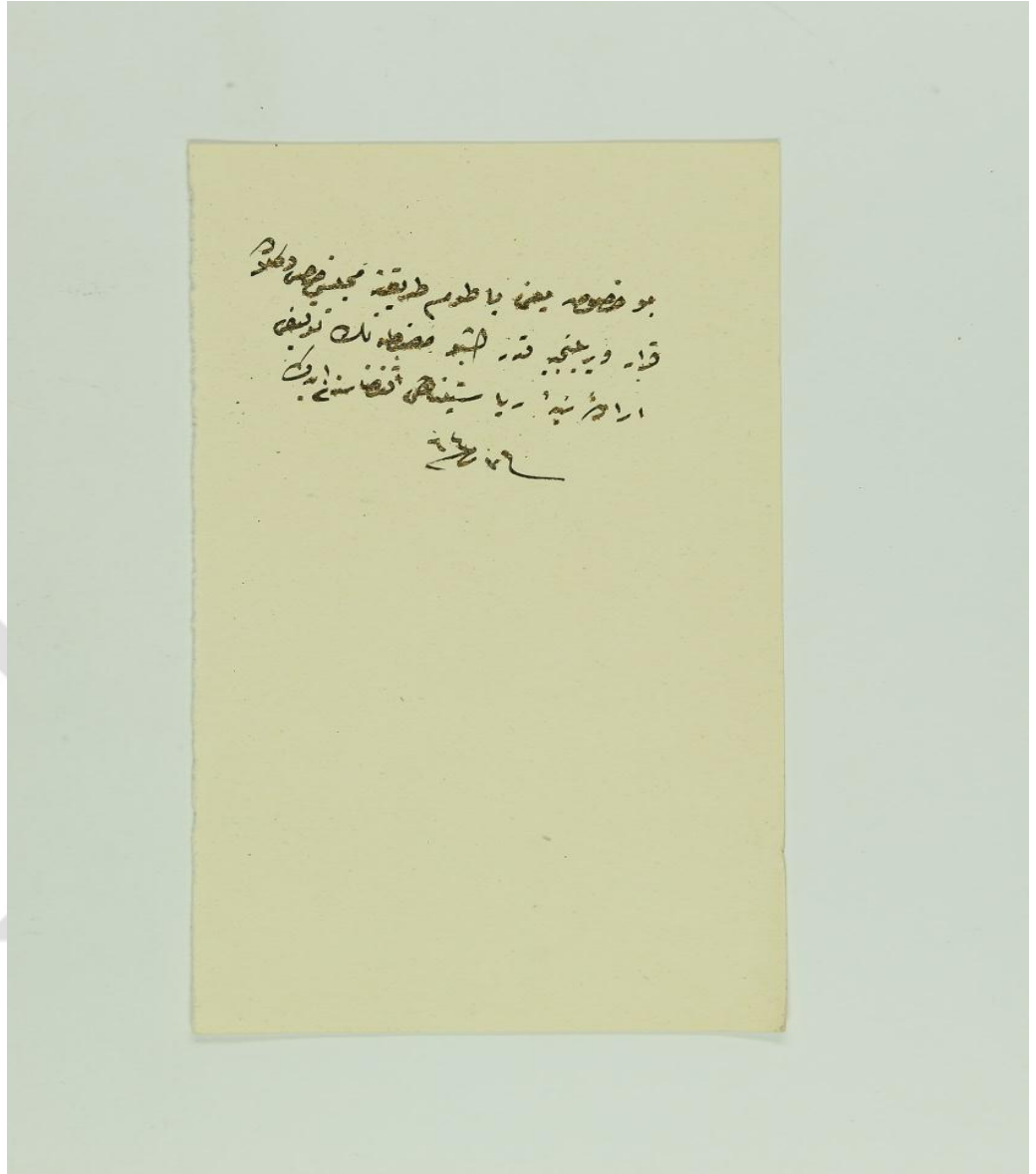
Vesika-14 Batum iskelesine gelen ecnebi vapurlara dair

(BOA. A.}MKT. 229/96)

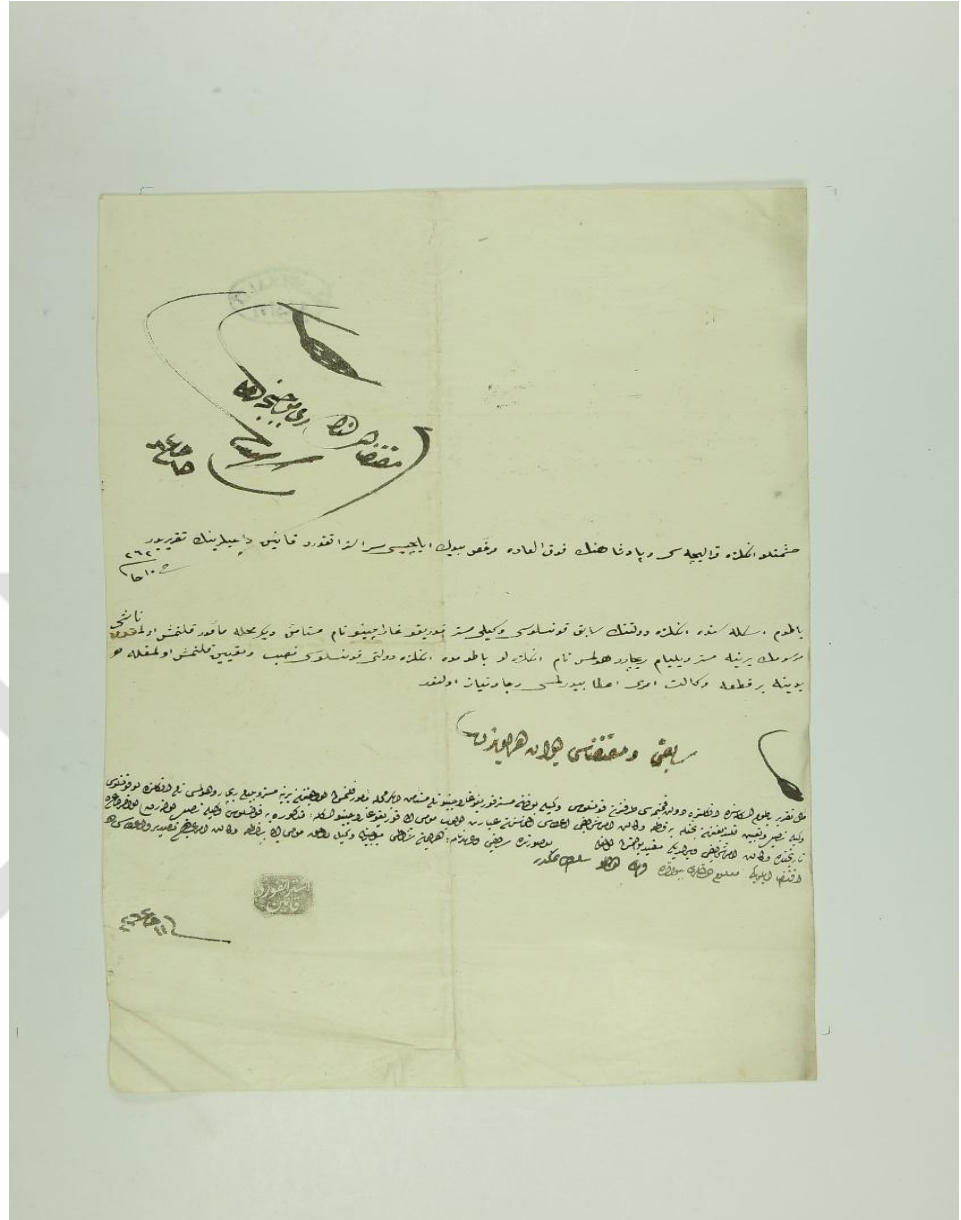
Vesika-15 Batum'da inşa edilen cami'de kılınacak olan namaz iznine dair

(BOA. C.EV.288/14663)

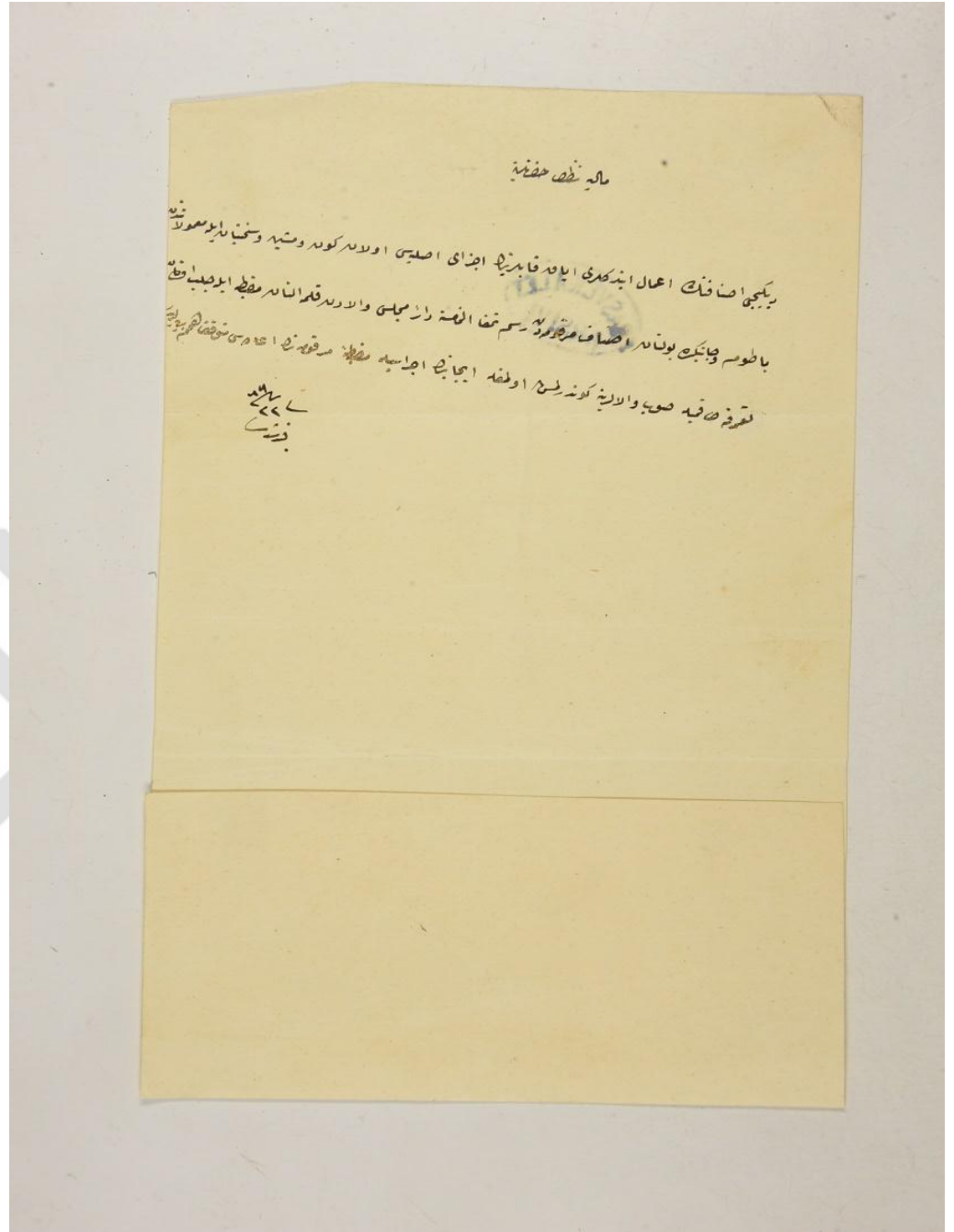
Vesika-16 Batum ile Erzurum arası yapılacak olan yola dair

(BOA.MVL.16/58)

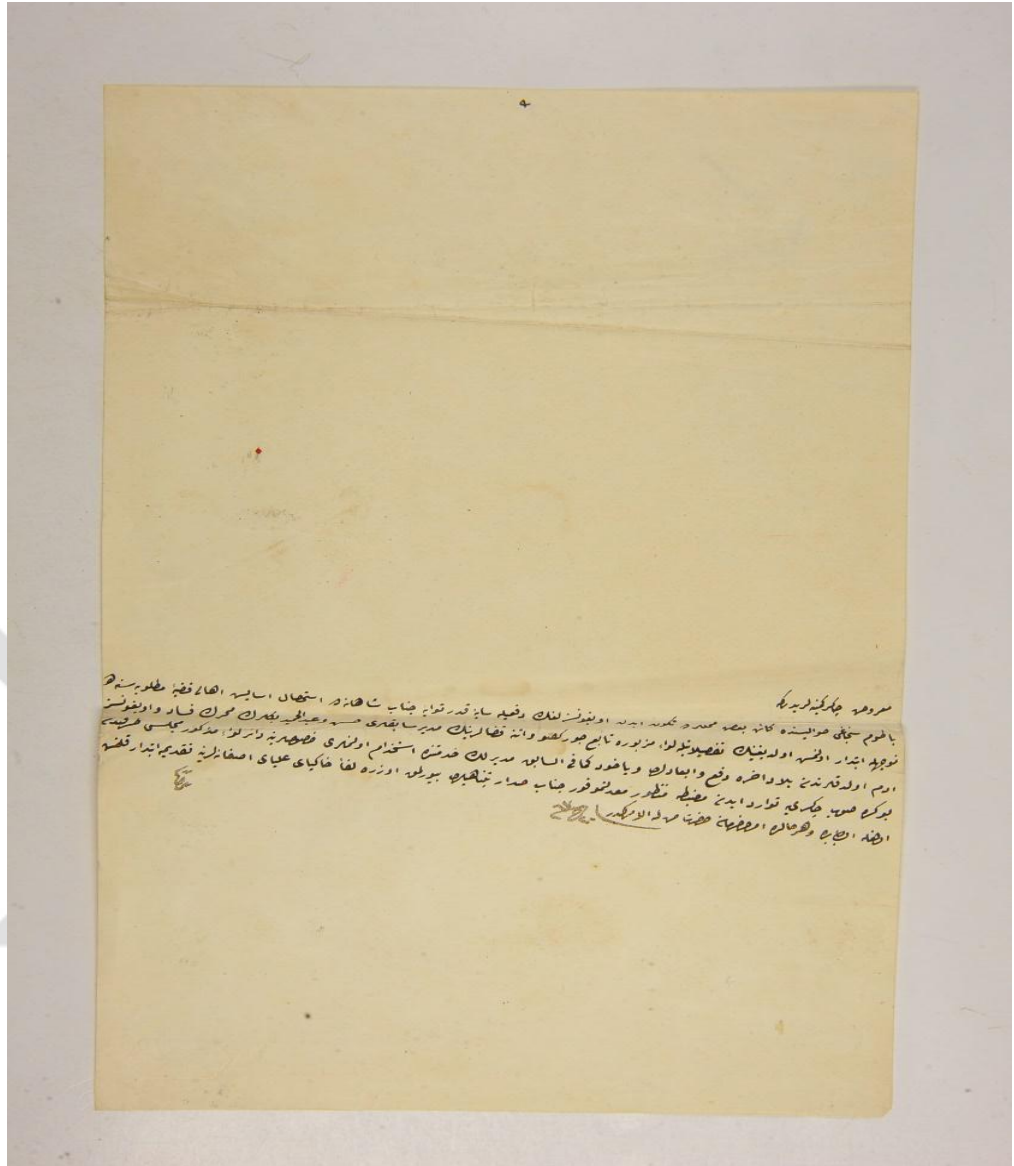
Vesika-18 Batum İskelesine dair

(BOA.HR.MKT.70/11)

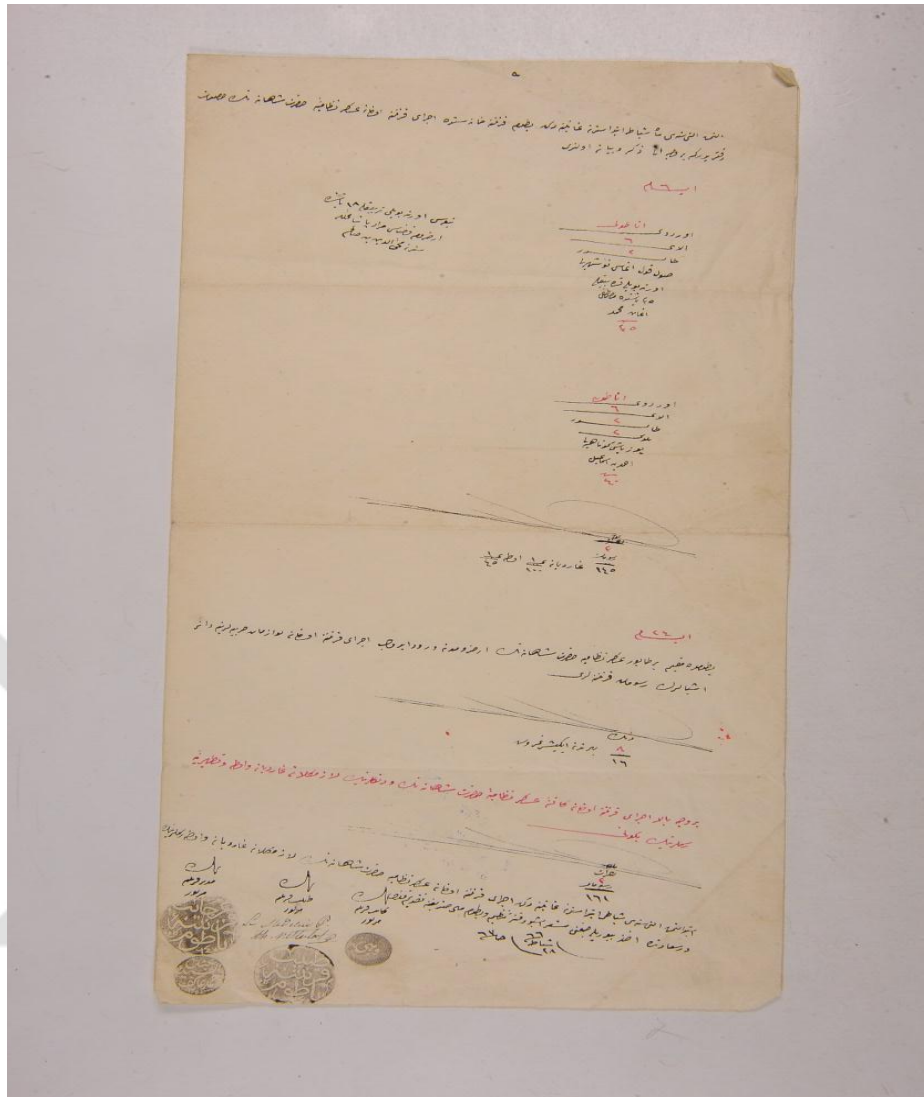

Vesika-19 Batum'daki vergilere dair

(BOA.A.MKT.MVL.32/62)

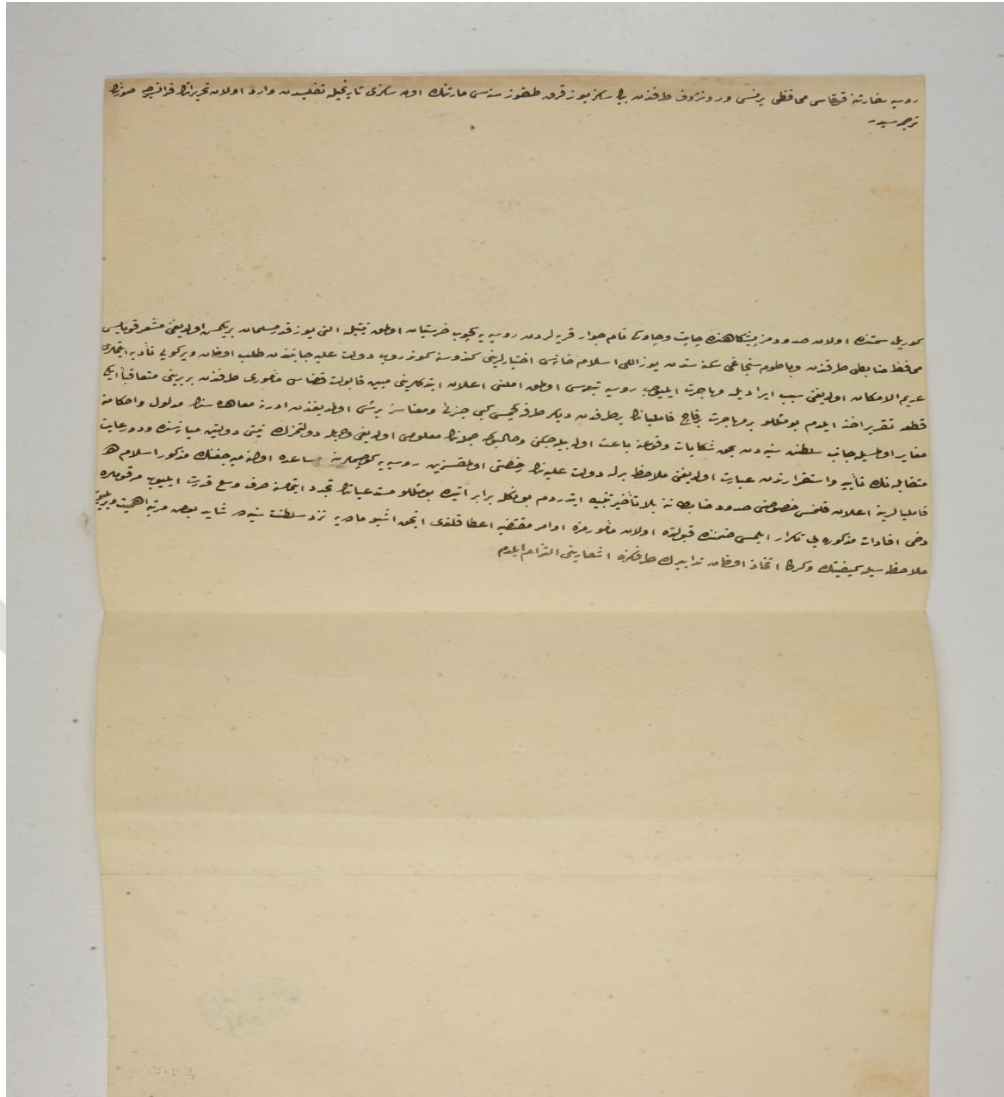

Vesika-20 Batum'daki uygunsuzluklara dair

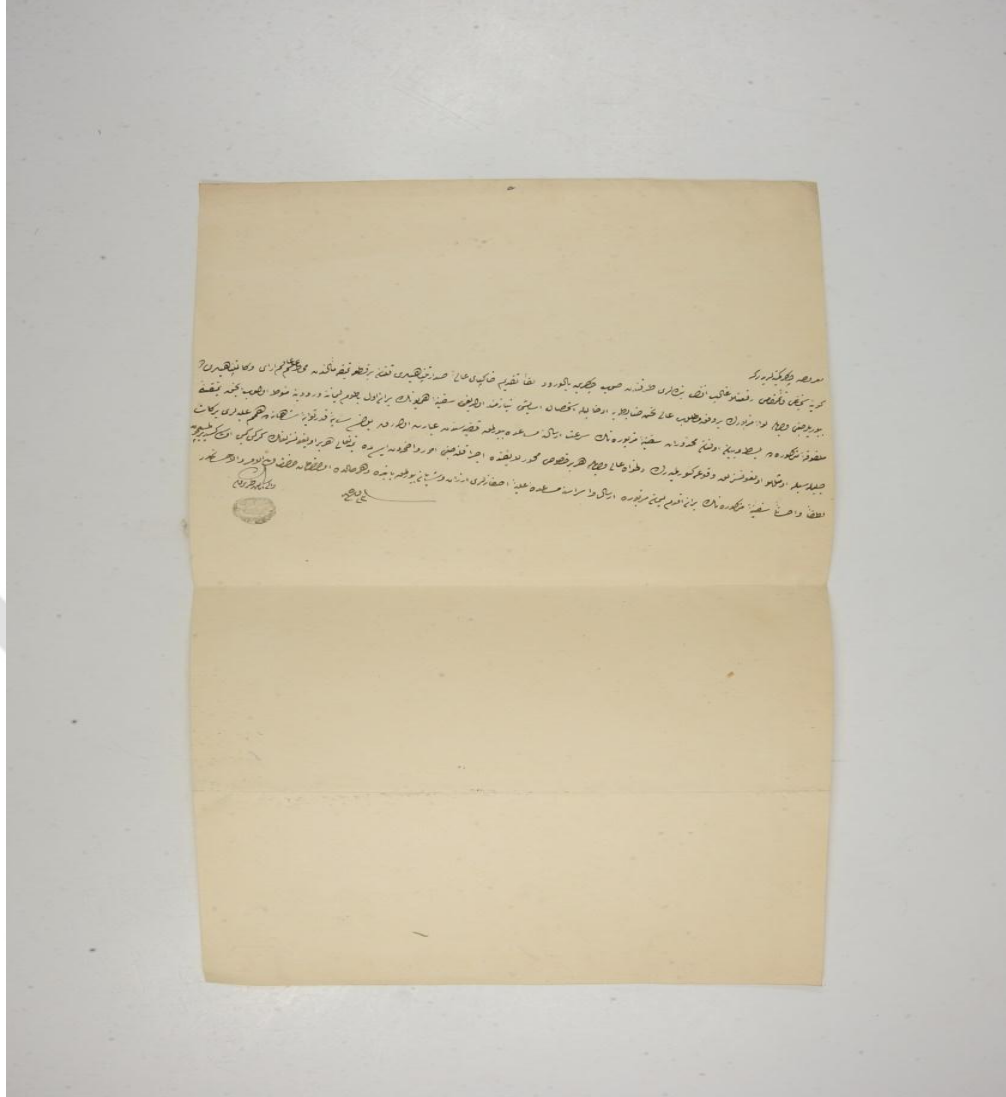
Vesaika-21 Batum'daki Karantina 'ya dair

(BOA.C.SH..1253/26)

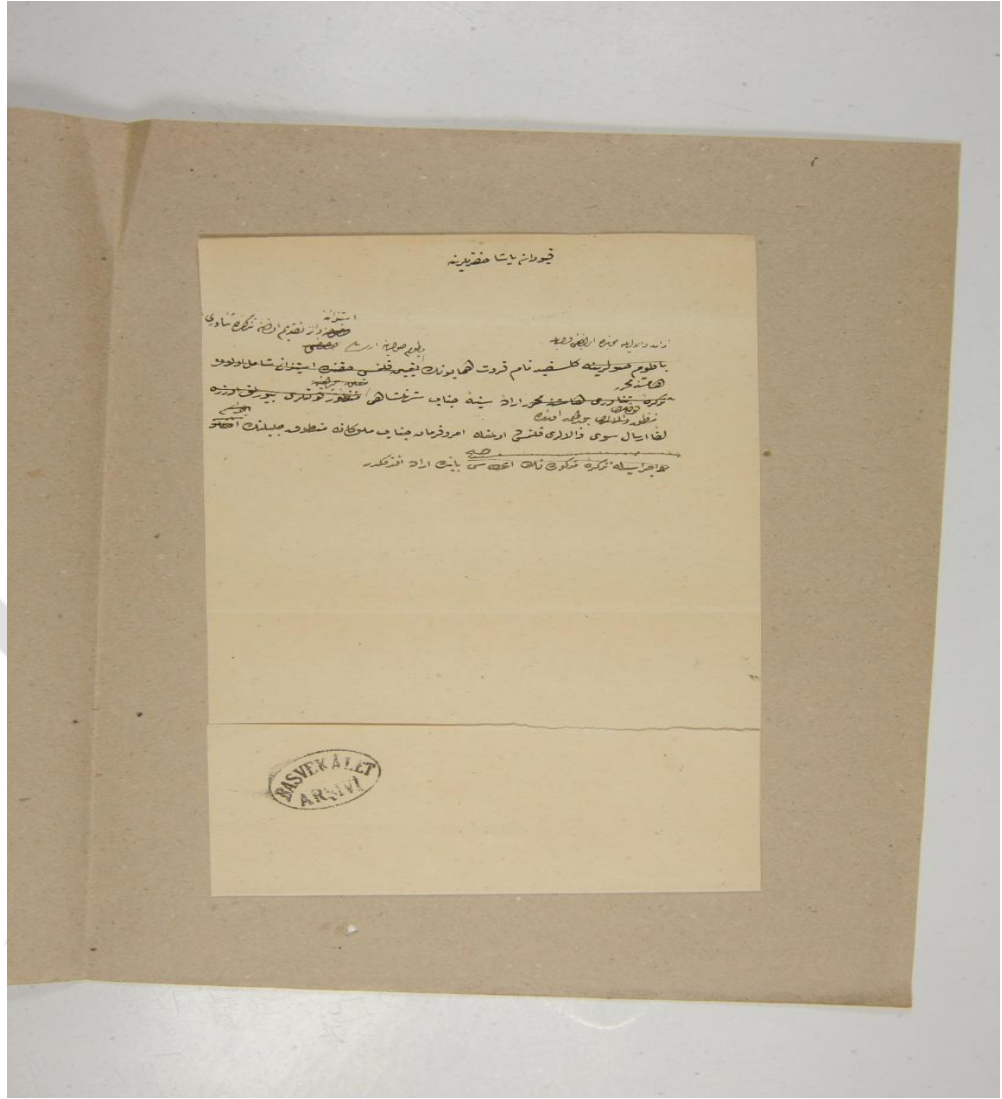
Vesika-23 Batum'dan Rusya'ya Göç'e dair

(BOA.A.}MKT.218/75)

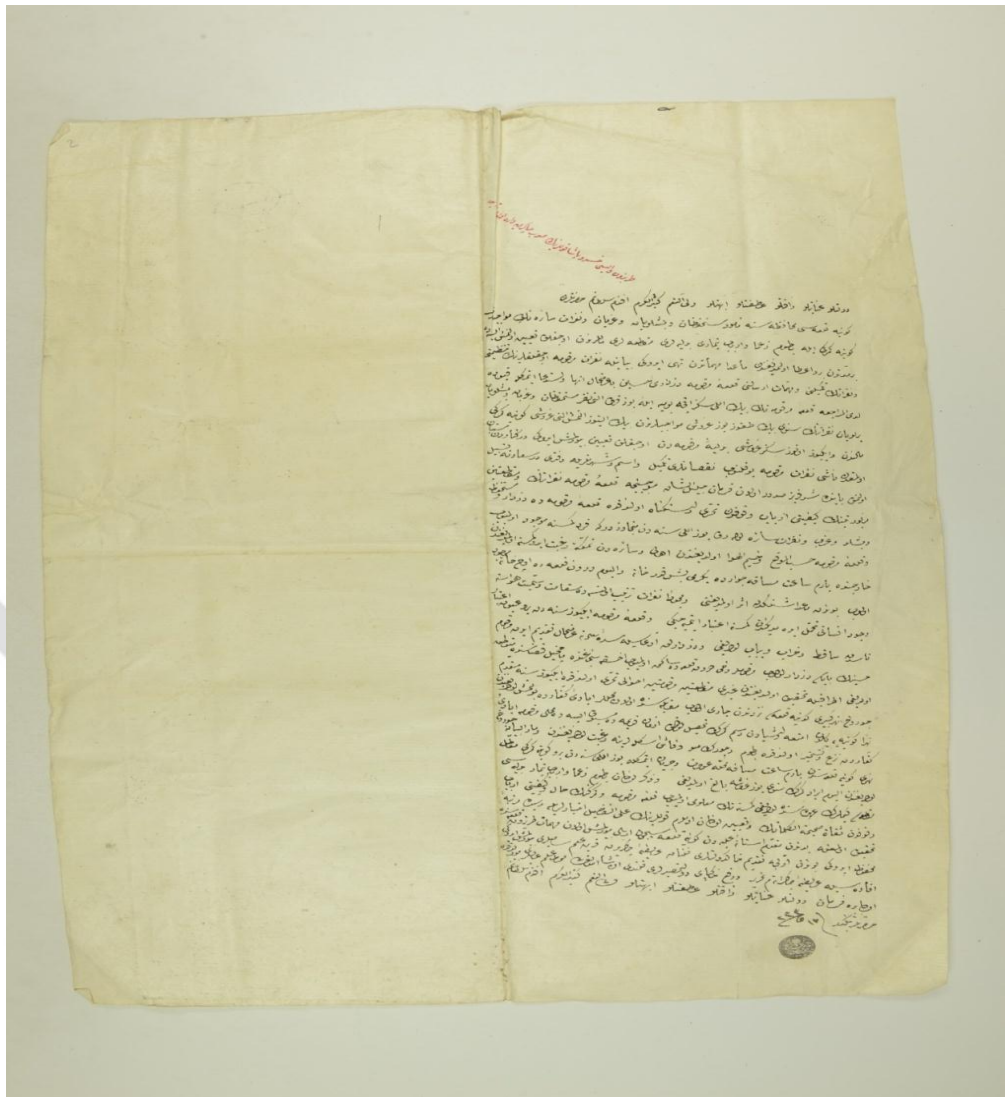
Vesika-24 Batum limanındaki güvenliğe dair

(BOA.A.}MKT.218/52)

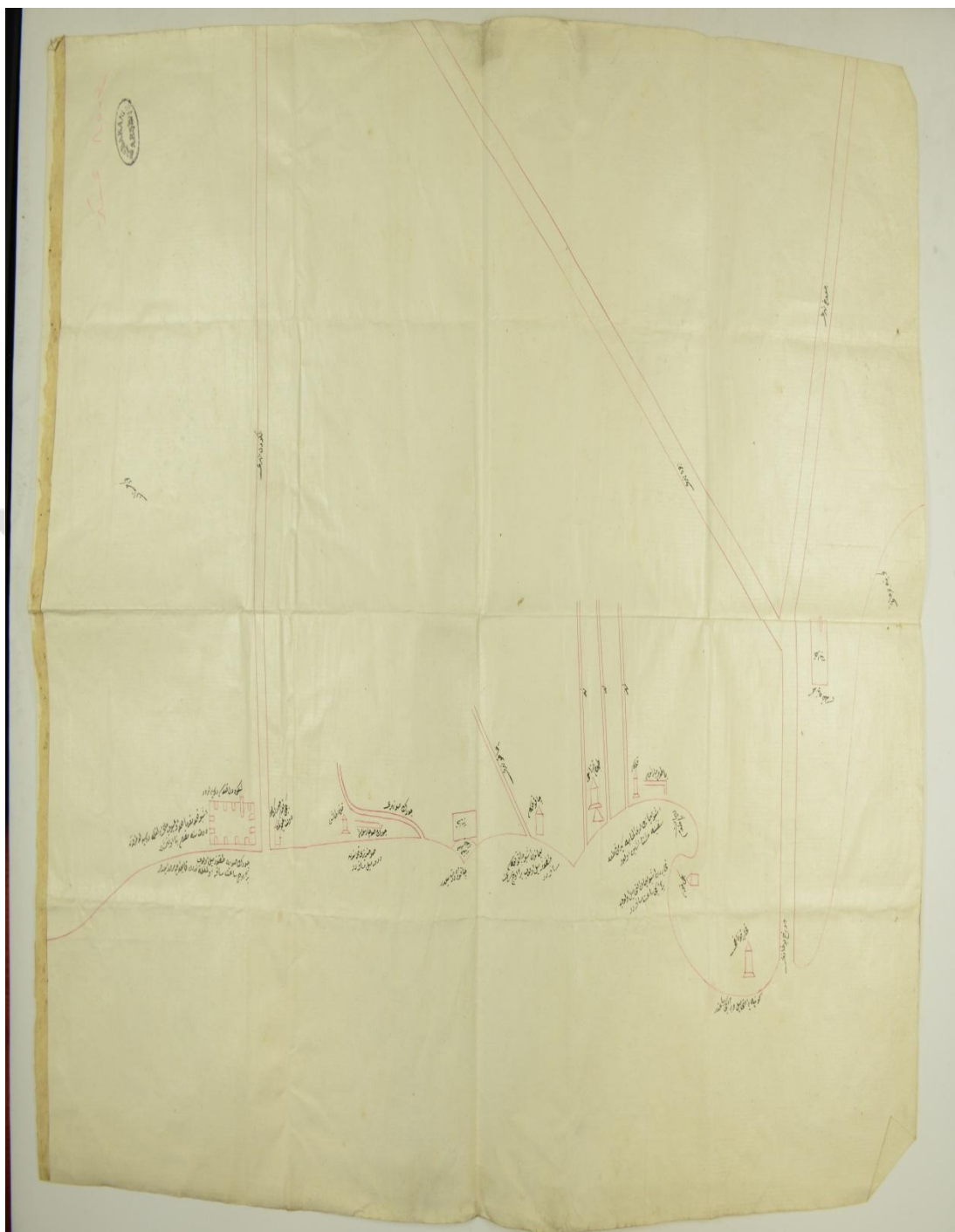

Vesika-25 Batum Limanına gelen Gül-i Sefid gemisi

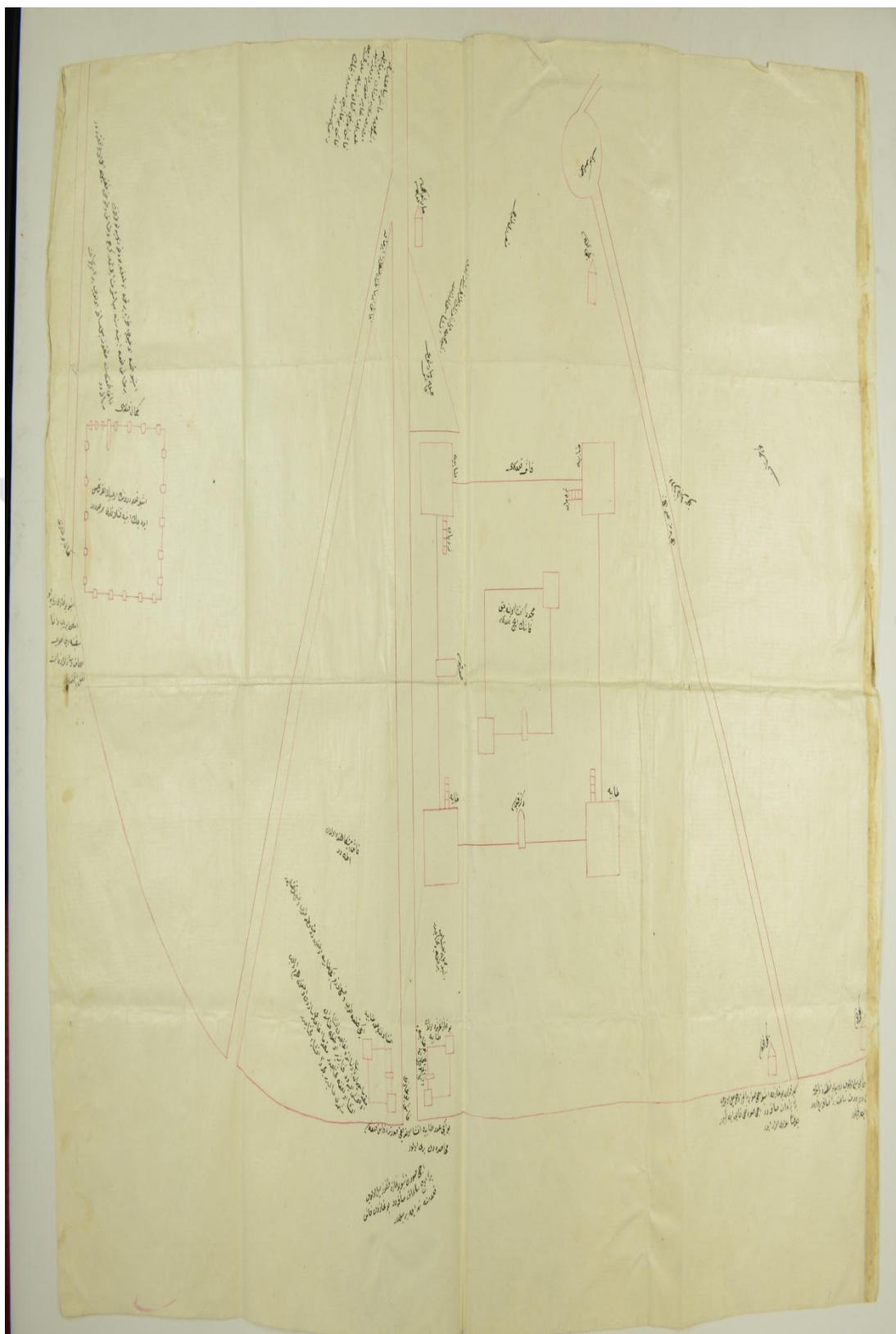
(BOA.A.}MKT.MHM.15/55)

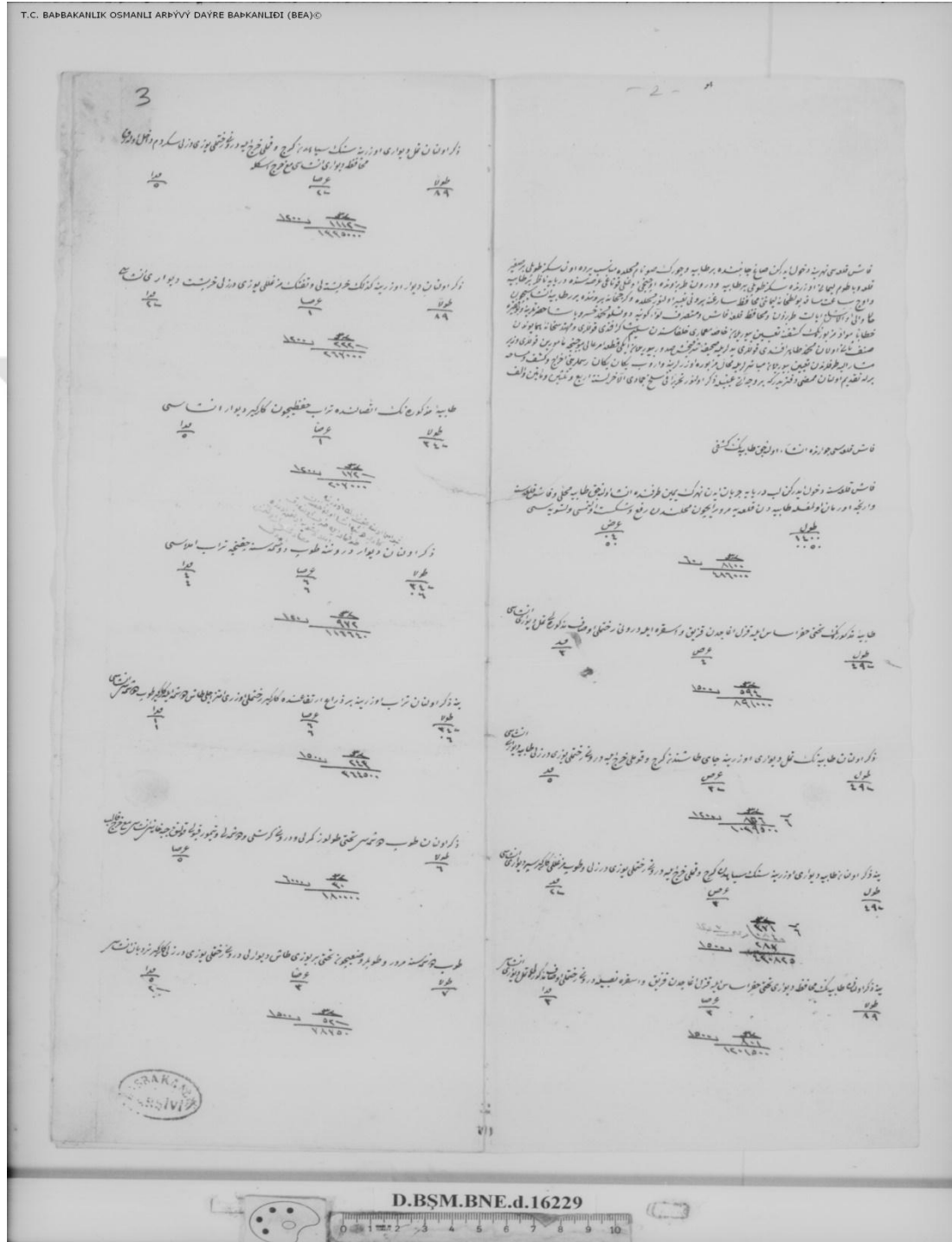
Vesika:26

Vesika:27

Vesika:28

جانب چنا بقوا ینام

با طوم قضا سے معنی تفریق اولدور عسرا تفریق تفریق انما اونی معنی کیفیت دار مالیت رجبینده تفریق
مربوط بحبس مسمیه مضطرب بحبس والیه لدی لایعوض مقاد انما ی نظر استوار اجماع صفت اولدور رای کوی
عیلینده استقاری تکرر کله رفر مذکور تفریق مضطرب لایعوض عسرا تفریق اولدور انفسه لایعوض
بیت امر واراد حقیقه صه لایعوض

OSMANLI ARSIVI	
A.} MKT.NZD	
100	32

A.} MKT.NZD.00100.00032.001

Vesika:30

نور
۱۲۴

طریقه ولایت جید

فصل بالعلوم قصیده نام نامی حضرت شاهانه منسوب در دسده انشا بوقت جامع شریفک بوقت تعالی نظر تسبیح او فرستنی ولایتنا هیلدیم سیرت هیز فنام ایلرد
لوازمه فرست و انخاب و زینا نه محتاجه انبار سندن بوقت حضرت قاجار و سعاده و نایب و کمالا دخل ایله کبریا حاک و نوشیچ ایلدیمه مذهب و محرم
طاشکاید اسم جیلد واسم بی علی اسلام واسم شریف جبار بارکزیه و حسنه الاحسینیه رضوانه به تعالی علیهم اجمعیه اقدیرد هیز فنام لواجم جیلد
مجرد در سعادته جیلد محتاج بوقت بی جامع شریف نکونک و شادروانه اوزرید فورسونه قایدیمسی و حسب الحدود اعتدای شمس شوکه عنوانه شهر بار
اورد برضایک رضی عذوة انسی درجه الزمینه ایلوب جامع شریف نکونک سیرت حسنه فنام ایلدیمه سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت
انار نوبیله بهر ایضونه عید ولایتنا هیلدیم نشانه ایلدیمه برار جیلد ایلوب اگر چه سیدکی حالده نکونک فورسونه قایدیم و ضایع عذوة و بی زینا
زانه یکده ایلدیم فورسونه کوریدیموب انچه بویلیم حدود حاقایر کانه ایلوب نادرالزمان برلیم واسطه سیرت مایه ایلدیم و ابور ایلدیم ایلدیم
اسک اولدیم بر محله بیسه انظار بار و انظار در شرف نسبه نام نامی جیلد حضرت پاکشاهی ایلدیم معنونه بویلیم بر جامع لطیفان لقا تقدیم حضور سیرت
ولایتنا هیلدیم فنام بوسمه محرم هیز فنام انسی محتاج فرست و سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت سیرت
ایجاد ایسه هیز فنام مرهون امر و اراد احب نفاوه اصفی انجیلد بولایتنا بویلیم بنار رایکانه مسعوده عید داور بدین مبارکه فنام ایلدیم

i.DH. 596 / 41482

2

i.DH.00596

OSMANLI ARŞIVI		
HAT		
1552	54	

بادشاهم

اذن همایون اقدس

عضیت بیفراوانی که شوکتی کرمانلو مرانیلو قدرتی وطنم اضم

ارباب سخفاذن محذیفه عضال صونوب باتوم قلعه سنع واقع ماصه جامع شریفک خطابی

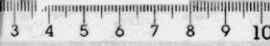
محول اولفله محولند کدوبه صدقه بیورلی باینه استعای عتاب انیمکله بالو

اذن همایون اقدس دیوخطها بون شوکتی وزیرله نزیب بیورلی باینه امروزیان

شوکتی کرمانلو مرانیلو قدرتی وطنم اضم بادشاهمکدر

HAT. 1552

[illegible]

معارف عمومی نظاره جمعی

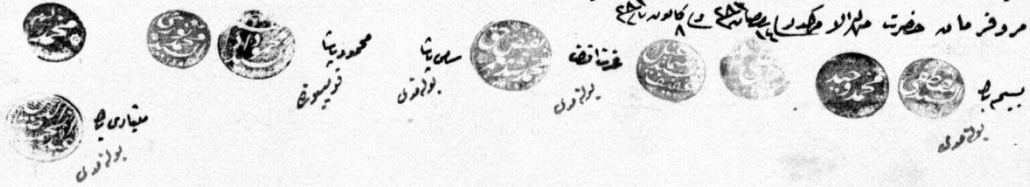
28-VI-1274

بسم الله الرحمن الرحیم
 اینک و کتابی مکتوبه مقدمه مقدمه نوبت به اینک و کتابی مکتوبه مقدمه مقدمه
 نوبت به مقدمه مقدمه نوبت به مقدمه مقدمه نوبت به مقدمه مقدمه
 مقدمه مقدمه نوبت به مقدمه مقدمه نوبت به مقدمه مقدمه

OSMANLI ARŞIVI		
A.} MKT.MHM		
126	29	

۱۸۸۵

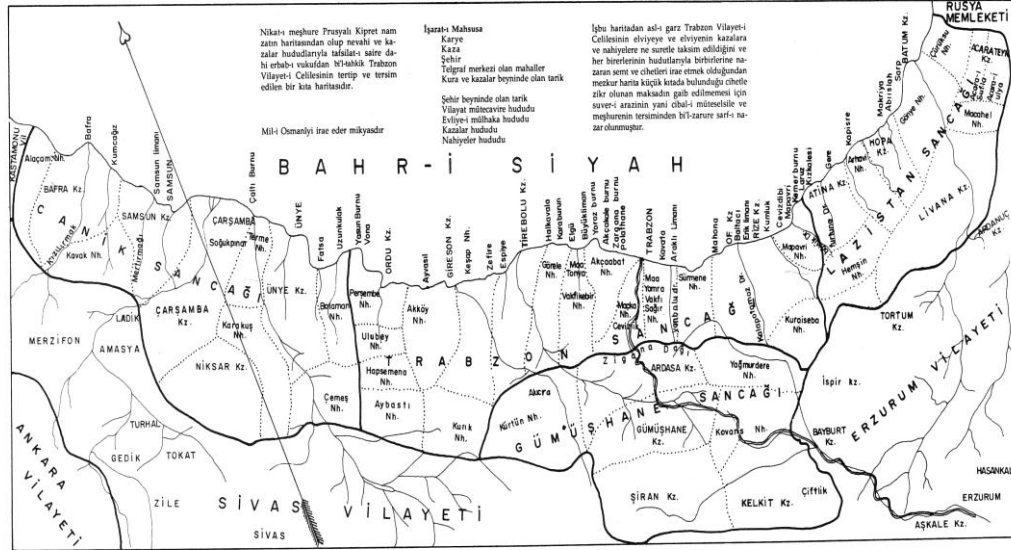
دیوانه محاسبه تنظیم و مالیه نظارت جلیله سنده تدبیل و تقدیم قلموب «^{۱۷}» سعادتم در ۱۷، کالوده اولیایم تاریخچه محبی والایه حواله جیبیده برقطعه
مضطرر مآلذده متباد اولده بعضی اوزره با طوم قصه سنه مجدداً انشا اولنامه حکومت قوناغلیک محبی قلم و تنفس و ضبط بوزیشی اوزریشی
مصارف تضریشی اولاده طغوز بیک سکرپوز اوتوز دت عفتیک قبول و محسب استیاده اولمشه اولوب اگرچه شوا فیه اسالنه کور
اشکدار اوتوز ایله مذکور قوناغه بیک بایلمشده و موفعلک اهییتی و حدود جواریتی اقتضاسیخه شامه حکومت لایحه مورثه مفروضاتیک
تنظیمی مناسب کورشمه اولغده مبلغ مزبورک قبول و محسب خزینه جه اجزی اقتضاسیک نظارت مشایره ایله حواله سی تذکر قوی ایله اولیده
مروفر مامه حضرت مهلا لاکدر (س) بایلمشده کالوده ۱۸۸۵

i.mvl 566/25476

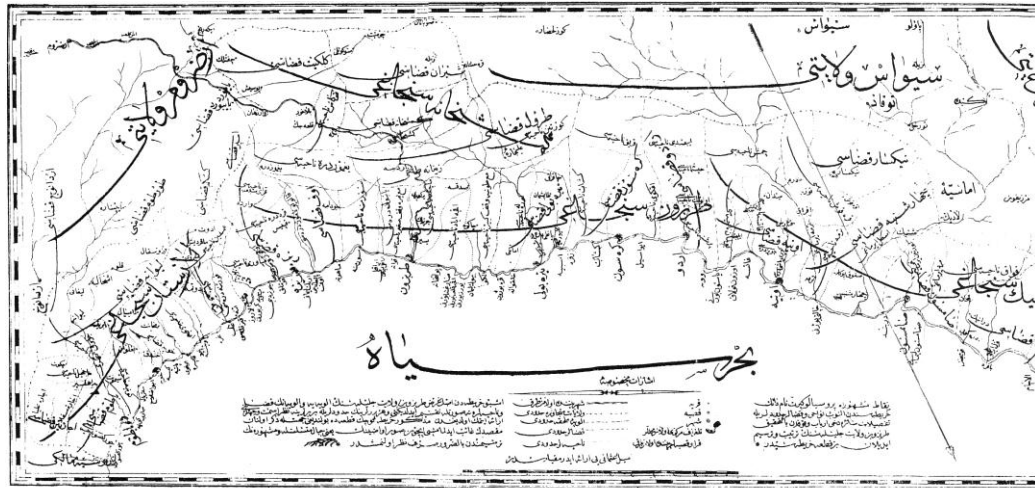
7

Harita-1

Trabzon Vilayet Salnamelerinde bulunan Karadeniz Haritası

Harita-2

Trabzon Vilayet Salnamelerinde bulunan Karadeniz Haritası

Harita-3

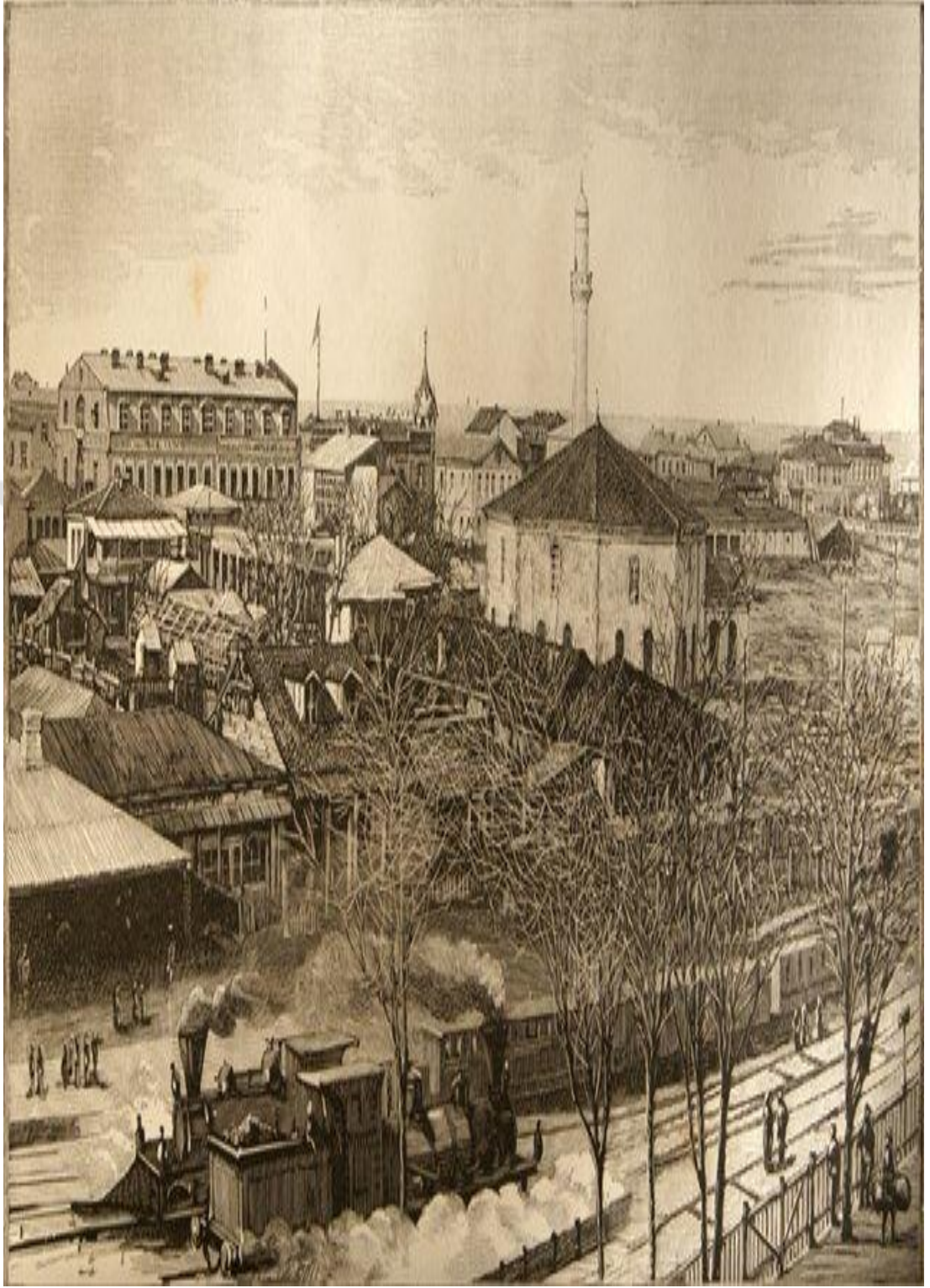

Batum'un bugünkü konum haritası

EK 3: FOTOĞRAFLAR

Batum Limanı

Batum'daki Camiler

Batum Kalesi'nin Surları

Batum Kalesi

Batum Kalesi